રાજ તેજોમયી

મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાનું

જીવનચરિત્ર.

રચનાર

ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

"ગુજરાતી"ના અધિપતિ

प्रतिपाल्यसंमितिविषद्दा । राज्ञी रता प्रजासु भक्त्या ॥
सुयशस्सुधार्णवनिमग्ना । स्वर्गतिसुचिरंहरेरुमया जाते ॥

पंडितश्री मधुसूदनजी.

[બીજી આવૃત્તિ]

મુંબઈ:

"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસ.

ઈ. સ. ૧૯૦૫. સં. ૧૯૬૩

રૂ. ૧-૮-૦

TO

HIS EXCELLENCY,

LORD REAY,

L.L.D., K.G.C.I.E.

GOVERNOR OF BOMBAY,

THIS

LIFE IN GUJARATI

OF

HER MAJESTY THE QUEEN,

EMPRESS OF INDIA

IS

WITH SPECIAL PERMISSION

MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

WITH SENTIMENTS OF THE DEEPEST LOYALTY AND DEVOTION.

મેરા દિલજાનના અઝીઝ

લૉર્ડ રે સાહેબ

જી. સી. એસ. આઈ., સી. આઈ. ઈ.

મુંબઈના નામદાર ગવરનર સાહેબને

રાજભક્તિ અને અભિનિવેશના પૂર્ણભાવથી

શ્રીમતી પ્રૌઢપ્રતાપી મહારાણી

કૈસર-એ-હિંદનું

આ

ગુજરાતી જીવન ચરિત્ર.

તેમની ખાસ આજ્ઞાથી

અતિ સત્કાર પૂર્વક

અર્પણ કીધું છે.

PREFATORY NOTE

As this humble attempt is intended mainly for the Gujarati-reading public, hardly any-thing is needed by way of an English Prefatory Note. Lord TENNYSON has done justice to Her Majesty in the lines quoted on the Title-page and no words of mine can give anything like an adequate expression to the feelings of loyalty and reverence which animate every loyal Indian subject of Her Majesty. In the following pages I have endeavoured to trace the story of Her Majesty's life after consulting all available sources of information and I have tried to deal, as fully as the size of the volume could allow, with the inner life of the Sovereign. "Through years of change and revolution, of wars and tumults, Her Majesty has conspicuously manifested the influence and power of virtue and borne a name untouched by any reproach." Her reign is coeval with the most wonderful progress the world has made, while India has advanced by leaps and bounds under its glorious auspices. With much of this progress and with the moral and material advancement of this country in particular, the name of Her Majesty will for ever be associated, while the noble Proclamation of 1858-India's Magna Charta-which owes so much of its kindly tone and language to the gracious intervention of Her Majesty personally, will for ever be cherished with feelings of heart-felt obligation

Bombay,
June 1887 *I. S. Desai.*

ઉપોદ્ઘાત.

(પ્રથમાવૃત્તિ)

ભરતખંડની પ્રૌઢ પ્રતાપી શ્રીમતી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાને સિંહાસનારૂઢ થયાને આવતી તા૦ ૨૦ મી જુને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થાય છે, તે શુભ ટાંકણે, ગુર્જર પ્રજાજન સમસ્ત, તે દેવીનું પૂર્ણ રસમય ચરિત્ર ધરવાની યોગ્ય તક છે, એમ નિશ્ચય થયા પછી, આ ચરિત્ર ગુર્જર પ્રજા અતિ પ્રેમાદરથી વધાવી લેશે, એને માટે હું નિઃશંક છું. દેવી શ્રી વિક્ટોરિયાના તથા તેના સ્વર્ગવાસી પતિ આલબર્ટના આખા ભરતખંડની સકળ પ્રજાપર બહુ ઉપકાર થયા છે. રાણીઆનું ભરતખંડનું રાજ્ય બહુ યશસ્વી નિવડ્યું છે. એ દેવી પ્રત્યે પ્રજાનો પૂર્ણ પ્રેમ અને મોહ–મમતા–ઉચ્ચાભિલાષ–છે, એ તેના પ્રત્યે, તેના પુત્રપૌત્ર પ્રત્યે અને ઈંગ્લંડ પ્રત્યે પ્રજા, જે બહુ મોટી પ્રેમ લાગણી દર્શાવી છે, તેપરથી સિદ્ધ થયેલુ છે.

જેના રાજ્યમાં કદી સૂર્યાસ્ત થતો નથી, તેવી કિર્તિવંત દેવી વિક્ટોરિયાની ગણના મહાપુરૂષમાં થઇ શકે છે. મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રોમાંથી ઘણું ઘણું શિખવાનુ મળે છે–તેની પ્રજાસ્થિતિ, વેપાર સમૃદ્ધિની આબાદી, દેશી લોકના ધર્મ આચારાદિ સબંધે જુદા જુદા વિચારો છતાં ઐક્યતા, ને તેવા જુદા જૂદા વિચારો છતાં તેના રાજકાર્યોમાં કયા પ્રકારે સહાયતા આપી, એ સઘળું ચિત્ર... તાદૃશ્ય છબીરૂપ મળી આવે છે અને તે સાથે તેના કર્તવ્યકર્મ ઉપરથી અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખનાં દૃષ્ટાંતો, સદ્‌ગુણ, ઉદ્યમ, ઉ... ને સ્વાર્થ પરમાર્થનાં કર્તવ્યો–એ સર્વે દર્પણ માફક પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. તેવી વિક્ટોરિયાનું આ જીવનચરિત્ર ઘણા ઘણા બનાવો...

અનુક્રમણિકા.

મહોત્સવાનંદ.

સુખ છે, શાંતિ છે; વિલાસ છે, વૈભવ છે, આનંદ છે; નિવૃત્તિ છે, પ્રવૃત્તિ છે, પ્રેમ શૌર્ય વધ્યાં છે, જયનાદ ચોમેર ગાજે છે; ધર્મનું નિર્મળું સંરક્ષણ છે, ન્યાય ઝળહળે છે, શીતળ છત્ર છે, અભિવૃદ્ધિ છે અને પ્રજા આનંદે કલ્લોલ કરે છે–વિજયી વિક્ટોરિયાનો મહાન્ અદ્ભૂત વિજય અહોકાળ દેદીપ્યમાન રહો.

રાજ્યનું ક્ષેમ તે જ પ્રજાનું ક્ષેમ ને પ્રજાનું સુખ તેજ રાજ્યનું સુખ ને ઝળહળ તેજસ્વીપણું; દેશમાં શાંતિ હોય ત્યારે ન્યાય પવિત્ર દર્શન દે, પવિત્ર ન્યાયે પ્રજા શાંતિ ભોગવે, ને તે ભોગવાવનારી જે શક્તિ તે સદા કીર્તિમંત ગણાય–એવી જે મહાન્ શક્તિરૂપી વિજયાદેવી તેના ચરણકમળ પ્રત્યે, અકલિત લીલા નિહાળી પ્રેમે વંદુ છું, કે આ પ્રતાપી રાજતેજોમયી રાણીશ્રીનું જીવનચરિત્ર લખવામાં મુને સહાય થાઓ–સદાચરણી ને સત્કર્મવતી ને દેવીનો પ્રતાપ અખંડિત ઝળહળતો રહો.

સપ્ત પાતાળને સપ્ત સ્વર્ગલોકની વચ્ચે આ પૃથ્વી મનાય છે, પૃથ્વીનો એક વિભાગ યુરોપ છે, યુરોપનો એક ખૂણો તે ગ્રેટ-બ્રિટન છે; ગ્રેટબ્રિટનમાં ઘણાં ઘણાં રાજાઓ ને પાટવીઓ રાજ-કર્તા તરીકે થઇ ગયા છે, તેઓએ પોતાનો પૂર્ણ પ્રતાપ દર્શાવ-વાને બહુ લક્ષ દીધું છે; ઘણા વીરલાઓએ યુદ્ધાસક્ત થઇને લોહીની નદીઓ વહેવરાવી છે, લાખો મનુષ્યોના શિર રઝળતાં કીધાં છે અને અદ્ભૂત વિજય દાખવ્યો છે; ઘોરસંહાર એ જ જેઓ પોતાનું કર્તવ્યકર્મ ગણતા હતા, પણ પ્રજાની શાંતિ મારે–સુખ મારે–શ્રેયની વૃદ્ધિ મારે, સંપત્તિ ને કલ્યાણ મારે થોડું જ લક્ષ દીધું છે, તેમના યશ–કીર્તિ કરતાં જે પ્રતાપી રાજતેજોમયી રાણીએ

પતિના મરણ પછી ડચેસના શોકનો પાર રહ્યો નહી. સિડ-માઉથના મહેલમાં ગંભીર શોક વ્યાપી રહ્યો. બે દિવસ પછી ડચેસ પોતાના ભાઈ સાથે, પોતાના નાહના બાળકને લઇને લંડન આવવા નિકળી. નાહનું બાળક, ગાડીમાંથી ડોકિયું કાઢીને જોતું હતું, તેને રામ રામ કરવા તથા ડચેસના શોકમાં ભાગ લેવાને સિડમાઉથનું હજારો લોક ભેગુ થયુ હતુ. બાળક હસતું ને આનંદી જોઇને સર્વને અત્યંત વહાલ ફુટતું. ડચેસ તા૦ ૨૯ મીએ કેન્સિંગટન આવી પહોંચી. એજ દિને જ્યોર્જ ત્રીજો લંડનમાં મરણ પામ્યો ને જ્યોર્જ ચોથો ગાદીપતિ થયો. આટલું છતાં, પોતાના પિતાના મરણ પછી તુરતજ ડ્યુક ઑફ યોર્ક પોતાની ભાભી ડચેસને મળવા આવ્યો ને ઘણો દિલાસો દીધો. એજ સમયે ડચેસે, ડ્યુક ઑફ યોર્કને કહ્યું કે, હવે આ બાળકના તમેજ પિતા છો. આ શબ્દોથી તેનું હૃદય ભેદાઈ ગયું ને ઘણા પ્રેમથી કુંવરી વિક્ટોરિયાને છાતી સરસી ચાંપી. ડચેસ રડતી ને તેના મુખાર-વિંદપર પુષ્કળ આંસુનો પ્રવાહ વેહતો હતો, તથાપિ આ નાહનું બાળક ઘણા પ્રેમથી હસતે મુખે પોતાની માતા સામું જોઇને તેનો શોક નિવારવાને પ્રયત્ન કરતું હતું.

રાણીશ્રીના બચપણની ઘણી ઘણી વાતો ચાલે છે. પંદર માસની થઈ ત્યારે બહાર ફરવા જવા લાગી; ને માર્ગમાં જે કોઈ મળતું તો તેને પુછતી કે, "કેમ છો?" "સારા તો છો?" "ગુડમોરનીંગ" વિગેરે ઘણા મંજુલ સ્વરે સવાલ જવાબ કરતી હતી. જો કોઈ પાસે આવતું તો તેને પોતાનો હાથ ચુંબન કરવાને આપતી હતી. તેની હરણ જેવી ચકચકિત આંખ, સુંદર મુદ્રા, મોહક ચેહેરો, એ બધાથી તે એક સૌંદર્ય મૂર્તિજ જણાતી હતી. એની આંગલીયાન બેહેન ગાડીમાં બેસાડીને ફેરવવા લઈ જતી. એક વખતે એક ટટ્ટુની ગાડીમાં ઇગ્લંડની ભવિષ્યની કીર્તિ ફરવા જતી હતી. એક નાહનો છોકરો તે ટટ્ટુની ગાડી ચલાવતો હતો

દોડાદોડી કરીને રમકડાં સાથે રમતી હતી. પોતાની આયા મીસીસ બ્રુકને "વ્હાલી, વ્હાલી બુપી" ના નામે તે હાંક મારતી, ને ઘરમાં આનંદ ઉપજાવતી હતી. બે કલાકે પાછું ભોજન આવતું, ને તે જમ્યા પછી પાછું ચાર વાગતા સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. પછી મુલાકાતે અથવા ફરવા જતાં હતાં—ત્યાં કુંવરી બગીચા કે કુંજમાં રમતી કે ઘોડો દોડાવતી હતી. કોઈ કોઈ સમયે સગાંઓ ઘરાઘર ફળને છાંયડે બેસી તડાકા મારતાં હતાં. ચાહ ટાણે કુંવરી પોતાની માતાની સોડમાં બેસી આનંદ ને મંજુલ સ્વરે બોલી જમતી હતી, પછી આયા સાથે ગમન કરી રાત્રીના નવ વાગે સુવાને, પોતાની માતા પાસ જતી હતી." આ પ્રમાણે કુંવરી શ્રી વિક્ટોરિયાનો બાળપણનો કાળ જતો હતો.

કુંવરીની ચોથી જન્મતિથિએ જ્યોર્જ ચોથાએ પોતાની સુંદર છબી રાજપુત્રીને ભેટ આપી હતી તથા અત્યંત પ્યાર હોવાથી કદી કદી રાજ્ય મીજબાની પણ આપતો હતો. કુંવરી સૌને અત્યંત પ્રિય હોવાથી જે હે તેને ઉચકી લેતું હતું ને રમાડતું હતું; ત્યારે એ આગળી એમ પણ બોલતી કે, "શા માટે મને સૌ બોલાવે છે ને મારી બ્હેનને કોઈ બોલાવતું નથી!" એની માતાનો એના ઉપર પ્રેમ છતાં તેને કરકસર અચ્છી રીતે શીખવતી હતી. એક દિવસે બજારમાં રાણી કેટલાંક રમકડાં લેવાને ગઈ, ને પોતાના સગા ભાઇઓ તથા સગાંઓને માટે રમકડાં લીધાં. પછી એક સુંદર પેટી એક બચ્ચાને માટે લેવાને તેની મરજી હોવાથી તે કહેતી, પણ તુરત આયાએ જણાવ્યું કે, હવે બીલકુલ પૈસા નથી, ને તે પેટી લઈ શકાશે નહિ. જો કે દુકાનદારે મુફત આપવાની ઈચ્છા જણાવી, પરંતુ તેઓ રાજકુમારી હોવાથી લેવાય નહિ; એટલે મન મારીને કુંવરીને પાછું ફરવું પડ્યું. કુંવરી છ વરસની વયની થઈ ત્યારે પાર્લામેંટે તેની કેળવણી પછાડી ખરચવાને રૂ ૧૦૦૦૦ ના

ાવનાં હતાં. સૌની આંખો તેને જોતાં ઠરી જતી હતી, તેના મનહ્રાસપર સૌ કોઈ પ્રીત થતું હતું. તેના બોલવાનો ઘણા સત્કારથી વાબ આપવામાં આવતા હતો, ને બાળકો તો ટોળાં ટોળાં તેની ુ ફરી વળતાં હતાં. રંક કે રાય સર્વેનો કુંવરી ઘણી સારી તિ સત્કાર કરતી, ને ગરીબ બચ્ચાંઓપર મમતાથી જોઈ, ાતા પાસે કંઈ હોય તો તે આપવાને તત્પર થતી હતી. ેક વખતે એક ગરીબ બાળક પોતાની ટોપી પાણીમાં પડી ત્યાથી કેન્સિંગટનના માર્ગપર રડતું હતું. આ રસ્તે થઈને કુંવરી પોતાની દાસી સાથે જતી હતી, ને એ બાળકને જોઈ, તેની દુઃખિત જાણી તેને બહુ દયા આવી. ડ્યૂક ઓફ કેન્ટે રમકડાં આણવા માટે બે શિલિંગ આપ્યા હતા. તે હાથમાં લઈને માતાને પૂછ્યું, "માતાજી! આ પૈસાનાં રમકડાં નહિ લેતાં, મારી સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરું?" ડચેસે જવાબ દીધો, "તને ગમે તે કર" તુરત કુંવરી દોડતી દોડતી તે ગરીબ છોકરા પાસે ગઈ ને પોતાના હાથમાંના બે શિલિંગ આપી, હસતે મોંએ આવીને કહ્યું, "માતાજી! મેં યથાર્થ ઉપયોગ કીધોની?"

કુંવરી ઘણી વેળાએ લંડનના કેટલાક દુકાનદારોની દુકાનપર જતી હતી; ને ત્યાં ઘણી ગમત કરી તેઓને આનંદ આપતી હતી. એક દિવસે તે એક ઝવેરીની દુકાને ગઈ. ત્યાં એક લાવણ્યવતી સ્ત્રી આવી, ને કેટલીક હીરાની ને સોનાની કંઠીપર નજર કીધી. તેણીની દૃષ્ટિ એક કંઠીપર ઠરી, પણ તેની કીમત ઘણી મોંઘી હતી, ને સાંભળીને તે બાપડીનું મુખ જ ઉતરી ગયું. દુકાનદારને સુંદરીએ પૂછ્યું, "કંઈ સસ્તે નહિ પડે કે?" "ના," એ જવાબ મળ્યો, એટલે તે બાપડીએ તે કંઠી લેવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ને પાછી ફરી. કુંવરી વિક્ટોરિયા આ બધો તમાશો જોયા કરતી હતી. તેણે પેલા ઝવેરીથી સર્વ વૃત્તાંત જાણી, પેલી સુંદરીની મન-મારવાની શક્તિથી ખુશ થઈ. તે કંઠી એક દાબડામાં બંધ કરાવી

ય છે. ભગવજ્જુથી કુંવરી એક અજાણી ... છે, ને ... માં
ઙ કુટુંબ ... છે; તેમ ... ... છે, ...
ને તેથી વધારે પ્રિય ... ... છે, ને તેને
... ભગવજ્જુથી જ ... છે. ... ...
ો પ્રયાસ કરવા ... ... પોતાનું
... ... બનાવ્યું હતું.

૪. રાજકુંવરી સંસારમંડળમાં બેસાય છે

દૂજ મળતી છે. જ્યારે મારી મા હાથમાં લાકડી લઈ, એક કુતરાને સાથે લઈને સવારમાં હવા ખાવા જતી, ત્યારે ઈંગ્લંડની ભવિષ્યની રાણીની રોજ મુલાકાત થતી હતી ને તે રાજકુંવરીમાં ચાલતાં, હાલતાં, દોડતાં, રમતાં, ખેલતાં, હરકોઈ સમયે બચપણનાં ઘણાં સુંદર ચિન્હો જોતી; જેમાં ઉત્સાહ ભર્યો હાલનચાલન ને સ્નાયુબળ, તેમજ તરુણાવસ્થાની ચપળતા જોઈને તેને આનંદની લહરો આવતી હતી."

રાજપુત્રીના બાળપણના સંબંધમાં એટલું જ કહીશું કે તેની લાવણ્યમયી મૂર્તિ હતી; મુખમુદ્રાપર આનંદીપણું ને તેજસ્વીપણું છવાયલું રહેતું, એની આંખો હરણી જેવી સદા તેજસ્વી રહેતી, ને જ્યારે જ્યારે માર્ગમાં કોઈ પણ અણુજાણ્યો મળતો ત્યારે ત્યારે ઘણો ઇચ્છાળુ સ્વભાવ ને પૃચ્છક બુદ્ધિ બતાવતી ને પૂછતી કે તે કોણ ને ક્યાંથી આવ્યો? બાળપણમાંજ બુદ્ધિની વિચક્ષણતા તેના મોંપર જણાતી હતી, પણ મનશક્તિની તીવ્રતા તો કોઇના પણ મનને બહુ આનંદ આપતી હતી. મીસ જેન, રાણીશ્રીની તીવ્રબુદ્ધિ ને સૂક્ષ્મબુદ્ધિના સંબંધમાં ઘણા ઘણા દાખલાઓ આપે છે; ને જેન ખુલ્લે ખુલ્લું લખે છે કે, "લોકવાયકા એવી ચાલતી હતી કે રાણી નબળી છે, ચાલવે અશક્ત છે; પણ એ વગેરે ગામગપાટામાં કંઈ પણ સચ્ચાઈ ન હોતી. જ્યારે વર્તમાનપત્રો પોતાના કંટાપહેરના ગપાટા આ પ્રમાણે આંખ મીચીને મારતાં હતાં, ત્યારે એક હરણી પેઠે તે કસિંગ્ટનના મેદાનમાં ગજરડી મુક્તી હતી. પણ જ્યારે લોકોમાં સઘળી વાતની યોગ્યતા માલમ પડી ત્યારે તેઓએ પોતાની ભૂલ જોઈ. બાળુવામાં કુંવરી આગળ પડતી હતી. ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ ઘણા રસથી વાંચતી હતી, ને પોતાનો રાજવંશ વધારે હોંશથી જોતી ને મનન કરતી, ઘણાજણાઓને ઘણી વેળાએ નેત્રમાં આવતી હતી. કોઈ કોઈ વખતે આશરેક પી મેટથી તે ત્રીજા જ્યોર્જ રાજા પ્રભુની વંશાવળી જોઈને ચક્તિ થઈને સ્થિર કરી જતી હતી.

કુંવરી ઉશ્કેરાઈ ગઈ, ને આંખના નસૂર ફરી ગયા, ગાલપર રતાશ આવી ગઈ, પણ સંભારનાથી કહ્યું, "ખરૂં છે, મારે ઘણા કાકા છે, પણ અહિંઆં તો"—એમ કહી વચારાથી બનાવી, "ડયુક આફ કલેરન્સ પછી મારા પિતાજી બીરાજે છે; ને તેથી હવે મને માલમ પડે છે કે દાસના રાજા ને મારા કાકા મરણ પામે ત્યાર પછી હું ઈંગ્લંડની રાણી થઈશ!" પેલી શિક્ષક ચૂપ થઈ ગઈ, ને ડચેસ ઓફ કેન્ટની સામું જોયું કે તે શો ઉત્તર આપે છે? પળવાર થંભીને તેણે કહ્યું, "પ્રિય કુંવરિ! આપણે પાછલું પણ તપાસતું જોઈએ. તારી પ્રિય કાકી, કલેરન્સની ડચેસને અસાર પછી બાળક સાંપડશે કેમ નહિ? જો તેમ થયું તો તારો હક કશોએ નથી, પણ ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે તેમ ન થયું ને તારા બંને કાકા સંતતિ રહિત મૃત્યુ પામ્યા તો બેશક તુંજ ઈંગ્લંડની રાણી થઈશ. હવે એ બાબત બાજૂએ મેલી, તારા મનને કેળવવાને તત્પર થા, કે જેથી તું આટલી મોટી સત્તાએ આવવાને જ્યારે ભાગ્યશાળી થાય, ત્યારે તને તે કામ લાગે—ને જ્યારે તું રાણી થાય ત્યારે, દેશને આશિષ સરખી થાય ને રાજ્યને રત્ન પેઠે દીપાવે—તેવાં તારે થવું જોઈએ."

આ એક બાજુનું વૃત્તાંત રાણીશ્રીના ચરિત્રનિરૂપકો જણાવે છે, પણ બીજી બાજુનું વૃત્તાંત જુદુંજ છે. જે સ્ત્રી શિક્ષક રાણીશ્રીને ભણાવતી હતી તે એક પત્રદ્વારે એમ જણાવે છે કે, જ્યારે પાર્લામેંટમાં રિજેંસી બીલ વચાતું હતું ત્યારે ડચેસ ઓફ કેન્ટે જણાવ્યું કે, કુંવરીએ હવે પોતાની સ્થિતિ જાણવી જોઇએ. તેમની સંમતિથી તે સ્ત્રી શિક્ષકે કુંવરીના વાંચન પુસ્તકોમાં ઈંગ્લંડની રાજવંશાવાળી મુકી. બીજે દિવસે કુંવરીએ તે પુસ્તક ખોલ્યું તો નવાઇ પૂર્વક તે પત્ર જોયો. પછી ઉપરથી નીચે સુધી નજર ફેરવીને કહ્યું કે, "હું હવે રાજગાદીની નજીક આવી છું." "એમ છે તો ખરૂં"

કુંવરી ઉશ્કેરાઈ ગઈ, ને આંખના તરૂર ફરી ગયા, ગાલપર ર
આવી ગઈ, પણ સંભારતાથી કહ્યું, "ખરું છે, મારે ઘણા કાકા
પણ અહિંઆં વો"—એમ કહી વંશાવળી બતાવી, "ડ્યુક ઓ
ક્લેરેન્સ પછી મારા પિતાજી બીરાજે છે; ને તેથી હવે મને મા
પડે છે કે હાલના રાજા ને મારા કાકા મરણ પામે ત્યાર પછ
ઈંગ્લંડની રાણી થઈશ!" પેલી શિક્ષક ચૂપ થઈ ગઈ, ને
ઓફ કેન્ટની સામું જોયું કે તે શો ઉત્તર આપે છે! પળવાર સં
તેણે કહ્યું, "પ્રિય કુંવરિ! આપણે પાછલું પણ તપાસવું જોઈ
તારી પ્રિય કાકી, ક્લેરેન્સની ડચેસને અત્યાર પછી બ
સાંપડશે કેમ નહિ? જો તેમ થયું તો તારો હક કં
નથી, પણ ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે તેમ ન થયું ને તારા બંને
સંતતિ રહિત મૃત્યુ પામ્યા તો બેશક તુંજ ઈંગ્લંડની રાણી થ
હવે એ બાબત બાજુએ મેલી, તારા મનને કેળવવાને તત્પર
કે જેથી તું આટલી મોટી સત્તાએ આવવાને જ્યારે લાયક
થાય, ત્યારે તને તે કામ લાગે—ને જ્યારે તું રાણી થાય
દેશને આશિષ સરખી થાય ને રાજ્યને રત્ન પેઠે દીપાવે-
નારે થવું જોઈએ."

આ એક બાજુનું વૃત્તાંત રાણીશ્રીના ચરિત્રનિરૂપકો જ
છે, પણ બીજી બાજુનું વૃત્તાંત જુદુંજ છે. જે સ્ત્રી શિક્ષક રાણ
બાળપણની હતી તે એક પત્રકારે એમ જણાવે છે કે, જ્યારે
મેટમાં શિક્ષણી બીજી વચાતું હતું ત્યારે ડચેસ ઓફ કેન્ટે જ
કે, કુંવરીએ હવે પોતાની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ. તેમની
તિથી તે સ્ત્રી શિક્ષકે કુંવરીના વાંચન પુસ્તકમાં ઈંગ્લંડની ર
શાવળી મુકી. બીજે દિવસે કુંવરીએ તે પુસ્તક ઉઘાડ્યું તો ન
પરંતુ તે પત્ર જોયો. પછી ઉપરથી નીચે સુધી નજર ફેરવીને
કે, "હું હવે રાજગાદીની નજીક આવી છું." "એમ છે તો

વી ઉશ્કેરાઈ ગઈ, ને આંખના નકૂર ફરી ગયા. આખર તેન
ભારી ગઈ, પણ સંભાળતાથી કહ્યું, "ખરે છે, મારે પણ કાકા
ઘણું અહિંઆં નો"—એમ કરી વડારજી બની, "ડ્યુક ઓ
ક્લેરેન્સ પછી મારા પિતાશ્રી બીજે છે; ને તેથી હવે મને મા
પડે છે કે કાકાના રાજ્ય ને મારા કાકા મરણ પામે ત્યારે પછી
ઈંગ્લંડની રાણી થઈશ !" પેલી શિક્ષક ચૂપ થઈ ગઈ, ને
ઑફ કેન્ટની સામું જોયું કે તે શું ઉત્તર આપે છે ! પરંતુ ય
તેણે કહ્યું, "પ્રિય કુંવરિ! આપને પાછળ પણ નવાસનું જોઈ
તારી પ્રિય કાકી, ક્લેરેન્સની ડચેસને અત્યાર પછી બા
સાંપડશે કેમ નહિ! જો તેમ થયું તો તારો હક રહે
નથી, પણ ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે તેમ ન થયું ને તારા જનો
સંતતિ રહિત મૃત્યુ પામ્યા તો બેશક તુજ ઈંગ્લંડની રાણી થ
હવે એ બાબત બાજુએ મેલી, તારા મનને કેળવવાને તત્પર
કે જેથી તું આટલી મોટી સત્તાએ આવવાને જ્યારે લાયક
થાય, ત્યારે તને તે કામ થાએ—ને જ્યારે તું રાણી થાય ત
દેશને આશિષ સરખી થાય ને રાજ્યને રત્ન પેઠે દીપાવે-
નારે થવું જોઈએ."

આ એક બાજુનું વૃત્તાંત રાણીશ્રીના ચરિત્રનિરૂપણો જ
છે, પણ બીજી બાજુનું વૃત્તાંત જુદુંજ છે. તે બાઈ શિક્ષક રાણી
અજાણની હતી તે એક પત્રદ્વારે એમ જણાવે છે કે, જ્યારે
મેંટમાં રિજંસી બીલ વંચાતું હતું ત્યારે ડ્યુક ઑફ કેન્ટે જ
કે, કુંવરીએ હવે પોતાની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ. તેમની
ત્યાંથી તે બાઈ શિક્ષકે કુંવરીના વાંચન પુસ્તકોમાં ઈંગ્લંડની
વંશાવળી મુકી. બીજે દિવસે કુંવરીએ તે પુસ્તક ખોલ્યું તો
પૂર્વક તે પત્ર જોયો. પછી ઉપરથી નીચે સુધી નજર ફેરવી
કે. "હું હવે રાજગાદીની નજીક આવી છું." એમ છે તો

"ની દીધો" કર્યું, ને આંખના નકુચ ફરી ગયા. આખરે સ્ટાર્ક ભાની કર્યું, પણ ગંભીરતાથી કહ્યું, "ખરું છે, મારે ઘણાં કામ છે, પણ અહિંઆં તો"—એમ કહી વચ્ચેથી અટકી, "ડયુક ઓફ કેંટરબરી પર્ષ, મારૂ ચિત્ત ખીજવે છે. ને તેથી હવે મને માલમ પડે છે કે રાજના રાજ ને મારું કામ મારુ પાને ત્યારે પછી હું રિજિંટની રાણી કરીશ!" પેલી વિદાઈ ચૂપ થઈ ગઈ, ને ડચેસ ઓફ કેન્ટની સામું જોયું કે તે શું ઉત્તર આપે છે! પગથાર ઉપરથી તેણે કહ્યું, "પ્રિય કુંવરિ! આપણે પાછલું પણ તમાસું જોઈએ-તાની પ્રિય કામી, કેલિરંન્સની ડચેસને અત્યાર પછી આગળ આગળ કેમ નહિ! જો તેમ થયું તો ત્યારો હક ફરીને નથી, પણ ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે તેમ ન થયું ને તારાં બંને કાકા સંતતિ રહિત મરણ પામ્યા તો બેશક તુજ ઈંગ્લંડની રાણી થવાય. હવે એ બાબત બાજૂએ મેલી, તારા મનને કેળવવાને નજર દે, કે જેથી તું આરથી મોટી ઉમરની આવવાને જ્યારે ભાગ્યશાળી થાય, ત્યારે તને તે કામ લાગે—ને જ્યારે તું રાણી થાય ત્યારે, દેશને આશિર સરખી થાય ને રાજ્યને રૂડી પેરે દીપાવે—તેવાં તારે થવું જોઈએ."

આ એક બાજુનું વૃત્તાંત રાણીશ્રીના ચરિત્રનિરૂપકો જણાવે છે, પણ બીજી બાજુનું વૃત્તાંત જુદુંજ છે. જે બાઈ લિઝન રાણીશ્રીને ભણાવતી હતી તે એક પત્રકારે એમ જણાવે છે કે, જ્યારે પાર્લામેંટમાં રિજંસી બીલ પસાર થયું હતું ત્યારે ડચેસ ઓફ કેન્ટે જણાવ્યું કે, કુંવરીએ હવે પોતાની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ. તેમની સંમતિથી તે બાઈ લિઝને કુંવરીના વાંચન પુસ્તકોમાં ઈંગ્લંડની રાજવંશાવળી મુકી. બીજે દિવસે કુંવરીએ તે પુસ્તક ખોલ્યું તો નજર પૂર્વક તે પત્ર જોયો. પછી ઉપરથી નીચે સુધી નજર ફેરવીને કહ્યું કે, "હું હવે રાજ્યાસનની નજદીક આવી છું." "એમ છે તો ખરું,"

રીજંસી બીલ પસાર કરવાને મુખ્ય હેતુ તો એટલો જ
કે રાજ્યમાં ખટાશીથી ભંગાણ કે હરો થાય નહિ. વખતે
તેના પુત્રોમાં ડયુક ઓફ કમ્બરલાંડ ઘણો અપ્રિય થઈ પડે
ા. ડયુક ઓફ કેંબ્રીજ, કેમકે વિલીયમ ચોથાના મનુ ...
ને ગાદીપતિ થાય તેવો ધારો કરવાને તે મથનો હતો ત
ોમાં ઉશ્કેરણી કરતો હતો, તેથી રાજ્ય ખટપટમાંથી તેને બાદ
કરવા માટે જ આ બીલ પસાર કરવું પડ્યું હતું.

બીલ પસાર થયા પછી, કુવરી વિકટોરિયા, રાજ
એડીલેડની તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૩૧ ની જન્મગાંઠને
દરબારમાં પધારી હતી. એડીલેડની આખ તેની તરફ બેસાડ
હતી. કુંવરી રાણીની ડાબી બાજુએ ઉભી હતી. તેના ઉપ
વાની ઘરેણું બહુ મનોહર હતી. એક અજબ પ્રકાર,
જરૂજીન કાઢી ગૂંથેલ હેતી આપ્યો, સ્વચ્છ સફેદ પોશાક,
ચેહેરો, કાળા ભમર જેવા વાળનું પોરૂં મુખી રહેલા વાળ,
જેવા દાંત ને સદાય ઉઘડેલા હોઠ જોઈને, એક વાર વળ
પૃથ્વીથી રોણું છઠ નહિ થાય! તેણીના બુદ્ધિપૂર્વક અવર્ણ
વાથી ને હમહમાકાર ઉભા રહેવાથી, સર્વેને ઘણું આશ્ચ
હતું. એ વખતે કુંવરી, રાણી એડીલેડનો જે સત્ક
એવી રીતે જોતી હતી કે જાણે પોતાનો એવો પણ અ
થવાનો પ્રસંગ આવવાનો છે! રાણી એડીલેડનો રાજ
... ... હતો. પણ વિલીયમ તથા એડીલેડને

પ્રકરણ ૨ જું.

તરુણાવસ્થા.

રાજકુંવરીના બાળપણનો સમય હવે વીતી ગયો છે. તરુણા-વસ્થામાં તેણે દાખલ કર્યો છે. બુદ્ધિ [illegible] ઉત્સાહ [illegible] વધતો જ હોય છે. આ કાળમાં એણે ઘણું [illegible] નિરખ્યું, તેમજ ફેરફાર બનાવો પણ બનતા જાય છે. એ કાળ [illegible] કાળમાં પ્રવાસ, સહવાસ આદિ પ્રસંગોથી [illegible] થયાં, ને જુદા જુદા પ્રદેશ [illegible] જુદા જુદા પ્રદેશોની [illegible] અનુભવી [illegible], ને [illegible] રાજ-[illegible] પ્રાપ્ત [illegible].

૧. પ્રવાસ અને સહવાસ.

રાજકુંવરી ૧૮૩૧ ના આગસ્ટ માસની [illegible] તારીખમાં [illegible] ફેરે [illegible] ત્યારે [illegible] હતો, અને [illegible] હતી [illegible] તેઓને [illegible] હતો ત્યાં રાજ-કુંવરી એડીલેઈડની [illegible] આવનારી [illegible] ફેરવામાં આવી હતી, પણ તેથી કુંવરી વિક્ટોરિયાને [illegible] નહિ તે [illegible] પણ કહી શકાય તેમ નથી. તેમજ રાણીને એ [illegible] માટે [illegible] પ્રેમભાવ હતો કે નહિ તે પણ કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે પછીથી એ [illegible] રાણીએ [illegible] પણ આપ્યો જણાતો નથી; છતાં ૧૮૩૩ માં કુંવરીને લઈને રાજ-માતા ત્યાં પધાર્યાં હતાં. વિલીયમ [illegible] રાજકુંવરીને રાજમાતા [illegible] નહોતાં, તેથી કુંવરીની ૧૪ મી જન્મગાંઠને [illegible]—૧૮૩૨ માં રાજમાતાએ [illegible] દર્શન દીધાં હતાં ને રાજાએ તેમના માન માટે [illegible] કરી હતી. એ જ વર્ષમાં [illegible]

ઘ્ય કરી, પવિત્ર સમાધિમાં પોઢયો હતો તે એબોટ્સફર્ડ જોઈ તેઓ પાછી ફર્યાં. આરામી નદિઓને રસ્તેથી ઑક્સફર્ડમાં આવ્યાં, અને ત્યાંના સાન્નિધ્યે તથા બીજા ઉપાધ્યાયોએ પૂર્ણ સન્માનથી વધાવી લીધાં. આ સન્માન આડંબર રહિત હતું, ને ઉપપ્રમુખે આગ્રા દરબારની મુસાફરીની ઘણી ઘણી વાતો પૂછી હતી. સુરાજકુંવરીએ સઘળે ફરીને જોયું, ને પોતાની નાદની વય છતાં, તે કાળને યોગ્ય સુનિત બનાવ્યો. ઑક્સફર્ડથી આ પ્રવાસી કેન્સિંગ્ટનમાં પાછાં ફર્યાં.

બીજે વર્ષે એટલે ૧૮૨૬ માં આઈલ ઑફ વાઈટ મધે જઈ રહેલી રહ્યાં હતાં આ વેળાએ લેખકોને વધુ સારો પરિચય થયો હતો, ને ઘણી સમભાવ મળતી હતી. એક પ્રવાસી કહે છે કે, જ્યારે એક દિવસ સવારમાં એલિઝાબેથ વેસ્લિજની સમાધી જોવા ગયો, ત્યારે ત્યાં એક બાંકડે બેસીને પવિત્ર વચનોના પુસ્તકમાંથી ઘણે મધુર સ્વરે વાંચતી હતી, ને એક બાઈ તે સાંભળતી હતી. પેલો પ્રવાસી ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેને જણાવવામાં આવ્યું કે એ બે બાઈઓ તે ડચેસ ઑફ કેન્ટ ને તેની કુંવરી વિક્ટોરિયા છે. નોરીશમાં રહ્યાં હતાં ત્યાંથી તેઓ સમુદ્રની ઘણી સરસ સહેલ કીધી છે. સાઉથમ્પ્ટન, કેરિસબ્રુક અને વિન્ચેસ્ટરમાં જવાની ઘણી મઝા, ને પ્લીમથ ને ટેરીમાં નૌકાનો કારભાર કેમ ચાલે છે તે પણ તપાસ્યો. ઇન્ગ્લન્ડના એક નૌકાવિજયના મહોત્સવને દિવસે હાર્વિચના રેવુવાસીઓએ ડચેસને એક માનપત્ર આપ્યું, જેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે:—"ઇન્ગ્લન્ડના એક નૌકાવિજયના મહોત્સવને દહાડે, રાજકુંવરીને પ્રજા તરફથી પૂર્ણ પ્રેમાધીન સત્કાર પ્રાપ્ત થાય, એ મને ગર્વવાળી કરે છે." તેમજ પ્લીમથના માનપત્રનો જવાબ દેતાં, વાહિદ હાપુનઃ વૃદ્ધોએ રાજકુંવરી પ્રત્યે જે મનોરથ દાખવ્યો છે, તે માટે સંતોષ પ્રદર્શિત કરી, ત્યાંનું કારખાનું ને નૌકા સંબંધી કુંવરીને વિશેષ જ્ઞાન મળ્યું, તે માટે ઉપકાર માન્યો.

હતી. માથાનો અંબોડો પૂર્વ કાળની પ્લેન્ટેજનેટ રાણીઓ ગુંથતી હતી તે રીતનો ગુંથેલો હતો. એવી રીતના સાદા શણગારને લીધે તે વેળાના જનસમુદાયમાં એ દેદિપ્યમાન થઈ રહી હતી. પોશાકમાં પાટલવંડુંનો શિરરક્ષ-માથામાં ઘાલવાનો "બોનેટ" ઘાલ્યો હતો; ગુલાબી રંગનો સાટિનનો ઘાઘરો પહેર્યો હતો; કાળી પટી સાથની ટોપી પહેરી હતી. સઘળાંની આંખો એ નવિન રાજકુંવરીએ લોહચુંબક માફક ખેંચી લીધી હતી. એક અમેરિકન ગ્રંથકાર લખે છે કે, "એક પળ હું જ્યાં જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં ગયો ને રાણી ને પાછી યુવરાજ કુંવરીની તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. તેણી ઠાંકડી રીતે ઉભી હતી, લાગણીઓ ભરાણી તે સાંભળતી હતી, ને ગામગપાટા તરફ પણ પ્રેમથી લક્ષ દેતી હતી. રાણી આખા રાજ્યમાં સર્વથી સાદી હતી, પણ રાજકુંવરી તો એક કવિતાની પ્રતિમા જ હતી; ને ઈંગ્લંડના તખ્તપર આવી લાવણ્યમય સુંદરીને જોવું કોને નહીં ગમે !"

૨. અગત્યનો સમારંભ.

રાજકુંવરી વિક્ટોરિયાને તા૦ ૩૦ મી આગસ્ટ ૧૮૨૫ ને દિને રાજા વિલીયમ, રાણી એડીલેડ, ને બીજા રાજકુટુંબની સમક્ષ કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપે રાજ્યગાદીની માલીકણ તરીકે સ્વીકારી. આ સમયની રચના અવલોકન કરવા યોગ્ય હતી. આર્ચબિશપે હવે પછી રાજકુંવરીને પોતાના માથાપર કેવો મોટો જોખમ આવવાનો છે, તે સબંધી વાંચી સંભળાવ્યું; ને રાણીથીની ફરજ શી શી છે, પોતાના હાથમાં જે મોટી રાજસત્તા આવનારી છે તેનો કેવો ઉપયોગ કરવો, ને આખરે તે જગન્નિયંતા સમક્ષ કેવો જવાબ દેવાનો છે, તે સઘળું કહેવામાં આવ્યું. આર્ચબિશપે એ સર્વ એવા તો મંજુલ સ્વરે જણાવ્યું કે, રાણીશ્રીના નેત્રમાંથી આશ્રુબિંદુનો ધોધવો વહી આવ્યો; ને તે એટલી બધી તો પોતાના જુસ્સાને સમાવવાને અશક્ત થઈ પડી કે, પોતાની માતાના ખભાપર હાથ

ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉતરી આવે હવે પછી ભવિષ્યમાં નહિ સહાવશે.
ણા ઘણા બનાવો બન્યા છે, તેમાં આ તરુણ સુંદરી તરફનો
મનોભાવ કમી કરવા સંબંધી પણ એક બાબત હતી; જે
રમાં તે કુંવરીને આવવાનો સદા જ હક છે, ત્યાંથી તેને દૂરની
રાખવામાં આવી હતી. પણ હવે મેં દૃઢ ઠરાવ કીધો છે કે, હવે
ભવિષ્યમાં નહિ બને. હું જાણું છું કે, હું રાજા છું, મારે મારી
ામાં હકના રાખવી જોઈયે ને હવે ભવિષ્યમાં હું આજ્ઞા કરું છું
એ રાજકુંવરીએ સદા જ મારા રાજદરબારમાં હાજર રહેવું.'
રાજાએ રાજકુંવરીના સંબંધમાં મમતા ભરેલા શબ્દોમ
મ ભાષણ કીધું હતું. તોપણ તે પ્રસિદ્ધ થતાં બહુ ગડબડા
હતો. રાજા જાતે આકરો હતો, ને ઉક્ત તેના વચનોથ
મંડળીમાંથી ઘણો કચવાટનો ગણગણાટ બહાર આવ્યો. ખુ
રી પણ રડવા લાગી, ને રાણી પણ ગભરાઈ ગઈ. આ બધ
ાં વચનો ડચેસ ઓફ કેન્ટ ઉપર હતાં. કેમકે રાજા એ
તો હતો કે, તે પોતાની કુંવરીને દરબારથી અલગ રાખે છે
નેથી બિજવરને ને દગ્ધ હૃદયે ડચેસ ઓફ કેન્ટ ને કુંવર
જવાને ઉઠ્યાં, પણ ઘણા આગ્રહથી રાજાએ પોતાને ત
ર્યાં. આ બાબતમાં રાજાના ખુદના શબ્દોમાં ખરી અનિ
ક્તિ થયેલી કહેવામાં આવે છે, પણ ડચેસ સામા રાજા, રાજ
દસ્થાઈ ને વિવેકથી વેગળી-તોછડાઈ-તે પ્રમાણે વર્ત્યો છે
મ તો સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩. માનવંતો પરોણો.

રાજકુંવરી વિક્ટોરિયા પોતાના કેન્સિંગટનના રાજ્યમહ
લમાં રહેતી હતી ત્યારે શાકસેકોબર્ગનો ડ્યુક, પોતાના બે પુ
રાજપુત્રો અરનેસ્ટ ને આલ્બર્ટને લઈને આવ્યો હતો. તે વ
ખતે તેઓ ડચેસ આફ કેન્ટ સાથે રહ્યો. મહારાણીના ભવિષ્ય

કુંવરીને ભેટ મોકલ્યો. રાજાએ એ જ વખતે એવું પણ જણાવ્યું કે, તે પોતાના ખાનગીમાંથી દરવરસે એક લાખ રૂપિયા કુંવરીને આપે, પણ તે એવી શરતે કે, કુંવરી રાજાના સલાહકારો સાથે કામ લે. આ શરત સાથે બક્ષીસ લેવાને કુંવરીએ ના પાડી. યુવરાજ કુંવરીનો જન્મ મહોત્સવ ઇંગ્લંડમાં મોટા સમારંભથી પાળવામાં આવ્યો હતો. પાર્લામેંટ બંધ રહી, સેંટ જેમ્સનાં મહેલમાં રાજ્ય તરફથી જલસો કરાવવામાં આવ્યો. આ જલસામાં બહુ મોટા મોટા ઉમરાવો આવ્યા હતા, પણ રાજારાણી આવી શક્યાં નહોતાં, કેમકે રાજાની તબીયત નાદુરસ્ત હતી. જલસામાં મુખ્ય આસન કુંવરીએ લીધું હતું. ને તેની એક બાજુએ ડચેસ આફ કેન્ટ ને બીજી તરફ ઓગસ્ટ રાજકુંવરી બેઠી હતી. આખા લંડન નગરમાં રોશની થઈ હતી, તથા ઘેરઘેર દિવાળી બની રહી હતી. ગામડાં ને પરગણાંઓમાં પણ બહુ ધામધુમ થઈ હતી.

આ જન્મ મહોત્સવને ટાણે લંડનની સીટી કાઉન્સિલે એક ધન્યવાદસૂચક પત્ર રાજકુંવરીને અર્પણ કીધો હતો. તેમાં ડચેસ આફ કેન્ટની પણ સ્તુતિ હતી. લંડનનો લોર્ડ મેયર આ ધન્યવાદસૂચક પત્ર, બીજા પોતાના સાથીઓને સાથે કેન્સિંગ્ટનના રાજમહેલમાં આવ્યો હતો. તે પત્રના પ્રતિઉત્તરમાં રાજમાતાએ પહેલે પોતાના મતઃ પ્રાણનાથના સંબંધમાં શોક પ્રદર્શિત કીધો, ને પછી રાજકુંવરીની કેળવણી સંબંધી જણાવ્યું. પછી તેણી બોલી,— "રાજ્યના કોઈ પણ પક્ષથી અમે તદન દૂરના દૂર રહ્યાં છિયે; છતાં મેં મારી પ્રિય પુત્રીને પ્રજાકલ્યાણ ને રાજધર્મ શું છે, તે સમજાવવામાં કસર રાખી નથી. સ્વતંત્ર લોકનો જે મુખ્ય ધર્મ તે મેં યથાસ્થિત સમજાવ્યો છે; રાજકુંવરી હવે પોતાના પૂર્ણ વયે પહોંચી છે, એટલે મને પૂર્ણ આશા ને સંતોષ છે કે, તેણી, પોતાના હસ્તકમલમાં જે પવિત્ર ધર્મ ફરજ સોંપવામાં આવશે તે પૂર્ણ કૌશલ્યથી અદા કરશે. તેની મુખ્ય ફરજ એ જ છે

કુંવરીને ભેટ મોકલ્યો. રાજાએ એજ વખતે એવું પણ જણાવ્યું કે, તે પોતાના ખાનગીમાંથી દરવરસે એક લાખ રૂપિયા કુંવરીને આપે, પણ તે એવી શરતે કે, કુંવરી રાજાના સલાહકારો સાથે કામ લે. આ શરત સાથે બક્ષીસ લેવાને કુંવરીએ ના પાડી. યુવરાજ કુંવરીનો જન્મ મહોત્સવ ઈંગ્લંડમાં મોટા સમારંભથી પાળવામાં આવ્યો હતો. પાર્લામેંટ બંધ રહી, સેંટ જેમ્સનાં મહેલમાં રાજ્ય તરફથી નૃત્યકીડા કરાવવામાં આવી. આ નૃત્યકીડામાં બહુ મોટા મોટા ઉમરાવો આવ્યા હતા, પણ રાજારાણી આવી શક્યાં નહોતાં, કેમકે રાજાની તબીયત નાદુરસ્ત હતી. નૃત્યકીડામાં મુખ્ય આસન કુંવરીએ લીધું હતું, ને તેની એક બાજુએ ડચેસ આફ કેન્ટ ને બીજી તરફ એોગસ્ટ રાજકુંવરી બેઠી હતી. આખા લંડન નગરમાં રોશની થઈ હતી, તથા ઘેરઘેર દિવાળી બની રહી હતી. ગામડાં ને પરગણાઓમાં પણ બડી ધામધુમ થઈ હતી.

આ જન્મ મહોત્સવને ટાંણે લંડનની સીટી કાર્ઉન્સિલે એક ધન્યવાદસૂચક પત્ર રાજકુંવરીને અર્પણ કીધો હતો. તેમાં ડચેસ આફ કેન્ટની પણ સ્તુતિ હતી. લંડનનો લોર્ડ મેયર આ ધન્યવાદસૂચક પત્ર, બીજા પોતાના સાથીઓને લઈને કેન્સિંગટનના રાજમહેલમાં આવ્યો હતો. તે પત્રના પ્રતિઉત્તરમાં રાજમાતાએ પહેલે પોતાના ગતઃ પ્રાણનાથના સંબંધમાં શોક પ્રદર્શિત કીધો, ને પછી રાજકુંવરીની કેળવણી સંબંધી જણાવ્યું, પછી તેણી બોલી,–"રાજ્યના કોઈ પણ પક્ષથી અમે તદ્દન દૂરના દૂર રહ્યાં કિયે; છતાં મેં મારી પ્રિય પુત્રીને પ્રજાકલ્યાણ ને રાજધર્મ શું છે, તે સમજાવવામાં કસર રાખી નથી. સ્વતંત્ર લોકનો જે મુખ્ય ધર્મ તે મેં યથાસ્થિત સમજાવ્યો છે; રાજકુંવરી હવે પોતાના પૂર્ણ વરે પહોંચી છે, એટલે મને પૂર્ણ આશા ને સંતોષ છે કે, તેણી, પોતાના હસ્તકમલમાં જે પવિત્ર ધર્મ ફરજ સોંપવામાં આવશે તે પૂર્ણ હોંશથી અદા કરશે. તેની મુખ્ય ફરજ એજ છે

પ્રકરણ ત્રીજું

સિંહાસનારોહણ.

ડ્યૂક ઓફ કેન્ટથી ડચેસ ઑફ કેન્ટે પુત્રીને જન્મ આપ્યો, ત્યારે ઇંગ્લંડના એક પણ સજ્જનના મનમાં-સ્વપ્નામાં-તંત્રમાં કે ખ્યાલમાં એવી શંકાજ માત્ર ઉત્પન્ન થઈ નહોતી કે, એલેક્ઝાંડ્રીના વિક્ટોરિયા ઇંગ્લંડનાં રાજ્યપદને પામશે. ડ્યૂક ઑફ કેન્ટ, એ ઇંગ્લંડના ત્રીજા જ્યોર્જ રાજાનો ચોથો પુત્ર હતો. રાજા જ્યોર્જ ૬૦ વર્ષ રાજ કરી મરણ પામ્યો ત્યારે ડ્યૂક ઑફ કેન્ટના ત્રણ વડીલ બંધુઓ હૈયાત હતા. પાટવી રાજ્યપ્રતિનિધિ, તે જ્યોર્જ ચોથાનું નામ ધારણ કરીને ગાદીપતિ થયો, પણ તે વગર સંતાને મરણ પામ્યો. બીજો પુત્ર ડ્યૂક ઑફ યોર્ક ૧૮૨૭ માં વગર સંતાને મરણ પામ્યો હતો ને તેને એક પુત્રી હતી, તે પણ બાપની હૈયાતીમાં જ મરણ પામી હતી. ત્રીજો પુત્ર ડ્યૂક ઑફ ક્લારેન્સ ચોથા વિલીયમને નામે ૧૮૩૦ માં ગાદીપતિ થયો. એ રાજાની રાણી એડીલેડને પુત્રને માટે ઘણી આતુરતા હતી, પણ ઈશ્વરેચ્છાએ તેને કશું સંતાન સાંપડ્યું નહિ; ને પુત્ર પુત્ર ઝંખતી હતી તેવામાં વિલીયમ ચોથાનો કાળ થયો ને ત્યારે ત્રીજાના ચોથા પુત્ર ડ્યૂક ઑફ કેન્ટના વારસ તરીકે કુંવરી વિક્ટોરિયાને ગાદી પ્રાપ્ત હતી. ઈશ્વરની લીલા અકળિત છે. તે તરણાનો મેર ને મેરનું તરણું કરે છે.

૧—રાજા વિલીયમની જીંદગી.

પાટવી રાજ્ય પ્રતિનિધિ કુંવરી વિક્ટોરિયાની ૧૮ મી વર્ષ ગાંઠને દિવસે રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવેલી નવાજીશમાં ભાગ લેવાને વિલીયમ રાજાથી નહિ બન્યું, તેનું મુખ્ય કારણ શરીરની અશક્તિ હતી. આ અશક્તિ મેની આખરે તો ઘણી વધી ૫ દીને

રાજાએ રાણીને કહ્યું, "હાશ! હવે મને નિરાંત વળી." સવાર સાંજ બંને ટાંણે પ્રાર્થના વંચાતી, તે સારી રીતે સાંભળતો હતો.

રવિવાર તા૦ ૧૮ મીએ રાજાની માંદગી ઘણી વ ધુક આશા મુકવામાં આવી. એ દિવસે કંઈપણ કામક નહિ, પણ રાજદ્રોહીઓને માફી આપવાના ખતપર સહ તુરત જ કેન્ટરબરીનો વડો પાદરી રાજવાડામાં દાખલ થ ઘણા ગંભીરસ્વરે રાજારાણીને સંસ્કારવિધિ કીધી. તે વેળ ઘણો ગંભીર સુરાથી, સ્વસ્થચિત્તે પ્રભુ પ્રત્યે લક્ષ રા કર્તવ્યકર્મ કરતો હતો. એ દિને વાટરલુના રણક્ષેત્રમ વિજયનો મહોત્સવ હતો. પ્રભાતમાં જ તે યાદ રાખીને ર ચેમ્બર્સને કહ્યું, "ભાઈ! આ વિજયી દિવસે હું દેહાન્ત બસ, હવેનો વિજયી દિવસ હું જોવા પામીશ નહિ." ક જણાવ્યું કે, "મહારાજ, હું તો ધારું છું કે, તમો નામ દિવસ જોશો." આનો રાજાએ પ્રતિઉત્તર, પોતાના સદ પ્રમાણે વાળ્યો:- "હં! ત્યારે એ તો વળી બીજી જ

તા૦ ૧૯ મીએ પ્રભાતમાં રાજા જાગ્યો ને રાણ "મારા દેશની સેવા બજાવવા હું એક પ્રભાત વધારે ઉ તે પોતાની પૈડાવાળી ખુરસીપર બેસીને પોશાક સજ્જ ડામાં જવા લાગ્યો, ત્યારે રાણીના હજુરીવાએ સ્મિતહા "આપ નામવરને પ્રભુ ચિરંજીવ રાખે." પછી વડા પા વીને માંદા મનુષ્યની પ્રાર્થના વાંચીને 'પશ્ચાત્તાપ' નું પ્ર રાજાએ માત્ર એટલું જ કહ્યું, "એમાં વધુ કંઈ નથી, ક હું યથાસ્થિત સમજ્યો છું." એ વખતે જ રાણી મદદ પડીને પ્રેમના ઉભરાથી તેનું ગળું ભરાઈ ગયું, કે કાર બોલતી બંધ થઈ. રાજાએ ધીરજ આપી કહ્યું, "ધીરી

વખત વિક્ટોરિયા રાજકુંવરી રાતીનો પોશાક પહેરી ઓરડીથી સા
પંજમાં સપાટ, ખભાપર વિખરાયલા બાલ, ધીમી ચાલ ને આંખ
આંસુ સાથે બહાર આવી. પાદરી શ્રીકોર્ટે મુખ્ય સંદેશો કહ
કે રાણીએ પહેલું જ કહ્યું કે, "મારીવતી તમે સર્વે એકચિત્તે પ્રાર્થ
કરો!" કે તુરત સર્વેએ ઘણા દબદબાથી ઘુંટણીયે પડીને રાણી
સાથે પ્રાર્થના કીધી.

તે પછી પહેલું કામ રાણી વિક્ટોરિયાએ જે કીધું તે રા
એડીલેડને, ઘણા પ્રેમ અને મમતાળુ શબ્દોથી ભરપૂર શોકદ
પત્ર લખ્યો; એમ કરવામાં જે ઉદારતા જણાઈ છે તેથી તત્કાળ
તેને માટે બહુ ઉંચું મન લોકોમાં બેસી ગયું. તે પત્ર પહેલ
પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે લખ્યો, તેમાં એક સ્થળે એમ લખ્યું
કે, "નામદાર ઈંગ્લંડની મહારાણી." આ પત્ર લખાતી વેળાએ જે શ
રાણીશ્રીની પાસે હતો તેણે કહ્યું કે એમ હવે નહિ લખાય, ?
તેઓ વિધવા થયાં છે, "માટે વૈધવ્યવતી ઈંગ્લંડની મહારાણી"
લખવું જોઈએ. રાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ કહ્યું, "હર! હર! તે દુ
અભાગીને એ પહેલું હું સંભારું! નહિ નહિ, એમ નહિ બને
જાણું છું કે એમ લખવું જોઈએ, પણ એ સ્મરણ કરાવવાનું
મારું નથી." એ પત્રમાં પોતાની કાકીને જણાવ્યું કે, તમારે ત
આરોગ્યતાનું સંરક્ષણ કરવું, ને ઈચ્છામાં આવે ત્યાં સુધી વિ
રનો મહેલ તમારે સ્વાધીન છે.

૩. પહેલી કાઉન્સિલ.

પ્રભાતના નવ વાગ્યા હતા. ઈંગ્લંડનો વડો પ્રધાન લોર્ડ
મેલ્બર્ન, જે સઘળું કરતો કારવતો હતો, તે રાણીશ્રીને મંદિર પધાર
કલાક સુધી ઘણીક ખાનગી વાતો કીધા પછી પ્રિવિ કાઉન્સિલ* ?
વાનો હુકમ આપ્યો. એ મેળાવડાનું સ્થળ કેન્સિંગટન જ રાખ્યું

* ખાનગી કેબીનેટ.

"મારા પ્રિય કાકાજી, નામદાર રાજા સાહેબના મરણથી પ્રજાને ઘણું મોટું દુઃખ ને શોક ઉત્પન્ન થયો છે, ને તેજ કારણથી મારા શિરપર રાજ્યભાર પડ્યો છે. આ મોટું જોખમભરેલું કામ એવી તો આકસ્મતિક રીતે મારી જિંદગીના પ્રારંભમાં પડ્યું છે કે તેના બોજા નીચે હું દબાઈ જાઉં, એમ હું માનતે, જો મેં એમ નહિ જાણ્યું હોત કે આ મહાસમર્થ કામ મને ઈશ્વરેચ્છાથી સોંપવામાં આવ્યું નથી, ને તે પરમાત્મા મને સહાય થશે નહિ તોજ; તે સાથે પ્રજાના કલ્યાણમાટે મને પ્રજાતરફથી આશ્રય મળશે, જે આશ્રય ને સાધનો વિશેષ પુખ્તવયના અને અનુભવસિદ્ધોને જ મળે છે. મારી પ્રજાના પ્રેમ ને ભક્તિપર ને પાર્લામેંટના ડાહાપણપર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મને ઘણો મોટો લાભ એ થયો છે કે, હું જે રાજ્યગાદીપર આવીછું તેઓ પોતાની પ્રજાના હકોપણા ને હકને માટે પૂર્ણ માન ધરાવે છે, ને જેઓની ખાસ ઈચ્છા એવી છે કે, દેશના ધારા ને બંધનોમાં સારી ઉન્નતિ કરવી, ને પ્રજાના સામાન્ય સુખપર પૂર્ણ રીતે લક્ષ દેવું.

"અમારાં પ્રિય માતુશ્રીના રક્ષણ નીચે રહીને જે કેળવણી અમે ઈંગ્લંડમાં પ્રાપ્ત કરી છે, ને પરથી દેશવાસીને કેમ માન આપવું ને તે તરફ મમતા બતાવવી, એ બાળપણથી અમે શીખ્યાં છીએ. દેશના ધર્મનું સંરક્ષણ કરીશું, ને સર્વને યથેચ્છ રીતે ધર્મનું સુખ ભોગવવા દઈશું, તેમ જ સર્વ ન્યાત, જાત ને ધર્મ પંથવાળી અમારી પ્રજા, તેના હિતમાં સર્વ પ્રકારનો શ્રમ લઈશું."

રાણીએ આ પોતાનું ભાષણ વાંચ્યા પછી, ધર્મ સંબંધી પ્રતિજ્ઞા કરી ને તેમના બન્નો કાકાઓએ પણ શપથ લીધા. પછી તેઓએ રાણીના પગ નજીક ઘુંટણિયે પડી, તેના હસ્તકમળનું ચુંબન કીધું. આ વખતે પોતાના પૂજ્ય કાકાઓને ઘણું માન આપી, તેમના હસ્તને પણ કુંવરીએ સામું ચુંબન લીધું, ને ડ્યુક ઓફ સુ-

સઘળા વ્હિગ મતને અનુસરનારા હતા. તેથી પ્રધાન મંડળના પક્ષના પક્ષોએ જબરદસ્ત પ્રવર્તાવી દીધો ને ટોરીઓને પુષ્કળ ગાળો ભાંડી. લોર્ડ મેલબોર્ન મધ્યસ્થ સ્થો, ને તે, રાણીને પોતાના પક્ષ તરફ સદા જ વળેલી રહે તેવા હેતુથી, રાણીનો પોતાનો ખાનગી મંત્રી નહિ હોય ત્યાં સુધી, દરરોજ રાજ્યરીત સંબંધી સમજાવવા જતો હતો, તે એટલે લગભગ કે વખતે ત્રણ ચાર ને પાંચ વખત મુલાકાત લેતો હતો. ધણીધણી આવી પડતી ગુંચવણો સમજાવીને વ્હિગ ને ટોરીનાં મતો પણ સમજાવ્યા. ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન ને તેના સાથીઓને આ ગમતું નહોતું, પણ રાણીની મનોવૃત્તિ વ્હિગ તરફ રહેલી એટલે કરે પણ શું! જો લોર્ડ મેલબોર્ન હોત નહિ તો ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન વધારે ફાવી જાત.

૪. રાજકુંવર આલબર્ટનો પ્રથમ પત્ર.

કુંવરી વિક્ટોરિયા અધિપદને પામી ત્યારે પ્રિન્સ આલબર્ટ બોનની પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. રાજકુંવરીના સિંહાસનારૂઢ થવાના સમાચાર તેને મળ્યા ત્યારે પહેલો જ પત્ર તા૦ ૨૬ માએ લખ્યો કે, "હવે તમે યુરોપની સર્વથી વિશેષ પ્રતાપવાન્ ભૂમીનાં મહારાણી થયાં છો, ને તમારા હાથમાં લાખો મનુષ્યના સુખ દુઃખની દોરી છે. એ અતિ ઉચ્ચ, પણ મુશ્કેલ કાર્યમાં, તે પરમાત્મા પ્રભૂ પોતાના સર્વ બળથી તમને સહાય થાય ને મદદ આપે. મને પૂર્ણ ભરોસો છે કે, તમારું રાજ્ય લાંબુ, કીર્તિવન્ત ને સુખાનંદવાળું નિવડશે, ને તમારા શ્રમની કદર તમારી પ્રજા ઉપકારથી પીછાની પ્રીતિથી તેનો બદલો વાળશે." રાજપુત્ર પોતે આ વખતે સત્તા ને જનવ્યવહારથી ઘણો દૂર રહેતો હતો—તે બહાર પડીને કંઈ પણ કામ કરવાને બિલકુલ રાજી નહતો. તેથી જ રાણી તથા પ્રિન્સના સ્નેહીઓએ રાણી તથા પ્રિન્સનો નિકટનો સમાગમ થવા દેવાની તક આપી હતી, જેથી એક બીજા પ્રત્યે પ્રેમ બંધાશે

જસના સુધારા કરીશું, ને બંને સમાન ગણાઇએ ને આવી અમારી યોગ્ય ઇચ્છાને અમે પાર્લામેંટ મર્યાદિત સહાય થશે.' એટલે રાણીના પ્રારંભકાળથી તે અત્યાર સુધીમાં તેઓ આ પ્રમાણે વર્ત્યાં છે, ને પોતાના પ્રિય પતિના બોધ પ્રમાણે એમનું રાજ્ય લાંબું ને યશસ્વી પણ નિવડ્યું છે.

આ બાબત રાણીએ પણા મધુરસ્વરે, આખુ રાજસ્થાન સાંભળે તેમ વાંચ્યું હતું. એ વખતે રાણી પોતે સૌંદર્યમૂર્તિ કરતાં વધારે શોભિત જણાતી હતી. મુખમુદ્રાપર કાવ્યને યોગ્ય પ્રકાશ વાઈ રહ્યો હતો, સ્વચ્છ નિર્મળ નેત્ર ને મધુર લલિતમય બોલવાથી દરબારમાં ઘણો વધારો કરતું હતું, ને પ્રિયજનના સ્નેહ જેવા તીક્ષ્ણ, પણ મધુર સ્વરથી જ્યારે ને નામદારે "મારા પ્રિય અમીર ને આમના મદદગારો" એટલું કહ્યું, ત્યારે જાણે સ્વર્ગની શાંતિથી શોભી રહેલી દેવી, જાણે ઉદ્ધારને ઝડ કરતી હોયની શું, તેમ દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રકાશતી હતી.

રાણીશ્રી સિંહાસનારૂઢ થયા પછી ડ્યુક ઑફ વેલિંગ્ટને, એક સિપાઈની એસ્વર્ડભૂકને માટે ફાંસી દેવાના ખતપર સહી કરવા તેમને કહ્યું. આ મૃત્યુના પેગામનો પત્ર જોતાં જ તે નામદારની આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં, ને પછી ડ્યુકને પૂછ્યું, "આ માણસને માટે તમારે કંઈ બોલવાનું નથી?" નહિ "નામદાર, એ માણસે ત્રણ ત્રણ વખત ઘણી ખરાબ વર્તણૂક ચલાવી છે." રાણીશ્રીએ કહ્યું, "મેહેરબાન, જરાક ફરીથી વિચાર કરો." "ઠીક ત્યારે, આપ ખુદાવંદની જેવી ઇચ્છા," તે બહાદુર યોદ્ધાએ કહ્યું: "આ માણસ એ ઘણો ખરાબ સિપાઈ છે, તથાપિ કેટલાક સાક્ષીઓએ એની સારી શક્તિ ને વર્તણૂકના વખાણ કીધાં છે, ને હું પણ જાણું છું કે, એ ભલો માણસ છે." "આ માટે તમારો હજાર વખત આભાર માનું છું," રાણીએ કહ્યું; ને મૃત્યુપત્રપર લખ્યું કે, "માફ આપી છે," પછી તે પત્ર ડ્યુકને આપતાં હર્ષથી તેના હાથ ધ્રૂજ

પર શહને ક્યાં ત્યાં રમાવા લાગ્યો. તે વખતે એકવાર રાણીની નજીમાં ખડી પડ્યો; ત્યારે દયાવંત રાણીએ સામાન્ય શિષ્ટાચાર તેને કંઈ પણ શિક્ષા કીધું નહિ, કેમકે તે મૂર્ખ છે એમ ગણીને હસી કાઢ્યો.

રાણીની સત્તા હાથમાં લીધા પછી અનેક પ્રકારની વાતો ચાલવા લાગી. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે, રાણી પાણી વગરની છે, ને તે પોતાની સખી બેરન સ્ટેઈજના આધારપર ચડી છે; વળી કોઈ કોઈ એમ પણ કહેવા લાગ્યા, કે લોર્ડ મેલ્બોર્નની જ તે મુખ્ય સલાહ માને છે. આ બધા કારણમાં મુખ્ય બનાવ એ બન્યો કે, ચોથા વિલીયમના એક ખાસ માણસ સર જોન કોનરાયપર રાણીની ઈતરાજી થઈ; ને તે કારણમાં મુખ્ય કારણ એ બતાવવામાં આવે છે કે, રાણીજીની સખી બેરન સ્ટેઈઝ સાથે તેને અણબનાવ હતો. પણ આમ હોય તેના કરતાં, કેટલાકએ એમ માન્યું કે, ડચેસ ઓફ કેન્ટને બરદાસ્તારમાં રાજા વિલીયમે કેટલાંક કડવાં વચન કહ્યાં તે તેની સલાહથી હતાં, ને તેથી રાણી નારાજ થયાં હતાં! પણ આવું કંઈ પણ કારણ નહોતું. તે સ્વતંત્ર રીતે, તથાપિ લોર્ડ મેલ્બોર્નની રૂડી સલાહને અનુસરી હતી એ ખરું; પણ સર જોન કોનરાય પોતાની સ્વેચ્છાથી દૂરનો દૂર રહ્યો હતો.

કલગીઓની ભભકાની ઘણુ મોટા દબદબાદ વાળો દેખાવ, ને તે માટે ઘણું કે વાસ્તવ રીતે ઉપકાર માન્યો કે વખતના રેલના ખાદરી રીતે ઘણું અતિત શોભા હતા. ને સુવર્ણ અનિથી મઢ્યા હતા; ને તેમા ખજાનચ સોનાના રંગ થી આરસની ભીત રૂપની હતી. મનહર દેદિપ્યમાન મંદિર જમનમાં ભર્યા હતો. કાનમાં લોખંડ. દિલ ખોલીને ને ત્યાંના લોકોને હાર ભભકાદાર આપ્યો હતા. રાણી-ઓની નજર ઠેઠ સુધી સુંદર ઉપર અને તે ફેર્ડીનાન્ડ, હરમ એટલે કેન્ટ, મેઇડસ્ટર, કેમ્બ્રિજ, અને આયર્લેન્ડ, રાજપુત્ર અને રાજપુત્રી આલ્બેનીના ગામ ફેમબર, ને ટેકટોન્સ એસ મેકલોન ત્રિવાન્ડ્રૉ હતા. આ આસ્ટ્રીયાના પ્રસન્ન ડ્યુક્સ એક વાત વિશેની ભર્યું કરીને એક વધારીને તે જુવાન આશયોને માટે ઘણુ મોટા અવાજે કહ્યું કે ડ્યુક્સ લોર્ડ મેયરની તથા નગરની આબાદીની સલામતી ઇચ્છે છે, ને આમાર બન્ને અફેન કોમ્બના માન હોય, ઘણુ તેજ હાથે નગરઆબાદીના લાભમાં મદ કર્યું હતું. તે ઉપરા-ઉપર ડ્યુક્સથી દૂર ગયુ ને લોકોના દિલ ઘણું હરખાયા. તેઓ તેઓ આનંદઆબાદીની સલામતી કરેલી હતી' પછી રાજકુંવરની આરોગ્યતાનો પ્રાશ લેવામાં આવ્યો, ને તુરત ડ્યુક્સ ઉઠીને બીજા દિવાનખાનામાં ગયા, ત્યા ચાહ પાણી લેવામાં આવ્યાં. ઉપલા ઓરડામા આજુથી રહ્યાંસહ્યાં ચાલીસ લાખ કવિતાની કિંમતની હતી. ચાહ-કોફીના ગ્રહણ. સર જેમ્સે હમારે મધુર ગાયન કીધું ને સર્વને ઘણો આનંદ પમાડ્યા. ત્યારે આગળ રિવડ્સ જેમ્સ સર જેમ્સે પોતાના કાવ્યપદની પેટીથી પરીક્ષા લીધી હતી, ત્યારે સર્વે કહ્યું કે ચાર રાજ્યને ડ્યુકના કાન ઘણા તીક્ષ્ણ છે, માટે કંઈ જુમલ્યુક થાય નહિ.

રાત્રીના આશરાએ રાજદેવ આવ્યો ને ડ્યુક્સ વિદાય થયા. લોર્ડ મેયર દરવાજા સમયુ વગાડ્યા ગયો ત્યારે રાણીએ શોર્ડ્ન્ડ

રાણીએ પોતાના હાથમાં રાજકારભાર લીધા પછી આરંભમાં અનેક પ્રકારનાં પાકાં પગલાં ભરવા લાગ્યાં. જો કે ધીરે ધીરે કામ તે પોતે પોતાની દેખરેખ નીચેથી પસાર થવા દેતી હતી. તોપણ રાણી વેગાએ એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તે સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા અશક્ત છે છતાં ખરું એ છે કે લોર્ડ મેલબોર્ન પોતે ગમે તેવા દસ્તાવેજ રજુ કરતો, તોપણ તે ફરી પણ પુખ્ત પ્રશ્નો કર્યા વગર રહેતી નહિ. ને જ્યારે ખરેખરો સંતોષ થતો ત્યારે જ એ નામદાર સહી કરી આપતી હતી. એક સમયે વડા પ્રધાને એક દસ્તાવેજ પર સહી કરાવવાને ઘણું મથન કીધું, તથાપિ પુરી ખાત્રી થઈ નહિ ત્યાં સુધી એણે કદી પણ સહી દીધી નહિ. વડા પ્રધાને ઘણી દલીલો બતાવી, કેમકે દસ્તાવેજ અગત્યનો હતો, ને કહ્યું કે રાજ્યના હિતનો આ દસ્તાવેજ છે માટે સહી કરવી જ જોઈએ, ત્યારે એ નામદારે કહ્યું કે "એ રાજ્યહિતનો હોય કે અહિતનો, કે બીજો હોય, પણ જ્યાંસુધી મારી સંપુર્ણ ખાત્રી થાય નહિ ત્યાંસુધી હું કદી સહી કરીશ નહિ."

બીજી રીતે રાણી, બીજા કારભારીઓ કરતાં વડા પ્રધાન જોડે ઘણી પ્રીતિથી વાતો કરતી હતી. લોર્ડ મેલબોર્નની આ આપખુદી તેઓને રૂચી નહિ હોય તેમ નથી, છતાં તેના હિત માટે રાણીથી ઘણી કાળજી રાખતી હતી ને જ્યારે ને ત્યારે તેના પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ બતાવ્યો છે. લોર્ડ મેલબોર્નને પોતાની પાસે બેસાડીને ઘણું માન આપ્યું છે, ને તે પણ એક પુત્રી પ્રમાણેના પ્રેમથી વર્તતો હતો. એણે રાજકાજની ઘણી ખટપટો સંબંધી ઘણું જ્ઞાન આપ્યું છે, ને ઘણીક રીતે એટલુંબધું તો સર્વોત્તમ જ્ઞાન આપ્યું કહેવાય છે કે તેથી રાણીએ પોતાનું કામ, સ્વતંત્ર અને સહાયક કહેવું રીતે, એક નિશ્ચયથી ને લોકહિતમાં જ કીધું છે. ટૂંકામાં કહીએ એટલુંબધું તો માન લોર્ડ મેલબોર્ન પ્રત્યે દર્શાવ્યું છે કે તે

ત્યારે પણ આ અગત્ય જેવી ક્રિયા મુલતવી રાખવામાં આવી. માત્ર મહારાણીના કાકા કે સગાંઓ તેમ કરે તો તે યોગ્ય ગણાય, પણ ૬૦૦ ઉમરાવો ઓપ્ટસુંજન કરે એ ધારો કંઈ રૂડો ગણાય નહિ.

આ પટ્ટાભિષેકને ટાંકણે પહેરવાને માટે જે ક્રિટ કરાવ્યો હતો તે અતિ સુંદર હતો. તેમાં ૧ મોટો હીરો, ૧ ચિરાગ ઈન્દ્રનીલમણિ, ૧૧ નહાના ઈન્દ્રનીલમણિ, ૧૧ હરિતમણિ, ૪ પાનાં, ૧૩૬૩ રત્નો, ૧૨૭૬ સુરાખી મણિ, ૧૪૭ ચપટા મણિ, ૪ સુંદર મોતી, ને ૨૩ બીજાં મોતીઓથી તે મઢી લીધેલો હતો. પાંચમા હેન્રીએ એજીનકોર્ટના રણક્ષેત્રમાં જે હીરો પોતાના અજ-મગના ટોપમાં પહેર્યો હતો તે હીરો મધ્યમાં હતો. જુના મુગટો વજનમાં સાત શેર હતા, ત્યારે આ નવો માત્ર ત્રણ શેર હતો. આખા ક્રિટનું મૂલ્ય રૂ ૧૧૨૩૧૦૦નું ગણાતું હતું, ને જ્યારે એક પ્રસિદ્ધ વેપારી સ્નેલ ને બ્રીજે એ ક્રિટ પોતાની દુકાને જોવાને મુક્યો ત્યારે લોકોની ઠઠને ઠેકાણે રાખવા પોલીસને ઘણો શ્રમ પહોંચ્યો હતો.

વેસ્ટમિનિસ્ટરના દેવળમાં તા૦ ૨૮ મી જુને આ પટ્ટાભિષેકની ક્રિયા થવાની હતી. પ્રભાત થયો ને સૂર્યના દર્શનની અભિલાષા લોકો તરફથી રાખવામાં આવી, પણ આકાશ ધોળપણું જણાયું. ઘરે ઘરે વાવટાં દોરાદોરી કરી મુકતાં હતાં. વરસાદનાં ફોરાં પડતાં હતાં, ધુમસ પડવા લાગ્યો, ને લોકોના ઉમંગનો ભંગ થઇ ગયો. તેમ છતાં મિનારામાંથી ઘડનાદ થયો, તેમ જ પશુપક્ષીના કિલકિલાટથી ને પિંજરનપક્ષીના કોલાહલથી ઉત્સવસીઓ જણાયાં; પોલીસે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો, ઘોડેસ્વારો આમ તેમ દોડધામ કરી રહ્યા, લોકોની દોડદોડી ચાલુ થઇ રહી, વેપારીઓએ દુકાનો ફટાફટ ઉઘાડી દીધી, ને સર્વ સ્થળે રંગ જામી રહ્યો ને આકાશે મેઘને મોકલીને આનંદ દર્શાવવા માંડ્યો તે આનંદમાં

આવિયા હેત. હતા. રાજગાદીને મટે ગૅલેરી રાખી મધ્યમાં હતા. લોર્ડોનો હજુરમાં ને પાદરી જેનો ઝખ્મોઝાર જેથી સરન એક આગળથી નકરી ધર્મ કરી હતી. તત્ર પર તેરથી જગ્યા જમણી તરફથી. અને અન્ય આગળ ને જનાર અને આપણી ત્યારી મેટ્રોપોલ રાજઓ પુરૂષો વેસ્ટમિનિસ્ટર આબીના દેવાલયના પશ્ચીમ દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે ?

અંતે રાજગાદીને પવિત્ર ગાદર મળે છે.

અંતે ત્યારી આવી ત્યારે મધ્યાન્હ થયા હતા. રાજ્ઞીશ્રી ચિરંજીવિ હાથપર ધર્યો કે જેમનો સઘળી અનાદીન ગાર્ટરચિન્હો લાગ્યો, ને ધર્મગુરૂ બિશપ, પાદ ને પાય લાગ્યો ને દરબાર પાદપ્રક્ષાલન કીધું. પછી ત્યાંથી ઉતરી ગાદીથી વસ્ત્રપરિધાન કરવાને ગયા હતા, જ્યાં જે પુરૂષ સર્વ ક્રિયા કરાવનાર હતો તે પણ સમયથી ચાર ગાદીને બાંધ હતો. દેવાલયના મધ્યમાં, આગળ ને પશ્ચીમપર પાદરીઓ સહીત બેઠા હતા. મધ્યનો મંડપ આચ્છાદિત કરેલો હતો, જેપર જરીનું વસ્ત્ર બીછાવેલું હતુ. તથા ત્યાંની પવિત્ર ખુરસી—સિંહાસન મુકયુ હતુ તે કીંગ એડવર્ડની ખુરસી હતી, જેની બેઠકમાં "સ્કોનપાષાણ" હતો, જે સ્કોટલેન્ડના રાજાઓના પટ્ટાભિષેકને સારૂ પવિત્ર તરીકે ઉપયોગમાં આવતો હતો. એજ ખુરસીપર એડવર્ડ ૧ લાથી તે અત્યાર સુધીના ઇંગ્લંડના રાજાઓને પટ્ટાભિષેક કીધા છે. દેવળ મધ્યની પવિત્ર વેદી સુવર્ણથી મઢેલી હતી. મુખ્ય આગળ, હાઉસ ઓફ કોમન્સના મેમ્બરો, પરદેશના પ્રતિનિધિઓ, ન્યાયાધીશો, નાઇટો, ને કારપોરેશનના ગૃહસ્થો માટે હતો. વેદી નજીકની બાજુ અમીર ઉમરાવ તથા રાજવંશી માટે હતી. તેમની પૂંઠની જગ્યા નિમંત્રણ કરેલા ગૃહસ્થો માટે હતી. સઘળા ગૃહસ્થો બરાબર પોતપોતાને સ્થળે બિરાજમાન થઈ ત્યાં

ભર જાહદથી રહ્યું હતું. રાણીના મુખપર ઐશ્વર્ય પ્રકાશી ને તેની મુદ્રા એટલી તો અલૌકિક થઈ પડી કે તેની સામ જોવું દુર્લભ થઇ પડ્યું. સંગીત સમ્મિશ્રણ ગાયકમંડળ ર હરખાનથી એટલું બધું તો ઉત્તમ બન્યું હતું કે અરેબીયન અમાંના કાલિકનો સુંદર મહેલના રાજધાનની હવેલી પણ : થાય. જ્યાં ત્યાં તેજ તેજ ને પ્રકાશ પ્રકાશ છવાઇ રહ્યો હ

રાણીએ મંડપમાં પગલું મૂક્યું કે, સર્વે મંડળી ઉ ઠી તેણે નમન કીધું. ધીમે ધીમે મસ્તક નમાવતી, સં સ્નેહભરી મુદ્રાથી ભરેલી યુવતી, ધીમાં પગલાં ઉપાડતી, : નજીક ગઈ. જ્યાં ત્યાં ગાયકમંડળે ગાયું કે "અમે પ્રસન્ન અને તેના સુસ્વરે આખું આખું ગાજી રહ્યું. તે પૂરું થ મિનિસ્ટરના વિદ્યાર્થીઓએ હુરા હુરા કરી વિક્ટોરિયા : મારે સંભળાવ્યું. મુખ્ય ક્રિયા કરવાની વેદી નજીક એક રાણીજીએ ઘુંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરી ને પછી મુખ્ય ક સિંહાસનની જમણે એક નીચી ખુરશીપર બિરાજ્યાં.

હવે ક્રિયાનો પ્રારંભ થયો. રાજ્યના મોટામોટા એક ધર્માધીશો, જેમાં આર્ચ બિશપ, લોર્ડ ચાન્સેલર ચેમ્બરલેન, લોર્ડ હાઇ કોન્સ્ટેબલ, ને અર્લ માર્શલ : એક મધ્યની વેદી નજીક ગયા, ને ઘણા મોટે સ્વરે "ગૃહસ્થો, તમો સર્વને જાહેરરીતે કહે કે રાજ્યની ખર રાણી વિક્ટોરિયા છે, જેના પવિત્ર મસ્તની ક્રિયામાં તમો છો, તેને તમે સ્વીકારો છો?" અને દરેક સમયે લોકો થયો કે "પ્રભુ વિક્ટોરિયા રાણીનું રક્ષણ કરો." જ્યા આર્ચ બિશપ, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ સર્વ દિશા ન ફરીને પ્રાર્થના કરતો, ત્યારે ત્યારે પ્રત્યેક સમયે રાણીને પ્રમાણે કરવું પડતું હતું. પછી જે જે ધર્મગુરુઓ એમ ને પાટ લાવ્યા હતા તેઓ તેને વેદી આગળ લાવ્યા કે.

ષ્યના ગાયકોએ ગાયું કે "પ્રભુ, પવિત્રાત્મા ને કર્તા રક્ષણ કરો!" વિવત વિવત વિક્ટોરિયા.

પછી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાનો પ્રારંભ થયો. રાણીજી રાજા એડવર્ડની પવિત્ર ખુરશીપર બેઠાં, ને એક સુવર્ણમય વસ્ત્ર, ચાર નાઈટ ઑફ ધી ગારટર-ઑર્કબેગ ને રૂટલેંડ, તથા માર્કિવસ ઑફ ક્વેંસબેરી અને એક્સીટરે—રાણીના મસ્તકપર છત્ર તરીકે ધર્યું. પછી વેસ્ટમિનિસ્ટરના પાદરીએ વેદીમાંથી એક વાસણ ઉપાડી લીધું, એમાં અભિષેક માટેનું સુગંધી તેલ હોય છે તે એક પવિત્ર ચમચામાં ભરીને રાણીશ્રીના મસ્તકપર રેડ્યું ને શિરપર તે તેલથી પવિત્ર ક્રુસના જેવી આકૃતિ પાડી ને કહ્યું કે "જેમ રાજા, પાદરી ને પવિત્ર પુરૂષોનો અભિષેક થયો છે તેમ આ પવિત્ર તેલથી તારો અભિષેક થયો છે, અને સોલોમનને ઝેડકના રાજાને અભિષેક કીધો હતો, નાથાને પવિત્ર પેગમ્બરે, તેમ તારો અભિષેક થયો છે: તે પરમાત્મા પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ તને આશિર્વાદ દઈને આ લોકપર રક્ષણ કરવા યોગ્ય ગણી છે, ત્યાં તું પવિત્ર પિતા, પુત્ર ને પવિત્ર આત્માના નામે રાજ્ય કર, વિવત વિવત." એ પછી રાજમુદ્રા ને રાજદંડ આપવાની સઘળી ક્રિયા કરી થઈ. આર્ચબિશપે પ્રાર્થના કીધી. પછી સાત પવિત્ર પાદરીઓએ વેદીમાંથી રાજમુકુટ લીધો, ને રાણીશ્રીની નજીક જઈને આશિર્વાદ આપી તે મુકુટ પહેરાવ્યો; એ ક્રિયા થતાંજ આખા દેવાલયમાંથી "રાણીશ્રીનું પ્રભુ રક્ષણ કરો" એવો જયઘોષ થયો. અમીર ઉમરાવો ને ઉમરાવજાદીઓએ તે નામદારને નજરાણાં કીધાં ને પાદરીઓએ તેના મુકુટને નજરાણાં કીધાં, કે વાજીંત્રના નાદ, નગારા ને તોપોના નાદ એકજ સપાટે થયા.

પછી સિંહાસન ઉપવિશની ક્રિયાનો પ્રારંભ થયો. એક નોરવીય ઓીએ રાણીજીના હસ્તકમળ સાથે હસ્ત મેળવીને ઉઠાડી,

પટ્ટાભિષેકની ક્રિયા.

રાજ્યના મુખ્ય સ્થળ વચ્ચે રાજર્ષિઓ સિંહાસનપરથી ઉઠીને રાજા ભિલ્લવર્ણના દેવળમાં ગયાં ત્યાં જઈને મણમયનો પિરોજ જડ્યો પહેર્યો. અહિયાં તેના હાથમાં રાજદંડ આપવામાં આવ્યો. તે હાથમાં હર્ષ કે પ્રમાણે સ્વારી આવી હતી તે પ્રમાણે સ્વારી પાછી ફરી. આ વખતે ચાર વાજાં હતાં. બગુગર ઘણુ ઠઠારો ક્રિયા ચાલી હતી ત્યારે સઘળાં લોકોએ થાકીને સાથ હર્ષ ગયાં ત્યારે રાજકુંવરી વિરહરસિયા થઈ જાય તેમાં આશ્ચર્ય શું છે! રાજકુંવરી, જે થાકી ગયેલી હતી તથાપિ લોકોના આદરનો પ્રત્યુત્તર દેવામાં પાછી હઠી નહિ. તેના તરફ લોકોનું વહાલ અત્યુત્તમ તો છુટક કે લોકોની ગર્જનાનો પાર રહ્યો નહિ. લોકોનાં અમુલિત વચન હતાં. રાજ્યના વ્યવહાર સાથે રાજકુંવરીની આખુ વર્ષ ને અવન: થયો કે "રાજકુંવરી વિરહરસિયા ઘણું જીવો." આ સમયે રાજકુંવરી, તેજ અને દિવ્ય કાંતિમાં સુવર્ણ શી દીપતી હતી, બુદ્ધિમાં સર્વ આનંદમાં પારંગત થઈ હતી, પુ[illegible] શી દીપતી હતી, [illegible] સ્વપ્નમયતા ને પવિત્ર દીસતી હતી, દે[illegible] ત્રિદિવ પામ્યુ કહેવું, રૂપેરવપુત્રા પોતાની કાંતિનો ગર્વ તજતાં હતાં, વી[illegible] સુંદરીઓએ તેના દેહમાં પોતાની કાંતિનો ગર્વ તજ્યો હતો, [illegible] જનોનાં મન હરી લીધાં હતાં, સજ્જનોનાં હૃદય તેનાથી વી[illegible] નાંખ્યાં હતાં, સર્જન કર્માને તેનું દિવ્યસ્વરૂપ પ્રકાશતું હતું, [illegible] પુરનારીઓ તેના સ્વચ્છ મન તેના મુખનું પાન કરવાને અ[illegible] ચિત્ત આતુરતાએ પ્રેમથી ઘણી દોડતી, કોઈ રાજકુંવરીની [illegible] બુદ્ધિ પણ તેનું વર્ણન કરવા હારી ગઈ, તે નગરના મધ્ય[illegible] લોકોના વ્યવહારના પોકાર વર્ણન પ્રકાર થતી હતી.

રાજકુંવરી પોતાને મંદિર પધાર્યાં. એમનો કુંવરો પણ પાછી રહ્યો હતો, તે સાંભળીને રાજગાદીપરથી તે રાજ્યાભિષેકની, પુંઠે જતી જઈને આનંદથી કહ્યું. "જુઓ, જુઓ, હાથ જુઓ મારે છે." કહીને કુંવરો નૃત્ય કરતો થયો હો

આ સાથે સમયમાં પણ કમનસીબે હવે ખટપટ થઈ પડી. કેબિનેટમાં ફેરફાર થવાનો અવસર આવ્યો, ઈંગ્લાંડમાં આમંત્રેલ કેળ-વે. પ્રધાનમંડળની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ને લેડી ફ્લોરા હેસ્ટીંગ્સના અંગ-ખેથી અત્યાર માટે અનેક ગપગપાટો ઉડવા માંડ્યા. દરેક ગપ્પ ને પક્ષ હોય છે. એક સ્વાનુકૂળ ને બીજો પ્રતિકૂળ-તેમ આ પ્રતિકૂળ પક્ષે તરફ રાણીને નામોશી લગાડવાને યત્ન કીધું. રાણી ઘણી ગમગીન થઈ. લેડી ફ્લોરા હેસ્ટીંગ્સ સંબંધી અપવાદ ઉઠાવવાને લૉર્ડ મેલ્બોર્નને નિમ્યો, તેમ છે એનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે બાઈ મરણ પામી. આ બાબતમાં રાણીશ્રીપર અનેક પ્રકારના દોષો ને કોપ મુકવામાં આવ્યા છે-જો કે એમાં એમનો થોડોજ દોષ હતો. આ બાબતને માટે ઘણો વખત સુધી એઓ દુઃખી હતાં.

વિંડસરના રાજમહેલમાં રાણી રોજ સવારના આઠ કલાકે ઉઠતાં હતાં, ને ત્યાં જ નાસ્તો લેતાં, તે પછી બીજાં કામોની ઉકેલ કરતાં હતાં. દરેક બાબતના કાગળપત્રો તે જાતે વાંચતાં ને પછી તેનો નિકાલ કરતાં હતાં. અગિયાર વાગતા લૉર્ડ મેલ્બોર્ન આવીને જેટલી અગત્ય હોય તેટલો વખત કામકાજ કરતો હતો. બે વાગતાં ઘોડા ખેલવવા જતાં, ત્યારે લૉર્ડ મેલ્બોર્ન પણ સાથે જ જતો. બે કલાક ઘોડા દોડાવી, ઘેર પાછાં વળી, ગાનતાનમાં વખત ગાળતાં ને બાળકો સાથે ગમ્મત કરતાં હતાં. રાત્રિના સાડાસાતે ખાણું થતું, જે આઠવાગતે ખલાસ થતું હતું. ભોજનકાળે કેટલાક ઉમરાવો પણ નિમંત્રેલા હતા. ઘણુંકરી અમીરોમાં મુખ્ય લૉર્ડ મેલ્બોર્ન ને અમેરિકાનો પ્રતિનિધિ હતા જમી રહ્યા પછી કોફી પીવામાં આવતી. ત્યાં ગાયનનાં અભ્યાસ ચાલતાં હતાં. લૉર્ડ મેલ્બોર્ન સદા જ પાસે રહેતો, ને ગાયનતાન થઈ રહ્યા પછી જ્યારે રાણી ઉઠે ત્યારે તે વિદાય થતો હતો. રાત્રિના અગિયાર કલાકે તેઓ શયનગૃહમાં જતાં હતાં.

પ્રકરણ ૫ મું.

વિવાહ.

રાણીના દરબારમાં જે પંસાનું જોર ચાલતું હતું, તેમાં લૉર્ડ મેલબોર્નની સલાહથી એ નામદાર વધારે વર્તન કરતાં હતાં. રાજકાજનો પ્રબંધકાર તેમના હૃદયપર ઘણો જબરો હતો, ને પશકાર વિવાહના સલાહકારની એઓને વધારે જરૂર હતી. નગરમાં ઘણી ચરચા ચાલી રહી હતી કે, એમનાં લગ્ન ક્યા થશે. આ બાબતમાં તે નામદારે ઘણો પુખ્ત વિચાર કીધા ને પછી એક રાણી તરીકે રાજ્યનું તથા એક પવિત્ર સ્ત્રી તરીકે ગૃહરાજ્યનું યથાયોગ્ય કામ બજાવ્યું છે. આ પ્રકરણમાં એમનો વિવાહસંબંધ વર્ણવવામાં આવશે.

૧—રાજપુત્ર આલબર્ટ.

જે વર્ષમાં રાણી વિક્ટોરિયાનો જન્મ થયો તે જ વર્ષમાં રાજપુત્ર આલબર્ટનો જન્મ થયો છે, એટલે તા. ૨૬ મી આગષ્ટ ૧૮૧૯ મીએ જર્મનીના રોસિન્યુ નગરમાં તે જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા સેક્સ કોબર્ગ સેલફીલ્ડનો ડયુક હતો. કમનસીબે એના પિતાને એની માતા સાથે અણબનાવ થવાથી, થોડા વરસમાં છુટાછેડા કીધા હતા. એમના બે વડીલ બાંધવો હતા. પાંચ વર્ષથી એ માતાથી વિખુટો પડ્યો હતો—ને પોતાના બાપની પાસે રહેતો હતો. એ બચપણથી નરમ, અશક્ત પણ સૌંદર્યવાન હતો, પણ બુદ્ધિનો તીક્ષ્ણ ને ચતુર હતો. છ વરસનો હતો ત્યારથી રોજનીશી રાખવા લાગ્યો. તેમાં એક દિવસે લખ્યું કે, આજે રમતગમતમાં હારી ગયો ને વડીલ ભાઈને કુસ્તી મારી. બીજે દિવસે લખ્યું કે, હા[…] ખાધી, પણ કાલે લડ્યું. તરણ રાજપુત્ર ચપળ ને બહાદુર હતો તે સાથે સૌંદર્યવાન પણ હતો. આલબર્ટની વડીલ માએ બચપણ[…]

તે ચિત્તાકર્ષક ને પ્રીતિવર્ધક છે; ટુંકમાં અતિ ઘણો મનમોહક છે." પછી પોતાનો વિચાર છેક જ પ્રસિદ્ધ નહિ થઈ જાય તેમ દર્શાવવા જણ લખ્યું કે,–"અતિ બાળો મનમાયણ છે, તે ઇંગ્લંડમાં રહે તો બહુ રૂડું." લંડનમાં રાજકુંવર રહ્યો ત્યારે રાણી, રાજપુત્રની હમેશાં મુલાકાત લેતી હતી. બપોરના ફુઆપાણી લીધા પછી અંતે ફરવા જતાં હતાં. જેમાં રાણીની માતા, લેડી મેરબોર્ન આદિ બીજાં પણ સૌ પુરાં હતાં. રોજ મોડી મીજબાનીઓ ઉડતી અને આતરાદિમાં ઘણુંવાર નૃત્ય થતું. રાજવર્મનો ત્યાગ કરી રાણી રાજપુત્ર આદર્શ સાથે હમેશાં નૃત્યમાં દાખલ થતી. એક સમયે પોતાનો શિરોમણિ રાજપુત્રને ભેટ આપ્યો; એ ભેટ અતિ ઉત્તમ ગણાય છે, ને તે જોઈ સૌ ચકિત થઈ ગયાં. રાજપુત્રને રાણી સાથના વિવાહની ભ્રાંતિ હતી, તે હવે વિશેષ ભ્રાંતિ પડી, પણ તે માન્ય ધારણ કરી રહ્યાં.

રાજદરબારમાં હમેશા જ કંઈ કંઈ અપૂર્વ ગતિનો સમાસ હોય છે; તેથી રાણીને આદર્શની પોતાપર પ્રીતિ છે કે નહિ તે જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. એક તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, રાણીએ રાજકુંવરને પુછ્યું કે, તમે ઇંગ્લંડને કેવું ગણો છો? તેનો પ્રતિઉત્તર મળ્યો કે અતિ ઘણું. આ પ્રશ્ન ઉપરાઉપરી રાણીએ બે ત્રણ વાર પુછ્યો, ને પછી એક દિવસે પુછ્યું કે,–"તમો ઇંગ્લંડમાં રહેઠાણ કરશો?" આ વચનને રાજકુંવરનો નેત્ર નીચાં ઢળ્યાં ને પગમાં સંપ ગતા જણાઈ. રાજકુંવર તો આ પ્રશ્નથી ઝડ થઈ ગયો. ને ઘણો વિચારમાં પડ્યો. પણ પ્રેમથી તે આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યો, ને રાણીનો પોતાપર આટલો બધો પ્રેમ જોઈને તેનો હર્ષ વધ્યો. બીજું રતાંન કહે છે કે, રાણીએ પુછ્યું કે, "શું તમને ઇંગ્લંડ પ્રિય છે?" અનેકઠ છે." ત્યારે તેને તમારુ પોતાનું સ્વસ્થાન કરવું. એ તમારી ઇચ્છા પર વાત છે." એમ કહેતીવાર રાણીએ નેત્રનું તીક્ષ્ણ બાણ માર્યું ને મુખની પેઠે તે સઘળા પગમાં ઉપાડી અધીર થઈ ગઈ.

ઉપર આપું છું. પણ હું કોઇક દિવસ જ જાણું કે હું તેને યોગ્ય નથી. તેણે એવી વિસ્મય રીતે અને આનંદથી કહ્યું કે, હું તો તૈયાર જ છઉં."

રાણી લખતાં કહેતી કે, "મારા આલબર્ટે મારે ખાતર ઘણો ભોગ આપ્યો છે." તને કે આ કેવને આપના જેવું લાગશે કે આવી ઊંચી રાણીનો હાથ ઝાલવા એ કંઈ જેવી તેવી વાત નહીં, પણ આલબર્ટને તો પોતાનો દેશ તજવો પડ્યો, પોતાના ભાઈબંધો, પિતા તથા સગાંઓને છોડવા પડ્યા, ઉમરાવના રાજદરબારના હકો ખોઈ બેસવા પડ્યા, ને એક પળ નહીં ઘણી આત્મભોગના કરવી પડી છે એમ કે તેનો દરજ્જો તો દરબારમાં ઉતરતો હતો છતાં પણ આ દેવી અતિ ઘણા સુખી હતા. અન્યોન્ય અત્યંત પ્રેમ બાંધ્યો હતો.

વિવાહસંબંધ નક્કી થયા પછી નવા નવા પ્રીતિ ભર્યા અને આનંદ પામતા હતા. રાજપુત્ર પછી એક વખતે સિધાવ્યા, તે સમે દરેક એક દિવસને એક નવાનવી છબી આપતો ગયો. આ અગાઉથી વિવાહની વાતો સઘળે પસરી ગઈ ત્યારે પ્રજામાં અત્યંત આનંદ વ્યાપ્યો.

લોકોમાં આ વિવાહ માટે જેમ વાત ચાલે છે કે, તે સંબંધી કેટલુંક જણાવ્યું નહીં-મેલ્બોર્ન પણ આવ્યો હતો. તથાપિ એ વાત ખોટી છે. આગલે દિવસે મેલ્બોર્નની સાથે વાતચીત થઈ હતી ને રાણીએ પોતાના વિચાર જણાવ્યાથી તે ઘણો રાજી થયો હતો. તેણે કહ્યું કે, પસંદગી અનુપમ છે, ને આટલું વધારે જાણું છું કે, સ્ત્રી કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ સ્થિતિમાં એકલી શોભે જ નહિ.

બેલજીયમનો રાજા આ બાબતમાં ઘણો અપેક્ષા રાખતો હતો. તેણે આ વિવાહસંબંધ જાણીને રાણીને લખ્યું હતું કે, "જેમ જેમ તમને એઓનો સહવાસ પડતો જશે તેમ તેમ તમને એ અતિ આનંદ આપશે. આલબર્ટ યોગ્ય સાથી છે. એવી રીત-

ફરવાને અથવા ભ્રમણ રમવા જતાં ત્યારે બન્ને સાથે ઘૂમતાં હતાં, ને અન્યોઅન્ય એકેકનું મુખ નિહાળી નિર્ભેળ પ્રેમામૃતનું પાન કરતાં રોકળી શું તેમ હાસ્ય કરતાં હતાં. આનંદનો અપૂર્વ ઉભરાવો નો, પ્રેમની મોટી સરિતા વહી જતી હતી; અન્યોઅન્ય દર્શન નાં હાસ્યનો અંબાર વહેતો હતો ને એક ક્ષણ પણ એકેકથી વિખૂટાં હતાં તો મોટો લાંબો કાળ વહી ગયો હોય તેમ લાગતું હતું. યારે પાછા મળતાં ત્યારે બન્ને જાણે એમ સમજતાં હોય કે અહો! । આપણ વચ્ચે કેટલો લાંબો કાળ વહી ગયો છે!

આ પ્રમાણે રાણી તથા રાજપુત્ર આશ્ચર્ય કાળ નિર્ગમન ર્ય હતાં, બન્ને ક્રીડાકુશળતા દર્શાવતાં હતાં, ત્યારે તેઓના સંબં-નો તેઓની દૃષ્ટિથી બહુ વિસ્મય સહિત આનંદ પામતા જણાતા હતા. રાજપુત્રને પોતાની પ્રિય અર્ધાંગના માટે અત્યંત વહાલ પ્રકટ્યું હતું. તે વારંવાર "મારી પ્રિય વિક્ટોરિયા" એ શબ્દથી વિશેષ વહાલ ઉપજાવતો હતો. રાણીશ્રી સાથે થયેલા સંબંધથી તે એટલો બધો મગ્ન થયેલો હતો કે, બેરન સ્ટોકમરને લખે છે કે, 'રાણી સાથે થયેલા વિવાહથી હું પોતાને અત્યંત ભાગ્યશાળી માનું છું.' ઉત્તમ સદ્ગુણથી રાણીપતિએ અંગ્રેજ પ્રજાનાં દીલ હરણ કરી લીધાં હતાં; તેઓ સર્વ એને રાણી કરતાં પણ વિશેષ માનથી જોવા લાગ્યા. રાજપુત્ર પોતે જ કહે છે કે, 'હવે પછીથી હું વધારે મોટો અમીર બનીશ, કેમકે જે ઉપમા—" બેરન સ્ટોકમર તેને આપે છે તેથી તે લખે છે, 'હવે પછી તમે મને યોગ્ય રીતે જે મોટું માન આપશો એની, મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે, તેથી મારી પત્ની વધશે.' વળી તે પોતાની સાવકી માતાને લખે છે કે, 'મારા ભવિ-ષ્યમાં હવે કદી જ કાળાં વાદળાં જોઈશ, કેમકે સઘળા દિવસ કંઈ એક સરખા જતા નથી. પણ જે જીંદગાનીમાં મેં અનંતજનપર ઉપકાર કરવાનો હાવ લીધો છે, તે જીંદગાનીમાં તો મને એનાથી ઘણી મદદ મળશે.'

દિવાનખાનામાં મારી પાસે જ રહેતો, ને ગંભીર મુખથી મારું અંતઃકરણ હરણ કરતો, તે નથી, તેથી, મને એમ લાગે છે કે, તેને ઉડીને મળું. અરે! હું શામાટે પંખણી નહિ સર્જાઈ!" પણ રાજપુત્ર આશ્ચર્ય લખે છે તે તો પ્રેમની હદ વાળે છે. તે રાણીને લખે છે કે, "મને અનેક પ્રકારની આનંદ ને સમ્માન આપનારી વસ્તુઓ મળે છે, પણ જેણે મારું ચિત્ત ચોરી લીધું છે—મારું મનડું મોહમય કીધું છે, દુઃખડું દૂર કીધું છે, તેના વિના શું બીજું મને કંઈ આનંદ આપી શકશે ખરું કે? પણ મારા સુખાગારમાં જે વિશેષ આનંદ કરે તે કંઈ પણ હોય તો તે એ જ કે, હું મને અનંત પ્રેમથી ચાહું છું." આટલું જ નહિ, પણ રાજપુત્રને રાણીનો વિરહ એટલો બધો તો સાલવા માંડ્યો કે, તેણે પોતાની ઘડીને લખ્યું. "મને વિરહરૂપિ કરતાં બીજું કંઈ વહાલું નથી. તેના વગર મને ચેન નથી અને તેનામાં નમારા સ્વગત ગુણો છે તેથી તો તે સદા જ મારા નેત્રસમક્ષ રમણ કર્યા કરે છે." તે પ્રેમ ઘેલો નાનો, ઘડીમાં રાણી વગરનો, રાણીપર લખે છે કે, "તું તો મારા નેત્રમાં વસેલી છે કે હૃદયમાં તે કંઈ સમજાતું નથી. તારે વિષે ને તારો જ વિચાર સદા કરે છે. જે કલાકો, જે અમૂલ્ય કલાકો, તારા ન્હાના ઓરડામાં, જે આનંદથી ગુજર્યાં છે તે તો સ્વપ્ન સરખા જ જણાય; ને હું વર્ણન કરવે અશક્ત છું કે તે કલાકો કેવા રમણીય હતા. હું એવો ક્યારે ભાગ્યશાળી થાઉં કે સદા જ તારી સમક્ષ, સદા જ તારો રક્ષક થઈ રહું."

આવા સુખાનંદમાં સદા જ નિમગ્ન રહેતા, સદા જ એક બીજાને સંભારતાં પ્રિય પ્રિયાના સુખના દહાડા કેટલા અમૂલ્ય જશે, તે કહેવાની કંઈ પણ જરૂર નથી.

અનેક પ્રકારે વાતો થવા માંડી. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે રાણી પુરસુંદરી તરીકે નહિ, પણ રાણી તરીકે પાણિગ્રહણ કરશે. આ વાત કાન્ટરબરીના આર્ચબીશપના જાણવામાં આવી. તેણે રાણીશ્રીને પૂછાવ્યું કે તે નામદાર લગ્નવિધિમાં કંઈ ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છે છે? આમ પુછવાનું કારણ બીજું કંઈજ નહિ, પણ એટલું જ કે જે શપથ રાજ્યાભિષેક વખતે લીધા હોય છે તેના અને આ લગ્નવિધિના સંબંધમાં ઘણો વિરોધ આવે છે. કુશુકન, વિરોધ પ્રતિરોધ, કંઈ પણ નહિ વિચારનાં, યૌવનવશ થયેલી મુગ્ધા રાણીએ કહ્યું: "જે પ્રમાણે અન્ય સુંદરીનો લગ્નવિધિ થાય તેજ પ્રમાણે તે લગ્ન કરવાને તત્પર છે, અને તે લગ્ન કરે છે તે રાણી તરીકે નહિ પણ સ્ત્રી તરીકે કરે છે, તેથી શાસ્ત્રરીતિ પ્રમાણે તે સર્વ પ્રકારના કોલ આપવાને તત્પર છે." આ હકીકત રાજપુત્ર આલબર્ટને જાણવામાં જ તે તો ફીદાફીદા થઈ ગયો; અને એજ હર્ષાવેશમાં તા૦ ૯ મી ફેબ્રુવારીને દિવસે પોતાની થનારી ભાર્યાને મળવા ગયો, ને ઘણુ કલાક સુધી રમત ગમ્મત ઉડાવી. તે શાન્ત પ્રકૃતિનો પુરૂષ છતાં પોતાની પ્રિયપત્નીને પ્રેમ પ્રદર્શિત કરતાં મોટા અનુરાગથી શરીરે કંપવા લાગ્યો. ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, રખેને મારી વૃત્તિ એવી થઈ પડે કે, જે મારી પ્રિયાને અનુચિત હોય. રાણીનો તેના પ્રત્યેનો ભાર આના કરતાં પણ બીજે પ્રસંગે વધારે થઈ પડશે.

૪—માંગલિક કર્મ.

પ્રિયા પ્રીતમ મળવાનાં હોય છે તેની વિરહવ્યથાનું અનુમાન તો જેઓને માલમ હોય તે જ જાણે. તા૦ ૯ મી ફેબ્રુવારીની રાત્રિ પડી ને બીજા દિવસનો પ્રભાત ક્યારે થાય એવો ભાવ બંને સ્ત્રી પુરૂષના મનમાં એક સપાટે ઉભરી નિકળ્યો હતો. રાત્રિના અનેક પ્રકારના ગપાટા સપાટા મારી પછી, અખિયાર વાગતાં રાજપુત્ર પોતાની યૌવનવંતી તરૂણીને, લગ્નદિન, છેલ્લી જ એકલી

[illegible]

[illegible]

થયું હોય ને તેનો પ્રભાવ દેખી ફરી પોતાનાં ચિન્હ આવી ઉભાં હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

શાન્તિનિવાં સોહાર્દ નામા પાટી ભરાવ્યા પછી નાટક થયું. કલ્યાણનીના વડા આચાર્યે પ્રભુ પ્રાર્થનાથી, શાન્તિના પ્રકારથી શ્રી સ્થાપિ. સંતનો આચાર્ય તેમાં પ્રધાન થયો હતો. અવશ્ય શાન્તિ-ગંધા તેજ વસ્ત્રભૂષણ રહેતાં હતાં. રાજકુંવરી પછી મંગળ ભુવરી પાસે પાસે પ્રાર્થનામાં શામેલ થઈ ગઈ. શાંતિ ક્રિયા પૂર્ણ થઈ ત્યારે વડા આચાર્યે વિવાહ પ્રસંગે પ્રશ્ન પુછવા માંડ્યા. તેમાં પહેલાં રાજકુંવરીને રાજપુત્રનું નામ નહોતું, પરંતુ આપણે જે વિશેષ એ કે શાસ્ત્ર નામથી જ ચિહ્ન થઈ હતી. રાજપુત્ર આપણે રહેલ પ્રસંગેના પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા કે "સ્વીકાર." તેમ પ્રસંગેના પ્રશ્ન રાજકુંવરીને પુછવામાં આવ્યા. તેમાં પુછ્યું કે "વિશેષણિ, આપણે શાસ્ત્ર પ્રભુના ધર્મ છે, તું પવિત્રતાના પ્રમાણે સ્નેહની સુખની પવિત્ર આશાએ પાળીશ? તું તેને તારાં કરીશ, પ્રીતિ કરીશ, સેવન કરીશ, માન આપીશ, ને આરોગ્યમાં કે માંદગીમાં, જ્યાં તે હશે, ત્યાં તે હશે તેની આજ્ઞાધારક થઈ, હમેશાંને રહેશે?" સંપૂર્ણ સ્વરે રાજકુંવરી સાથના જવાબ દેતી કે—"સ્વીકાર." અને પોતે ખુશ જણાવ્યું કે તે પોતાના પતિની હારદશ્ચિન્હિ થઈ.

જ્યારે વડા આચાર્યે પુછ્યું કે, "આ સુંદરી, આ તરૂણને કાણ કન્યાદાનમાં આપે છે?" તે જ વખતે ઇચ્છા મહેન્દ્ર સમિપ ઉભો થયો. તેણે પોતી નજીક જઈ કહ્યું કે હું કન્યાદાન દઉં છું. તુરત વડા-આચાર્યે રાજકુંવરીનો હાથ ઝાલી રાજપુત્રના હાથ સાથે હાથવાળો મેળ-વ્યો, ને દેવાધિક મુનિ, ધર્મવૃદ્ધિ સમયની અજ્ઞો. વરવધૂએ પુછેલા પ્રશ્નોના તે વખતે પણ યથાયોગ્ય ઉત્તર દીધા. રાજકુંવરીએ જે સમયે કહ્યું કે, "પ્રીતિ કરીશ, સહાય કરીશ ને આજ્ઞાધારક દાસી થઈશ," તે વખતે આખા દેવાલયમાં આ સોંદર્ય મૂર્તિની પ્રતિમા નિરખી

ત્વાને તત્પર થયો હોય તેમ ક્ષણભર પ્રકાશને પામ્યો. વરકન્યાનો પોશાક એ સમયે વદન સાદો, અદ્દલ સાટીનનો હતો. રસ્તે ચાલતાં આ નવાં દંપતીના માન માટે રોશનાઈ કરવામાં આવેલી જોવામાં આવી. ઈટન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તેમના માન માટે જે રોશની કીધી હતી તે જ સન્માનસૂચક શબ્દોથી ભરપૂર હતી. સ્થળે સ્થળે ધ્વજ ને પતાકાનો બહાર બહુ દીપાવતો હતો ને સ્વર્ણમય અક્ષરોથી આશીષ દીધી હતી કે, “ વિક્ટોરિયા આલ્બર્ટનું જોડું સુખ વૈભવ ભોગવો!” વિંડસરના મંડલમાં જ્યારે સઘળા સાર્વજનિક દીપ્યા ત્યારે આખાં નગરમાં રોશનીનો બહાર અનુપમ જાણીતો, તે જાણે એમ લાગતું હતું કે, રામ સીતાના લગ્નથી હર્ષિત થયેલા દશરથ રાજાએ અયોધ્યા નગરી તો નહિ શણગારી હોય! વિંડસરના રસ્તાપર રોશની જોવા, વરકન્યાને નિહાળવા લોકોની મેદની એટલી તો મચી હતી કે, સ્ત્રી પુરુષોની ભિરડીના ચરણસ્ખલિત થવાથી ઉત્પન્ન થતા ગંભીર ધ્વનિવડે એવો તો રણઝુટ થઈ રહ્યો હતો કે, મેઘગર્જના તો નહિ, પણ રામ ને સીતાનાં લગ્ન સમયે જે વિજયઘોષ થયો હતો, તેવું લાગતું હતું.

બરાબર સાત ને વિશ મિનિટે રાજદંપતી વિંડસરના હાઇસ્ટ્રીટમાં આવી પહોંચ્યાં છે, એમ જણાવવાને રાજ અંગરક્ષકો દોડ્યા; ને હજૂરીઓએ તેમના આવવાની ખબર આપી, ને ઘંટાનાદ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યો. લોકોએ જયજયકાર કરી મુકયો. રાણી ને તેમના પતિએ જન આદરસત્કારનો પ્રતિધ્વનિવડે ઉત્તર આપી,તેઓના આનંદમાં પૂરતો ભાગ લીધો. અંતે રાણીના હસ્તકમળને બહુ જ વિનયથી રાજપુત્ર આલ્બર્ટે ટેકો આપી ચારઃમાંથી ને નામદારને ઉતારી.

રાત્રિએ રાજભોજનની મજાની મજા હતી, તેઓને સેં જેમ્સના રાજમહેલમાં ભોજન આપવામાં આવ્યું હતું; જેમાં ૧૦ કરતાં વધુ મીજમાનો હતા. આ મીજમાની ડચેસ ઓફ કે

ન્હોતી, ને તેઓનું મન શાન્ત કરવા માટે શુદ્ધ દૈવિચ્છાએ જ્યાએ ત્રાસ કીધો ન્હોતો, તેવો આનંદમાસ ભોગવતાં હતાં. દંપતી કંઈ નિરૂદ્યોગી બેઠાં ન્હોતાં. રાણીએ પોતાના હિતેચ્છુ બેરન સ્ટોકમ-રને લખ્યું કે, "રાજપુત્ર કરતાં કોઈ પણ અતિ પ્રિય, અતિ નિર્મળ, અતિ કુલીન ધીરોદત્ત નાયક આ સૃષ્ટિમાં છે શું!" તા૦ ૧૨ મી ફેબ્રુવારીએ આ આનંદી જોડાને મળવા કોબર્ગનો ડ્યુક, રાણીનાં માતુશ્રી ડચેસ ઑફ કેન્ટ, ને બીજાં રાજકુટુંબી જનો આવ્યાં, જેને જોઈ બન્નો બહુ આનંદ પામ્યાં. બે દિવસ પછી આ દંપતી લંડન પાછાં આવ્યાં. સામાન્ય જનસમૂહ પેઠે તેઓથી કંઈ આનંદમાસ ભોગવી શકાય તેવું ન્હોતું. તા૦ ૧૮ મીએ બકિંગહામના રાજમહે-લમાં રાણીએ, પાર્લામેંટના તરફથી જે બે માનપત્ર આવ્યાં હતાં તેના સ્વીકાર માટે સભા ભરી. એજ દિવસે લંડનના ધર્મગુરૂઓ, લંડનની કારપોરેશન, કેમ્બ્રિજની સર્વવિદ્યા ઉત્તેજકાલય મિત્રમંડળી, ને સ્કૉટલંડના દેવાલયની સામાન્ય સભા તરફથી માનપત્ર આવ્યાં હતાં, તે પણ લીધાં. ઓક્સફર્ડનું માનપત્ર આપવામાં વેલિંગ્ટનનો હાથ અગ્રણી હતો. સર્વવિદ્યાઉત્તેજકાલય તરફથી એક પોશાકની ભેટ આપવામાં આવી. તા૦ ૨૧ મીએ, ડ્રુરીલેનની નાટકશાળામાં દંપતી ગયાં હતાં. એજ વખતે રાણી પોતાના પ્રિયપર એટલી બધી પ્રીત્ય હતી કે તેને ગ્રાંડ ક્રૉસ ઑફ ધી બાથનો નાઈટ કીધો, ને ૧૧ મીએ લાર્ડ ફ્રેગુનનો સેનાધિપતિ બનાવ્યો; ને તેનું નામ પ્રિન્સ માલબર્ટ હુસાર્સ એમ આપ્યું.

રાજપુત્ર આલ્બર્ટનો પિતા કોબર્ગનો ડ્યુક તા૦ ૧૮ મીએ જર્મની જવા નિકળ્યો! પિતાથી છૂટા પડતાં રાજપુત્ર સજળનેત્ર થયો; કેમકે જે છૂટાં પડવાનું હતું તે સ્થાયી હતું. સ્વામિનાથ આલ્-બર્ટને એ સમયે જે દુઃખ સહન થયું હશે તે માટે મુગ્ધા રાણી લખે છે કે, "મને પિતા નથી કે તેને શું થાય ને મને શું થાય

હરેકરી ગણ્યાંગાંઠ્યાં જેવી છાપી છે ખરી, પણ જે વિંગળામાં કે ગુંચવણમાં તે આવી પડ્યો હતો તે તરફ એનાં પણીજ થોડી જુએ થઈ છે. એની બુદ્ધિનું ગુપ્તપણું, નિખાલસપણું, પ્રમાણિકપણું ને અતિ ઉદારચરિતથી ભરપૂર વિચાર એટલા તો એક હતા કે તેનાં વખાણ ભરપૂર થઈ શકે તેમ નથી. એ સઘળાંથી રાણીનાપર તેના ઘણા ઉપકાર થયા છે.

લગ્નકાળે જે પવિત્ર કોલથી આ રાજપુત્ર બંધાયો હતો તે કોલ મરણ પર્યંત તેણે પાળ્યો છે. સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે અતિ ગાઢ પ્રીતિ હતી, ને બંનો સદા એટલાં બધાં આનંદમાં રહેતાં હતાં કે તેઓ કદી પણ વિખૂટાં પડતાં જ નહોતાં. પ્રેમની સરિતા વહેતી હતી; સ્નેહની સાંકળ ઘણી મજબૂત બંધાઈ હતી. નિખાલસ દિલનો પર્યંત ત્યાં સમસ્ત પડેલો રહેતો; બંનો એક દિલનાં હતાં ને વિશ્વાસથી પોતાની જીંદગીનું પરિપૂર્ણ સુખ-સાથે વૈભવ વિશેષ ભોગવ્યો છે. ખરેખર સુખી હોવું એ જ હતું, પણ ઈશ્વરે સુખી રાખ્યું નહિ. પ્રભુ ઈચ્છા!

ઘુ. નારાયણ મકવાણાની વાત થાય તેમ હતુ જ નહી. તેઓ
ઘણું જ વિશ્વાસુ હતુ. આદિત્યનાથ રામ દાસી ભક્તિવિદ્યાનાં
નાં. તેઓ તેમાં ધાર્મિક નિષ્ઠા રાખતા હતાં તેઓ દિવ્યજ્ઞાન
ત્યાં અભ્યાસને કહેવા મા'નુ દિલમાં કોઈ સ્થાન જ નહિ ધાર
હતું અનંત હતો. જેને કે તે દિશા મને તેની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય
આશ્રયતઃ હતો, તથાપિ દાસતામાં આવતા તેનુ કઈ ચાલે નહિ. થયાં
જેમ ત્યારે કામવર આવે અને જેમ લાડે સાવવા હતા, પણ કેટલી
પુછે પણ નહિ કોઈ પુછનારે નહિ ને કોઈ કપાળના કરાર
સુધી કરવા ગયા છે તે પણ કોઈ જાણે નહિ ગુણનો કોઈ કદી નહિ,
તેમ કોઈ દાસ પણ નહિ સમજાય જ દાસ, સમજાવ્યે કે., હવે એવી
અવસ્થામાં અણીદાર થી હોય ! રાજપુત્ર આશ્રમનો એ વખતમાં
અનંત લાભ આપ્યુ. પણ આખા ગૃહસ્થની અવસ્થા
યથાયોગ્ય થતાં ઘણું વર્ષ લાગ્યુ.

દ્દનીકિ ગોરલ તહેવારો વિક્રમમાં આવ્યા. ને તે જ વેળાએ
સામાન્ય ધર્મસંસ્કાર વિધિપૂર્વક કર્યા આ ધર્મ લગની કિયા થતાં
અનેક લખુ સરખા સ્થિતિમાં આવ્યા. રાણીઓ કહે છે કે, સંસ્કારવિધિ
થઈ ત્યારે રાજપુત્ર પૂર્ણ આરાધક ને ગંભીર હતો. ને રાજપુત્ર
પોતાના હમેશના જેનો કામકાજ યથાયોગ્ય અનુમાનેના કરતો હતો.
રાત્રીના રાણી ને એ પોતે પવિત્ર ગીત ગાતા. રાજપુત્ર એકલો પણ
વખતે પ્રાર્થના કરતો હતો. ઘણા વેળા રાજપુત્રને ધર્માંરથા બરાબર
રાખી શકે છે. એ જ ઐતિહ્ય મંદિરમાં પર્વોત્સવ માટે રાજભવન હતાં.
ત્યાં બંનો જન્મ ગયા. પાંડુમાલના રાજની રાણીની બહેન વિક્ર-
ટોરિયા, જે આશનદેના સમયનુમાં હતી, તેના સમ હતા આ
બાઈ અને રાણીઓ બંનો બચપણથી એકઠા જ રહેતાં, રમતાં,
જમતાં ને ગમ્મત ઉપજાવતાં હતા તે બંનો બહેન, સખા કે તેથી
પણ વધારે અગત્યના સંબંધમાં હતા આ સમયમાં દપતી ગયાં

રહેતો, ને તે ઘડીમાં ઉંચે સ્વરે ને ઘડીમાં નીચ સ્વરે વાજીંત્ર વગાડતો, ને તેથી કિલ્લામાંના સૌ જણ તે સાંભળવા બેઠા થતા હતા. જેમ એ કળાકૌશલ્ય દર્શાવવામાં કુશળ હતો તે પ્રમાણે માનવહિતૈષી, સહૃદય ને ધાર્મિક પણ હતો. એ ૭૮ વર્ષના જુન મહિનામાં દાસત્વનું બંધન દૂર કરવા માટે એક સભા મળી હતી, ત્યાં એણે ભાષણ કર્યાં પતિત ગુલામોની સ્થિતિ માટે બહુ લાગણી દર્શાવી હતી. ઇગ્લાંડના જનસમુદાયમાં તે પહેલ વહેલો ૭૮ વક્તા તરીકે મોખરે આવ્યો હતો, તે છતાં ઘણા ઉચ્ચ મનસ્વિના પુરુષો એની બોલવાની છટાથી વિસ્મય પામ્યા હતા—જો કે ભાષણ નીચા સ્વરમાં હતું, તથાપિ લાગણીથી ભરપૂર હતું.

૨—રાણીપર સંકટ.

પરમ પ્રતાપી ને સદ્ધર્મપ્રતિપાલક રાણીના ઉપર તા. ૧૦મી જુને એક મ્હોટું સંકટ આવી પડ્યું, ને એથી આખા ઇગ્લંડમાં તો શું, પણ દુનિયાના ઘણા મ્હોટા ભાગમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. એ દિને સંધ્યાકાળે વાડિકામાં ફરવા જવા માટે દંપતી બકિંગહામના રાજમહેલમાંથી નિકળ્યાં. એક ન્હાના જર્મન રેંકડામાં બેઠાં હતાં, જેને ચાર અશ્વ જોડ્યા હતા. જેવી દંપતીની ગાડી "કાન્સ્ટીટ્યુશનહિલ"ની વાડિકા નજીક આવી કે એક તરુણ માણસ, જે કુંજના એક ભાગમાં ભરાઈ બેઠો હતો તેણે બહાર નાકીને રાણીપર એક પિસ્તોલ ફોડી. રાજપુત્ર આલ્બર્ટે અવાજ સાંભળતાં તે તરફ નજર કીધી, એટલે રાણીએ પણ ગાડીમાંથી ઉભાં થઈને જોવા માંડ્યું, પણ એકદમ રાજપુત્રે તેનો હાથ પકડીને ગાડીમાં બેસાડી દીધી. પહેલી પિસ્તોલનો બાર ફોકટમાં જવાથી તે ઉદ્ધત માણસે બીજી મેલી દીધી. જોનારાઓમાં ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો. જોનારાઓ ને ઘોડેસ્વારો તેની તરફ દોડી ગયા; તે પકડાયો, ત્યારે નિરાંતવાળો ને સ્થિર હતો. ત્યાંથી તેને પોલીસમાં

પત્ર શહેરને રાણીશ્રીના દરબારે આવ્યા હતા; તેમ જ એ જ દિવસે બન્ને શહેર, દરબારને આમ તથા દિવાને ખાસ તરફથી પણ માનપત્ર આપ્યાં હતાં. પાર્લામેંટના મુખ્યસભ્યો સાથે ૧૦૬ ગાડીમાં દિવાને આમના ડિમ્બરો હતા. તેમના અભિનંદનરૂપ પત્ર પછી ઉમરાવોનું પત્ર આપવામાં આવ્યું, જેમાં ૮૧ ગાડીઓ હતી. સઘળા અમીર ઉમરાવો પોતાના ભપકાદાર રાજચિહ્નો સાથે આવ્યા હતા. ડયુક ઑફ વેલિંગ્ટન તો બહુ ઠાઠથી હજુરમાંથી આવ્યો હતો. લૉર્ડ ચાન્સેલરે અભિનંદનનો પત્ર વાંચ્યો, ને આદરપૂર્વક રાણીએ તે સ્વીકાર્યું. આપણા ને જગત્માંથી આ બનાવ પછી કેટલાક માણસો રાજપુરુષનાં પગલાં દર્શન માટે આવ્યા. ઍસ્કોટની શરત વખતે એ રાજપત્નીને નિરખવાને હજારો લોક ભેગું થયું હતું. એક સમયે રાજપત્ની સમીપ નાટક સાંભળવા ગયા, ત્યાં લોકભીડ એટલી ભરી હતી કે, કેટલાક સમય સુધી તો રાણીને ઉભા રહેવું પડ્યું હતું.

રાજ્યાભિષેકવિધિ સમાપ્ત થયા પછી તેમના માનને માટે ઑલ્ડરમેને તા૦ ૯ મી નવેમ્બરે ગીલ્ડહૉલ ભોજનમાં તેડ્યાં. તેના પછી બહારથી લોકો કેટલાક ઘર ને બારીઓ ભાડે આપી ને "ધરમ ઉદય" નામની એક મંડળીના કેટલાક ધારાઓ જણાયા. તેમાં લખ્યું હતું કે, દરેક મેમ્બરે પોષાક અને તરવાર સાથેને જ રહેવું- તેનું જાહેર કોઈ સેવ નહિ તેમ વર્તવું. આ મંડળીના મેમ્બરનાં નામ મળે નહિ. મિસ્ટરની જાહેર સરકાર તરફથી મુકરરકો થયા. તે વેળાએ અંગ્રેજો ઘણી પેરે અનેક પ્રકારના ભાગ લીધા. જ્યારે લૉર્ડ સાહેબોએ તેના કેદખાનાની મુલાકાત લીધી, ત્યારે આ મુકદમાએ પુછ્યું, "શું હજી રાણી વધાવ્યા છો?" ઘણ જણે પાછો પ્રશ્ન કીધો, "તું આમ પુછવાની કેમ હિંમત કરે છે?" મુકદ્દમાએ કહ્યું, "મેં મારી પિસ્તોલમાં સાધારણ ભાગે તેથી ગોળી ભરી હતી, તેથી રાણી બચે નહિ. આથી પોતાનો મુકદ્દો

નિમવો, તે માટે બીલ રજુ કરવામાં આવ્યું. રાણીપતિને રીજંટ ઠરાવ્યો. રાજકુટુંબમાં પણ આ ઠરાવ બહુ પ્રસન્નતાને પામ્યો.

સમયમાં રાણીનો રાજવૈભવ બહુ આનંદદાયક હતો. એ જીવ-નનું વર્ણન રાણીપતિના જીવનચરિત્રમાં યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે, ને તેજ ઉપરથી અત્રે ઉતારો કરવામાં આવે છે. મધુરભાષિણી રાણી પોતાના પ્રાણવલ્લભ સાથે સ્હવારના નવ વાગતાં પ્રાતઃભોજન લેતી હતી; પછી કુંજ કે વાટિકાઓમાં મોજને અર્થે જતાં રસ્તામાં ઘાટ ઘાટના ચિત્રો નિહાળી તથા કુદરતી વનસ્પતિની ઘટા ને ઘાટો જોઇને, પક્ષીઓના કલરવ, તેઓનો પોતાની માદા પ્રત્યેનો પ્રેમ, બચ્ચાંઓ તરફનો પ્રેમભાવ જોઇને પોતાને પણ પુત્ર થશે ત્યારે એવાંજ લાડ લડાવશે, એમ બોલી આનંદ પામતાં હતાં. લંડનના બકિંગહામની કુંજમાં ફરવા જતાં ત્યાં રાજપુત્ર આલબર્ટે પાળેલાં પક્ષીઓ સાથે ગેલ કરીને કાળ વીતાવતા હતા. મોજમાંથી પાછા ફરીને કેટલુંક ઘરખટલાનું, ને કંઇક રાજકીય કામ કરતાં; બપોરના બાર કલાકે ઉપહાર કરતા હતા; ઉપહાર પછી લોર્ડ મેલ્બોર્ને સાથે કામમાં વખત ગુજારતા હતા. સંધ્યાકાળે રાજપુત્ર ટટ્ટુની ગાડીમાં ફરવા જતો. રાજપુત્ર નહિ જાય તો રાણી પોતાની માતા સાથે જતી હતી. રાત્રીના આઠ કલાકે વાળુ સમય થતો હતો. એ પહેલાં રાજપુત્ર શેતરંજ ખેલતો, ત્યારે રાણી સાહેલીઓ સાથે વિહાર કરતી હતી. જો કોઈ એકલું ભોજ માટે જતું તો પાછા ફરતાં એકદમ એકાંતભવનમાં જતું તો ત્યાં અર્ધાંગ તેને મળવાનું ચિન્તન કરતું હોય તેમ સ્મિતહાસ્ય વદનથી આવકાર દેતું. ભોજન પછી પુરુષ એકાંતમાં રહે એ રીતિ હોયછે, પણ રાણીને તે નહિ પસંદઆવી તેઓ એકઠાં જ રહેતાં હતાં.

જે ટોરી પક્ષવાળાઓ રાજપુત્ર પ્રત્યે પહેલે અનાદર બતા-વતા હતા, તે ટોરીઓનાં અંતઃકરણ રાજપુત્ર આલબર્ટે હરી લીધાં.

પૂર્ણાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ને તમારો મોટો ઉપકૃત થયો છું. દુનિયાના સઘળા નગરોમાં આ અતિ પ્રતાપી નગરની સંપત્તિ ને બુદ્ધિ અતિ વિશાળ છે; અને તેથી તમારી પ્રાચીન કૉર્પોરેશનના અત્યન્ત અત્યંત પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય છે. તમારો સાથી નાગરીક થયો તે નિમિત્તે હું ગર્વ ને સંતોષ સાથે આપ નમીશ! અને રાજ્ઞી પ્રત્યેના તમારા રાજ્યભક્તિભાવ માટે મને પૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે."

એ પછી રાજપુત્રે પ્રિવિ કાઉન્સિલના મેમ્બર તરીકે તા૦ ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ કાઉન્સીલના સંબંધમાં એ એટલી તો ખાસ રસમ હતો કે, વિંડસરના રાજમહાલયમાં જેટલો સમય રહ્યો તેટલામાં હેલમનો રાજ્યબંધનનો ઇતિહાસ તથા એક બારિસ્ટર સાથે રહીને અંગ્રેજ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો.

૪—યુવરાજકુંવરીનો જન્મ.

હવે રાણીનો પ્રસવકાળ પાસે આવ્યો હતો. બકિંગહામના રાજમહેલમાં સમારકામ થવાની હતી, તેથી વિંડસરથી તેઓ લંડન આવ્યાં. તા૦ ૨૧ મી સપ્ટેંબરે રાણીએ રાજપુત્રીને જન્મ આપ્યો. પ્રસૂતિકાળ સમયે ડચેસ ઓફ કેન્ટ, રાજપુત્ર આલબર્ટ, દાક્તરો, મીસીસ લીલી, ધાત્ર તથા બીજી ઉપાગૃહની દાસીઓ હાજર હતી; બહાર ડ્યુક ઓફ સસેક્સ, કેન્ટરબરીનો મહાચાર્ય, લંડનનો આચાર્ય, લોર્ડ ચાન્સેલર, લોર્ડ પામરસ્ટન, લોર્ડ જૉન રસલ તથા બીજા કેટલાક હતા. રાજગાદી વારસના જન્મ વખતે મોટા પુરુષોની વધારે જરૂર હોય છે, કેમકે તેથી પાછળથી કંઈ ખટપટ ઉભી થાય નહિ. રાજપુત્રીના જન્મ પછી તુરત જ મીસીસ લીલી, યુવરાજ કુંવરીને હરખે સર્વ સભ્યજન સમક્ષ લાવી. તે મજબુત બાંધાની, સૌંદર્યવાન ને ઉછરેલા જેવી હતી. ટેબલપર બાળકને રાખવામાં આવ્યું, પણ તેના પહેલા જ અવાજે સર્વના કાન ફાડી નાંખે એવી ચીસ પાડી નાખી, તેથી તેની ખાતરી માટે સર્વ જવાની આજ્ઞા આપ-

મંમથી, પોતાના પ્રાણનાથ સાથે દાખલ થઈ. રાજમહેલ પ્રસંગમાં રાણીપતિની બેઠક હતી. એ સમયે યુરોપનો સર્વ મ ઉમરાવો હતા. ચિન સાથે ભાગ્યું હતું; સ્પેન અને પો ની દુરોની નૌકાવ્યવસ્થા સંબંધી ખટપટ જાગી હતી; સિવ સમુદ્રમાં શાંતિ હાલત હતી; પણ ઇંગ્લંડમાં સર્વ શાંતિની શાંતિ

આજ અરસામાં રાણીપતિ આલબર્ટને અકસ્માત થયો, રાણીની દીર્ઘદૃષ્ટિથી બહુ લાભ થયો. બકિંગહામના બગીચામાં સ્કેટિંગ્સ પહેરીને તે રમતો હતો, તેવામાં હિમના ખર ને પાણીમાં પડ્યો. રાણીએ તરતજ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને સારી રીતે પતિની બરદાસ્ત કીધી. રાણીપતિને કેટલોક પાણીમાં પડી રહેવું પડ્યું હતું, તેથી સહજ માંદગી આવી.

૫. યુવરાજકુંવરીનું નામાભિધાન.

યુવરાજકુંવરીનું નામ પાડવાની ક્રિયા તા૦ ૧૦ મી ફે ૧૮૪૧ ની દિને બકિંગહામના રાજમહેલમાં થઈ. ચ નને બહુ સુશોભિત કીધું હતું- તેને સુન્દરી રુપેરી નકશી શણગાર્યું હતું. નામભિધાન ક્રિયા માટે જોરડન નદીનું પવિત્ર આણવામાં આવ્યું હતું. મહાચાર્ય કેન્ટરબરી તેના બીજા સાથે, ને ડયુક ઑફ વેલિંગ્ટન એસેમ્બલીના ડયુકના ધર્મ નરીકે હાજર હતો. નામ પાડનારી રાજા ચોથા વિલીયમની વની રાણી એડીલેડ હતી, જેણે રાજકુંવરીનું નામ વિ એડીલેડ-મેરી લ્યુસા એમ આપ્યું. રાણીપતિએ પોતાની ઉને લખ્યું કે નામભિધાનની ક્રિયા અચ્છી રીતે થઈ ને પીત્રી ઘણા સારા આરોગ્યમાં છે, કુંવરી સુંદર ને મનોહર

પતિ સમેત રાણીશ્રીએ આ ઉપચારમાં ઘણીક સમ્મતમાં તથા આનંદમાં ભાગ લીધો હતો. નાટકશાળાઓ

એવો વિચાર કર્યો, કે તે ન્યાયંત ને સુત છે: કે
બાપદ રહે તેમ નહિ હતું. નવા પ્રધાનોએ કારોબા
એક કર્મ કન પિશાચું જેમાં રાણીજીને પ્રમુખ પદો
કારોબારના સંબંધમાં જેમ ગરિ થાય તેવા વિચાર જ
બ્રિટિશ મિનામાંથી દૈનવની રીતિ કાઢી નાંખવાનો વિચ

આ બધા બનાવોની વચ્ચે એક પ્રસંગે વિશેષ આનં
બન્યો. તા૦ ૯ મી નવેમ્બર ૧૮૪૧ ને દિને પ્રિન્સ ઑ
જન્મ થયો. પ્રજાના હાલ વખતમાં રાજ્યના
બકિંગહામના મહેલમાં આવી બેઠા હતા. રાણીનાં
પાસે આવ્યાં પછી કલાક થયાં રાણીથી કષ્ટનાં હ
વિજા આવતી હતી, ને પ્રસવકાળ માટે બધું અનુક
હતાં. બરાબર અગિયાર કલાકે યુવરાજકુંવરના જન્મની વ
જનસમુદાયકાર વર્તાઈ રહી. સઘળે સ્થળે આ આનંદજનક
દન કરવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ રાજ્યનો વારસ જન્મ્યો
લંડન નગરમાં બહુ આનંદ મનાયો. જન્મકાળે રાજમહે
રોશની થઈ રહી હતી, ને જ્યાં ત્યાં આનંદનો ગગડાટ
દાસીઓમાં ઉમંગ ને હર્ષ સમાયો સમાતો નહિ. રાણ
કન કોઈ વખત અસુખી હતી, પણ બે દિવસ પછી
થઈ. ઘણાક અભિનંદનના પત્રો આવ્યા. લોર્ડ મેયર ને
જોવાને પધાર્યા. રાજ્યુત્ર આવતાં પણ પુત્રજન્
બહુ આનંદને પામ્યો.

યુવરાજપુત્રી ને યુવરાજપુત્ર શિશુપાલિકા થવા
સંભાવિત સ્ત્રીઓની અરજ આવી; જેમાં રાણીએ લિ
નામની એક સ્ત્રી માટે પોતાની સંપૂર્ણ પ્રસન્નતા દર્શા
પાલનપોષણ સંરક્ષણને માટે દર હજારનું વાર્ષિક આ
હતું. આ કુંવરકુંવરીના જન્મથી દેશને આનંદ આ

પેઃ વેલ્સ નામ' તેવું કંઈ ત્યાં નથી, પણ સમગ્ર રાજ્યજન સમસ્ત રાજાને ધરીને કુંભનું એક વડું એ નામ પાડે છે. આ દેશાએ ક્નટરબરીના વડા આચાર્યે, આલ્બર્ટ એડવર્ડ એ નામ પાડ્યું. આ નામ સંધીનું છે. આલ્બર્ટ તે પિતામહની તરફનું ને એડવર્ડ : માતામહની તરફનું નામ છે.

એ ક્રિયા થયા પછી પહેલા જ્યોર્જ રાજાના વંશના છે એ જ્યુકિને પ્રશિયાના રાજાને ગારટરનો ખીતાબ આપ્યો ને તેના : ઉપર પોતાને હાથે રાણીશ્રીએ ગારટર વિટાળ્યો. પછી લઘુમો ગયું ને રાત્રિના સેંટ જ્યોર્જના હૉલમાં રાત્રિભોજન થયું ખુશ્કી ગમ્મત ઉડાવવામાં આવી. દાક્ષારસના પિપાના પિપા ઉ ૨૦ દસ્ત બાટલીનાં માથાં ભાંગવામાં આવ્યાં, ઉપરાચાપરી : મતિઓ સેવામાં આવી. આ નામ પાડવાની ક્રિયા માટેનો ર મળીને વીશ લાખ રૂપિયાનો ખરચ થયો હતો!

સર્વપ્રકારે પોતાના પૂજ્ય પ્રશિયાના રાજા માટે : અત્યંત માન બતાવ્યું હતું. ૧૮૬૩સરમાં તે આવ્યો તેજ સ હસ્તનું બે વાર ચુંબન લીધું, તેમ ઘણીક રીતે પ્રેમ પ્રદર્શિત ઉત્તમપ્રતિનો સત્કાર કીધો; રાજની રીતે સન્માન આપ પરોણાગતમાં ખામી બતાવી નહિ. પ્રશિયાનો રાજા ધા ધોવાટમાં હતો, તે છતાં બહુ ઉત્તમ પ્રતિના ગુણો ધરા એમ ખુદ રાણીજી જ કહે છે. યુવરાજ કુંવરના જન્મથી : અત્યંત સુખ ને આનંદમાં આવ્યાં હતાં, જેના જેવાં કદી થયાં હશે. એ નામધારે રાજ્ય સંપાદન કીધું, વૈભવ ભોગવ ઉત્તમ પ્રેમાધીન એવો નાવલો વર્યો, પુત્ર પુત્રીનો જન્ રાજ્યાદી વારસ આપ્યો ને લોકો વચ્ચે અતિશય સ્નેહ તેવાં કર્તવ્યો કીધાં, એથી રાજભક્તિ પણ વધી ને : [illegible] મનરંજન!

આવ્યો. જેમ ખેતરમાં કાપણી કરવામાં આવે છે તેમ ણી કીધી; તે એટલે સુધી કે ૧૨ મી જાનેવારીએ માત્ર જ માણસ, ડૉ. બ્રાઇડન, આ કાપણીમાંથી બચેલો, આ કાબુલના સમાચાર કહેવા જલાલાબાદ આવ્યો. તુરત જ બ્રિટિ- એ કાબુલપર, ખીબરપાસને માર્ગે ચઢાઈ કીધી તથા કાબુલ જીતી ધું; ત્યાંના કેદીઓને મુક્ત કરાવ્યા, પોતાની દાઝ વળાવી, ણ તે તુરત જ ખાલી કીધું, જલાલાબાદને બાળી મુક્યું—એવી રીતે જય મેળવ્યો. પણ તેમાં મનુષ્યસંહારનું તો પુછવું જ નહિ. બીજી બાજુએ ચીન સાથે ઘસાતું હતું, પણ નાનકીન કાફલો જઈ પહોંચતાં, ને ચીનાઈ પિનાંગનો કબજો લેતાં સઘળો મામલો સ્વસ્થ થઈ ગયો.

પણ સઘળે શાંત થયું ત્યારે ઇંગ્લંડની અવસ્થા બારિક હતી. મહેસુલમાં ઘટાડો થવા માંડ્યો, ને વિજયીવીર કોબ્ડનને ઉક્ર- રણી કરેલા કોર્ન લૉંના સંબંધમાં ગડબડાટ ચાલુ થઈ. ગરીબોની અવસ્થા માઠી થઈ પડી; રોજ રોજ ખાવા ને પીવા માટેનો પોકાર પડી રહ્યો. દીનના ને દીનના મોખરે જણાવવા માંડી, ગરીબોનો કકળાટ ખમાય તેવો હતો નહિ. લોકોએ ભૂખમરો ઘણો વેઠ્યો ને ઘણું ખમ્યું, પણ વધુવાર ખમવાને તૈયાર નહોતા. એટલામાં તા૦ ૩ જી ફેબ્રુઆરીએ રાણીએ પંડે પાર્લામેંટ ઉઘાડી ને સૌને શાંતિ મળે તેવું ભાષણ કીધું. લોકો એ દિને કાંઇક રાણીનાં દર્શન માટે, ઘર, બારી, અગાશી, છાપરાં ને ઝાડપર ચડી બેઠાં હતાં. રાજસ્વારી ને રાજસભાનો દબદબો એવો સરસ હતો કે, તેના શણગારને ભભકાનું વર્ણન કોઈના માન્યામાં પણ આવે નહિ. રાજ-ભક્ત, રાણીપતિ, અમીર, ઉમરાવો અને બીજા સર્વથી પાર્લામેંટની શોભા વધી ગઈ હતી. સભામાં પ્રવેશ કરતાં રાણીને અમીર તથા આમે નમસ્કાર કીધા, ને હર્ષથી વધાવી લીધાં. એ ટાણે પોતાનો પ્રિયનાથ સાથે હતો. પાર્લામેંટ જોગ પત્ર અતિ મંજુલ સ્વરે,

એ જ દિવસે રાણી પોતે રાજવંશી નાટકસંગીતગૃહમાં, પોતાને ફીધિરે આરોગ્ય રાખી છે, એમ દર્શાવવા ગયાં હતાં. અત્રે રાજગીત ગવાયું ને લોકોએ જયજયકારના પોકારથી વધાવી લીધાં. બીજે દિવસે સભાઓ તરફથી ધન્યવાદના પત્રો આવ્યા. ઈટનની પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીના ધન્યવાદનો પત્ર વંચાયો. તે સમયે બહુ અચ્છો રંગ જામ્યો હતો. કાવ્યરૂપે જ ઈશ્વરનો આભાર માન્યો હતો ને અતિ ઘણા માધુર્ય સાથે તે પત્ર વંચાયો હતો. એ જ વખતમાં વિંડસરથી લંડન સુધીની પહેલવહેલી રેલવે મારફતે રાણીએ મુસાફરી ૨૫ મીનીટમાં કીધી. રાજ્યાસનપર પ્રાણુસંકટ આણનાર ફ્રાન્સિસની તપાસ થઈ ને તે દોષિત ઠરવાથી દેહાંતદંડને પાત્ર ઠર્યો. આ સમાચાર જાણતાં જ તે પિંજરામાં બેશુદ્ધ થઈ ગયો. રાણીએ પછાડીથી તેને તારમાનિયામાં જન્મદેશનિકાલ કીધો.

બીજું સંકટ તા૦ ૩ જી જુલાઈએ આવ્યું હતું. બેલ્જીયમના રાજા સાથે રાણી દેવળમાં જતાં હતાં, ત્યારે વિલીયમ બીન નામના એક જવાનાએ પિસ્તોલ ફોડવાનો પ્રયત્ન કીધો. પહેલે પોલીસે તો એ બનાવપર લક્ષ દીધું નહિ. પણ એક ડેસનેટ નામના માણસે બીનને પકડ્યો, ને તેની પિસ્તોલમાંથી દારુ, કાગળો વગેરે મળ્યા. તે પોતે આ ગુન્હો જાણી જોઈને કરવા તૈયાર થયો હતો. બીને પોતાના બાપને એકાદ દિવસ અગાડીથી જ લખ્યું હતું કે, "અંધ કંઇ નવું જુનું કરશે, માટે તમારે હવે તમારા દીકરાને દુનિયામાં જોવાની આશા રાખવી નહિ." બીનના પ્રયત્નની ખબર રાણીને તો ઠેઠ રાજમહેલમાં પડી. રોબર્ટ પીલે એકદમ આવીને રાણીના પતિ સાથે વિચાર કીધો કે, હવે કરવું શું? રાણી પોતે આવા ઉપરાચાપરી સંકટથી ક્ષણભર ગભરાઈ ગઈ ને આંખમાં આગઝણિયાં આવ્યાં. વડા પ્રધાને એક બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કીધું ને તેમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે, આવી રીતની કોઈપણ વર્તણુક કોઈ

જાણતી હતી. ક્યાંકિંગટનમાં તો આ બંનેએ જણ માટે ઉમરાવની પ્રસન્ન ખરી ગૌરવિશાળ છે. બંને ઓપેરા જેમ રાજવૈભવ ભોગવતાં હતાં, તેમ જ ઘરકુટુંબમાં પણ વૈભવ ભોગવતાં, તે છતાં આચરણ મહત્કાર્ય કરતાં વધારે કંઈ નહોતું—આપણાં રાજપાટ-ઓની રાણી ને રાજ જેવાં તેઓ કેદખાનામાં રહેલી માનતાં નહિ, પણ ઘણી બાબતમાં પોતાની બુદ્ધિ ચલાવતાં હતાં. ચોથું બહુમતિવાળી સ્ત્રી, જે રાણીશ્રીની સહચરી હતી તે આ બાબતમાં ઘણી હકીકત આપે છે. તે જણાવે છે કે, રાણી પોતે સાદ જ પ્રકારમાં ફરવા જતાં હતાં, ને કંઈ પણ રીતની રાજદેખી રાખતાં નહિ. મિજલસિમાન વગર જ સર્વ સાથે કામ કરતાં. વખતે પોતાની ટોપી પણ પહેરવાને આપતાં; ઘરમાં પોતે બાગમાં બેઠક તો બીજાને સાથે લેતાં, ગર્વ કરતાં નહિ. એક દિવસ રાણીશ્રીએ કહ્યું કે, તમે તો જાણો છો કે, આજે મેં કુમારકુંવરીને 'બેટી' કહી, પણ તેણે ઉત્તર આપ્યું નહિ; પણ પછી તે સંભળી બોલી: 'તમે મને કેમ કહો છો? હું બેટી નથી, હું તો કુમારકુંવરી છું.' આમ નાના બાળકની વાત પણ ધ્યાન દેતાં હતાં. નાનાં બાળક સાથે પ્રેમથી વાત કરતાં, તેનો બાપુ ને ગૌરવભર્યું એકને કહેતાં, તથા જતી 'ના ના બાપુજી, જતી નહિ, તને કંઈ આપીશ,' એમ કહી મનાવતાં. કુંવરી વખતે તેમનાં ગાલનાં ટીલા મારતી ત્યારે તેને પ્રેમથી ચુંબન લેતાં હતાં. એક વેળાએ કુંવરી સાથે રાણીશ્રી ફરવા ગયાં; તેવામાં ઝાડની ઘટામાં છુપાવવી ખડકી કુંવરીએ જોઈ, એટલે કહ્યું "જોયું કે જાણી, પેલી ખડકીમાં!" એ આપણું રાણીનાં હૃદેને આવે છે; અને પછી સર્વ જણ આનંદિત થઈ ગયાં.

બે અજાણ્યાની મુલાકાત.

ઓગણીસમાં સૈકાના પ્રારંભ પહેલાં ઇંગ્લાંડ ગયેલા અમેરિકાના એક પ્રવાસી જનોનો સ્ક્રિટ કંઈક ઓળખાણ પોતાના સાથ સાથે

અનાવી હતી. કુળાચારમાં તો આ બંનો જણુ મારે ઇંગ્લંડની પ્રજા ઘણી આસિંગણુ છે. બંનો સ્ત્રીપુરૂષ જેમ રાજવૈભવ ભોગ-તાં હતાં, તેમ જ ઘરકુટુંબમાં પણ વૈભવ ભોગવતાં, તે છતાં સાધારણુ મહરથાઈ કરતાં વધારે કંઈ નહોતું–આપણા રજવાડાઓની રાણી ને રાજા જેવાં તેઓ ફ્રોકટમાં ટેસી મારતાં નહિ, પણ ઘણી બાબતમાં પોતાની બુદ્ધિ બતાવતાં હતાં. લોર્ડ બ્લુમફિલ્ડની સ્ત્રી, જે રાણીશ્રીની સહચરી હતી તે આ બાબતમાં ઘણી હકીકત આપે છે. તે જણાવે છે કે, રાણી પોતે સાદા જ ઠાઠમાં ફરવા હરવા જતાં. તે કંઇ પણ રીતની રાજટેસી રાખતાં નહિ. મિથ્યાભિમાન વગર જ સર્વ સાથે કામ કરતાં. વખતે પોતાની ટોપી પણ પહેરવાને આપતાં; ઘરમાં પોતે ગાયનમાં જોડાય તો બીજાને સાથે લેતાં, ગર્વ કરતાં નહિ. એક દિવસ રાણીશ્રીએ કહ્યું કે, સખી તું જાણે છે કે, આજે મેં યુવરાજકુંવરીને 'મીસી' કહ્યું, પણ તેણે ઉત્તર આપ્યું નહિ; પછી તે ગર્વથી બોલીઃ 'વળી મીસી કોને કહો છો! હું મીસી નથી, હું તો યુવરાજકુંવરી છું.' આમ ન્હાના બાળકની વાત પણ કરતાં હતાં. ન્હાનાં બાળક સાથે પ્રેમથી લાડ કરતાં, તેનો ગુસ્સો ને રીસાળપણું જોઈને હસતાં, તથા વળી 'ના ના બાપુડી, મીસી નહિ, તને કેક આપીશ,' એમ કહી મનાવતાં. કુંવરી વખતે ગેલમાં વાંસામાં ધોલ મારતી ત્યારે તેને પ્રેમથી ચુંબન લેતાં હતાં. એક વેળાએ કુંવરો સાથે રાણીશ્રી ફરવા ગયાં; તેવામાં વૃક્ષની ઘટામાં છુપાયલી બીલાડી કુંવરીએ જોઈ, એટલે કહ્યું "જેયું કે માડી, પેલી બીલ્લીબાઇ!" એ આવણું રાણીનાં દર્શને આવે છે: અને પછી સર્વે જણુ ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

૬–બે અગત્યની મુલાકાત.

સ્કૉટલંડમાં પ્રવાસ કીધા પછી લગભગ વર્ષ દહાડે સવારી જવાનો વિચાર કીધો. આગષ્ટમાં પોતાના સાદ

મહારાજાની મુલાકાત લીધી. અને ચાન્સેલર ને વાઈસચાન્સેલરે
અપૂર્વ માન આપ્યું. સભામાં ડિગ્રીઓ, રાણીજીનો મળેલો હોવા
સંસ્થા હાથે લેવી બાકી હતી, તેને બીજે દિવસે રાજપુત્ર આલ-
બર્ટને એલ. એલ. ડી. ની પદવી આપવામાં આવી. આ વખતે વિદ્યા-
ર્થીઓએ અચ્છો રંગ મચાવી દઈ "ડાક્ટર આલ્બર્ટની જે," "રાણી
વિક્ટોરિયાની જે" એમ પોકારવ કરી મુકયા. જુદી જુદી પાઠ-
શાળા તથા પુસ્તકાલયની મુલાકાતોથી રાજવંશી દંપતી ઘણો આનંદ
પામ્યાં. ત્યાંથી ૧૦ મેલ દૂર અર્લ ઓફ હાર્ડવીક, જે રાણીજીને,
હંમેશાનો સખા હતો તેને મળવા ગયાં. પ્રભાતના ત્યાં નાસ્તો હોવા
રાત્રિના નૃત્ય હતું, તેથી ત્યાં રહ્યાં. ઘણા ઉમરાવોને આમંત્રણ કીધું હતું.
નૃત્ય શરૂ થયું, ને બહુ અચ્છી કુશળતા ઘણાઓએ બતાવી. રાણીએ
પાલખ જાતનો નાચ ઘણી કુશળતાથી કીધો. એ સમયે એક સ્ત્રી પુરુષ
એટલાં બધાં ડંગર મચ્યા હતાં કે, કંઈ પણ મર્યાદા વગર નાચ
રે કર્યાં જ કરતાં હતાં. તેઓ રાણીઓ ત્યાં બિરાજ્યાં હતાં ત્યાં
નાચતાં નાચતાં આવી પહોંચ્યાં. એક જણે તેઓને અટકાવ
હોય, પણ રાણીએ કહ્યું, ફિકર નહિ. તેઓના દેશમાં લગ પડે
નહિ. રાણીઓએ તેઓના નૃત્ય પર બહુ લક્ષ આપ્યું ને જ્યારે ટેક
રમી રહ્યાં ત્યારે દો ઘડી હસવાનું સુઝ્યું જ શું!

એ ઘડી વખત આખરે રાણીએ કેટલાક પોતાના અમીરો
મુલાકાત લીધી. પહેલા સર રોબર્ટ પીલના મુકામપર ગયાં
ત્યાંથી ચિટવર્થ ગયાં. અતિશય પ્રસિદ્ધ વખતના સખાની મિત્ર
આર્કબિશપની ઓરી મુલાકાત લીધી, ને તે જ કંઈ જાણી
તે જાણીને રાણીથી ખુશી થયાં અને રાણીના માનમાં આનંદ
કેટલામાં આવી હતી. રાત્રિના ત્યાં આમંત્રિત નાચ થયો, તેમાં
રાણીથી લેડી સૈરબન સાથે નાચ્યાં, એ વખતની તેમની કુશળ
ખરે પ્રગટ થયાં, તેઓ દરેક બાબતમાં એમની કુશળતા
જમાડે તેવી હતી. ચિટવર્થમાં રહ્યુક એક ડેસ્કાડાવની

પ્રકરણ ૯ મું.

રાણી ગૃહજીવન.

ગતવર્ષ બનના બાબત, અને વિવિધ પ્રકારના અનુપમ વૈભવ
અનેક નમની એવી રાણી વિક્ટોરિયા, અને ભિન્નભિન્ન પદવીથી
તે મહાપુરુષો અને પ્રજાના તે પ્રત્યે હતો તે વિચારદૃષ્ટિનો
તે પૂરેપૂરો બતાવે છે કે અત્યાનુભવ તે પ્રજા પ્રત્યે કર્યું છે.
ગૃહજીવનમાં તે અપરાજિત હતાં છે અત્યાર્યમિની પેઠે તે બતાવે
છે. કુટુંબનુભવમાં આનંદ પૂરે છે ગૃહસ્થાશ્રમ. તેમ જ ગૃહજીવનમાં તે
તેમની એક જ રીતે શોભા હતી તે પતિઅનુરાગ બતાવી નિયમ ધી
એ રીતે કરી છે. તે મનુષ્યમનરંજન કરે છે ત્યારે તે રાગ, અનુરાગી
કરેલા મન હરણ કરે છે, તેમ જ એમ હરિની સ્વભાવથી એક હિતે
કરી છે એવા ગૃહજીવનના વિસ્તારનો આ ઓળખ આપ્યું છે.

૧—આલબર્ટનું મરણ.

વિક્ટોરિયા રાજ્યપ્રેમ. રાણીએ, આલ્બર્ટમાં આનંદમાં સાથે
લીધા કરે છે, તે સાથે પતિવ્રતનું પણ યથાર્થ સુખ ભોગવે છે.
રાજકુંવર આલ્બર્ટ સાથે એમને પણ સંગીતનો નાદ લાગ્યો છે.
રાજકુંવર આલ્બર્ટ સાથે ઘણી વેળાએ પોતે ગાયનમાં સામેલ થઈ
રહી અનુભવીને સાથે ઘણી વેળાએ રાજકુંવર આલ્બર્ટ નવીન જ તેની
હતા છે. કેટલીક વેળાએ રાજકુંવર આલ્બર્ટ પિયાનો વગાડવો આનંદ
કરીને રાજકુમારી ભજાવતો હતો, ત્યારે તે ગાયામાં બહુ આનંદ
લેતાં હતાં. ભાગ્ય યુવરાજ, જ્યારે આ મહારાણી ભજતાં ત્યારે
મન ખાતી વાત આપતો હોય, તેમ ગગન ઉપજતો હતો.

૧૮ મું વર્ષ પૂરું થયા આવ્યું છે. તે દરમ્યાન હિંદુસ્તાનના
રાજાઓએ સ્ત્રીઓનાં દર્શન માટે મોકલવા લાયક આ મંજૂ-
રાણીની મુલાકાતે એકઠા થયા આવેલાનો, બે સ્ત્રીઓ,
તેને રાણીઓની મુલાકાતે ભાગ્ય હતું. રાણીઓએ તેઓની મુલાકાત
એક ભાગમાં તે એક ભાગ હતું.

મોટા હારી ધા વાગ્યો. રાણીના ઘણા પ્રેમ છતાં પણ કેટલોકવાર તે શુદ્ધબુદ્ધિ વગરનો દેખાયો. તેને ખાવું પીવું, બોલવું ચાલવું, કંઈ પણ ગમે નહિ. તે પોતે જ પોતાના એક મિત્રને લખેછે કે, "દુઃખ તો મારા કમનસીબથી વિયોગ થયો, ને આવ્યું તે આગવવું, છુટકો નહિ. કમનસીબથી વિયોગ થયો, ને તેની મરતી વેળાની આંખનું બંધ થવું, એ જોવાને, તેને મદદ કરવાને, તેનો છેલ્લો આશીર્વાદ લેવાને, રે હાય! હું સમર્થ થયો નહિ. અહિયાં અમે-હું, વિદ્દેશિયા ને હું રહતાં, આસપાસ બીજા જેઓ કંઈપણ સમજતા નથી, તે વચ્ચે બેઠા છિયે." રાજપુત્રને એક જ દિલાસો લેવા જોગ હતું, કે તેણે પોતાના પિતાને કદી રીતે દુઃખ આપ્યું નથી; તેમ એનો ભાઈ પણ સારો સુખી હતો.

તુરત જ એ જરમની જવાને તૈયાર થયો. રાણી અને એને આ પહેલો જ વિયોગ થયો, પણ તે એ સહન કરી શક્યાં. રાજપુત્ર ત્યાંથી લખેછે-"પ્રાણસખે! હું એક કલાક થયાં અત્રે આવ્યો છું, અને તારી સાથે જે સમય વીત્યો તે સંભારતાં દિલગીર થયાં છે. બાળકો! જ્યારે હું આ લખુંછું ત્યારે તમો કુંઓપાણી લેવાને તૈયાર છો. જ્યાં મેં ગઈ કાલે તમારી સાથે ગમ્મત કીધી હતી, તે જગ્યા આજે ખાલી છે, પણ તમારું અંતર મારા વગર ખાલી નહિ હોય." પછી તે ઓરટેડથી ને પછી કોબોનથી કેટલાક પ્રેમ ભરેલા પત્ર લખેછે:-"દરેક દરેક પગલું મને તમારાથી દૂર લઈ જાયછે." ગોથથી એ લખેછે, "મારા કુટુમ્બને મળવાથી જે મને હર્ષ થાય છે તે જો તમો જુઓ તો તમારો વિયોગ વિસરી જ જઓ. હું તમારાં ઘણાં વખાણ કરું છું." પોતાનાં નહાનાં બાળકો માટે રમકડાં લીધાં તે પણ લખી જણાવ્યું, ને વિંડોસમાં લખ્યું કે, "મારી જુની વહાલી ભૂમિ જોતાં મને કેવું વહાલપ સ્ફુરેછે, તે મારી પ્રિય અર્ધાંગના મારી સાથે આ સુખમાં ભાગ લેવાને હોત તો વળી કેવો પરમાનંદ!"

...ણ્યો આવ્યો, ત્યારે ઘંટ ઘણો જ વગાડ્યો હતો. એનું વય ૩ વર્ષનું છતાં આશરે રતલ ૫૮ હતું ને તેની આકૃતિ જોર્જ ... નરર્ક ઉપરથી તેના શરીરપર ધસ્યો. પણ જનરલ થમે ... ધમકી કીધી કે, જો તમારો કુત્તો મને કરડશે ... કરી આપ મુનાફે: કરેલ તમારી સાથે લડાઈ ઉઠાવશે. ... પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને જોવા જનરલ થમ આવ્યો, ત્યારે ... પછીથી વાતચીત કીધી હતી. પછી થમે પુછ્યું,-"પ્રિન્સ વેલ્સ ક્યાં છે?" "આ તમારી સાથે જ છે" "હાં, એમ કે પ્રિન્સ, કેમ છો?" તેની સાથે શેક હેન્ડ કરીને પુછ્યું. ને પછી તેના બાજુએ ઉભા રહી થમ બોલ્યો "ઓ બાપરે, આ ન્હાનો પ્રિન્સ તો તદ્દ જેવો છે." રાણીસાહેબને ત્યાં રાજા લીઓપોલ્ડ, તેની રાણી વિગેરે ઘણાં માણસ હતાં. તેઓ એની વાતચીતથી ખુશી થયાં. ...ન્ડ વેગાએ પણ જનરલ થમે રાણીની મુલાકાત લીધી હતી, જે જોતાં રાણીએ સન્તોષિત એક અજાયબ ભેટ આપી હતી, જનરલ વામનસ્વરૂપ તો બહુ નાચવા કુદવા લાગ્યો.

૩—ઝારની મુલાકાત અને પુનર્જન્મ.

આ વર્ષનો મુખ્ય બનાવ રુશિયાના ઝારની મુલાકાત છે. ઝાર નિકોલસ દેખાવડો પણ સખ્ત હૃદયનો, શાંત છતાં પણ ધાતકી, મન હરણ કરનારો હતો. હજુ તરુણાવસ્થામાં છતાં આખા રાજ્યમાં એનો જબરો ત્રાસ હતો. રાણીને તેની મુલાકાતથી ખુશી તો થયાં, તથાપિ તેઓ જણાવે છે કે, રાજપુત્ર આલ્બર્ટ અને રુશિયન રીતમાં અરમાન જમીનનો તફાવત છે. તા૦ ૧લી જુને ઝાર નિકોલસ પોતાની સનિક નૌકામાં આવ્યો, તે પાધરો રુશિયન એલચીખાનાવાળા મુકામમાં ગયો. એજ દિવસે સેક્સનીનો રાજા પણ બકિંગહામમાં રાણીની મુલાકાતે આવ્યો હતો. બીજે દિવસે રાણીપતિ આલ્બર્ટ ઝારની મુલાકાત લીધી ને બંનો અત્યંત આદરસત્કારથી મળ્યા ભેટ્યા, પૂર્ણ પ્રેમ

અરસામાં શાલ્રીપતિ આવ્રત્તનો પ્રિય કુતરો મરણ
ઘણુ શકથી રડયો. આ કુતરો ઘણો નિમકહલાલ હતો,
પર્યંત તેણે શાલ્રીપતિની સેવા બજાવી હતી. તેની
ઉપર એક કાંસાના પૂતળાની યાદગીરી મુકી છે.

૪—સ્કૉટલંડનો બીજો પ્રવાસ.

ી વિક્ટેરિયાને સ્કૉટલંડના પહાડી મુલકો જોવાનો
ડયો હતો. ત્યાંના રમણિય જંગલો, ધુમ્મસિયાને બદલે
જેવાં આકાશી મેદાનો, નદી અને નાળાંઓ, સરોવરો
પહાડો ને ખીણો, એ બધાં પહેલા જ પ્રવાસથી મોહ
લાગ્યા હતા, એટલે બીજી વેળા ત્યાં જવાને મન
તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. પહેલો વિચાર તો
જવાનો હતો, પણ તે દેશની અસ્વસ્થતાને લીધે તે
વાળ્યો ને પ્રાણનાથ આલ્બર્ટ તથા "નહાની વિકી"ની
બર મહિનાની તા૦ ૯ મીએ વુલવીચથી નિકળ્યાં.
ગયાં, ત્યાં પ્રજા તરફથી અત્યંત ધન્યવાદ આપ્યો, ને
રાજભક્તિમાન્ પ્રજાએ પૂર્ણપ્રેમ દર્શાવ્યો. એ જ દિને
એબરડીનશાયર પહોંચ્યાં, જ્યાં એબરડીનને પોતાના
રી સંપૂર્ણ રીતનો સત્કાર કીધો. એબરડીનશાયર એ
રમણિય ને સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી ભરપૂર જગ્યા છે. વાવ્યુ-
ત્ર વૃક્ષાદિની રચના વારંવાર નિહાળતાં ને વનવાટિકા-
આદીમાં અનંત પ્રેમથી ઘૂમતાં હતાં. ટુમેલની પહાડી
લક મારનો દેખાવ, ગેરી, ટમલ ને બુચના ધોધ, સ્ત્રીન-
ની રચના, તેના પ્રતિરૂપે ઘણા જૂદાજુદા દેખાવો,
ને તેવું શક્તિનું નૃત્ય, હરણો ને જંગમાંજરનો શિકાર,
ઓની રીત ને સગપાળપણું તથા પોતાના સંબંધીઓને
ની રહી હરખ જોઈને, બાળકોથી બનતું આનંદ

કારેલા વખતની એક વર્તમાનપત્ર આ પ્રમાણે નોંધ લે છે:—"એક દિવસ પ્રભાતમાં સાત વાગે રાણીજી સાદા પોશાકમાં મ્હ ઢાંકીને બહાર નિકળ્યાં ને ચોકીઆતોએ તે કેટલેક સુધી ગયાં નહિ ત્યાં સુધી તેમની તરફ લક્ષ પણ દીધું નહિ; પણ એક લુહારે કહ્યું કે, એ તો રાણી છે, ત્યારે તેના અમલદારો દોડ્યા. રાણીશ્રીએ કહ્યું કે, તેઓની કંઈ જરૂર નથી, એટલે સર્વે પાછા આવ્યા. રાણીશ્રી પોતે ફરી સ્વારીએ, ગમન ઉતાવળાં, બાઈ જ્હેનજીવનની પર્ણકુટિમાં ગયાં. ત્યાં જઈને ભુખરો ધાબળો તેના જમાની મરજી જણાવી. આલમ પડ્યું કે, હદ અમીર સાહેબ તો ઉઠ્યા નથી. ચાકર નફરોએ તો કેટલો સમય સુધી રાણી પોતે ફરે છે, તે પીછાન્યું જ નહિ."

રાણીને પહાડોમાં મુસાફરી કરવાનો બહુ શોખ હતો ને ઘુસ્વારી કરવામાં બહુ આનંદ લેતાં હતાં. ખાંડાવાગ થવામાં એ નામદાર એવો છે, તે ને ટોકરવાળા, કોઈ સાધારણ સ્વારને તો શું, પણ સારા ટોપિવાળને પણ હઠાવે. એક દિવસે તો ટેક ટુમેલની ઊંચી ટેકરીના શિખરપર પોતે ચડ્યા હતા, ને ત્યાંથી ડુંગર ડુંગરીઓના રળિયામણો આમ જોઈને બોલ્યાં છે કે, "આ તો એક અદ્ભુત જ શૃષ્ટિરચના ને વહિકામોનો પટ છે. અહિયાં માત્ર એક એકાંતવાસ જ છે. નથી ઘર, નથી કોઈ માણસ, પણ નિર્જન રંગમા! તેમનાં કીમત શાં સુંદર છે! કાગડા ને સાપે કેવાં રમે ! ત્યાં તેમની આસપાસ સુંદર ફિરણો રહેલાં છે." આવી સરસ જગા મહારાણીજી કહે છે કે, 'મેં કદી જોઈ નથી.'

કેહેરકારથી સફર કરવા જતાં જ્યારે પાછું ફિરવાનું થયું, ત્યારે આ ભૂમિ "પહાડો ને વનસ્પતિની ભૂમિ તને નમસ્કાર!" એમ કહ્યું.

૫—રાજવંશી પરોણા.

ફ્રાન્સનો લુઈ ફિલિપ રાજાની મુલાકાતે તા૦ ૮ મી આગસ્ટે વિક્ટોરિયાએ આઇલેંડ ઉતરતાં, આ વખતે બહુ આનંદનો

વિંડસરની કોરપોરેશનના મુખ્ય હતા. વિંડસરના માનપત્રના પ્રતિઉત્તરમાં રાજાએ જણાવ્યું કે, ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ વચ્ચેની મૈત્રીના સંબંધમાં આ બનાવ બહુ અગત્યનો છે, તથાપિ તે અન્યોઅન્યના અભ્યુદય સિવાય બીજી ઇચ્છા માટે નહિ. ફ્રાન્સને ઇંગ્લંડ પાસથી કે ઇંગ્લંડને ફ્રાન્સ પાસથી માત્ર મૈત્રી સિવાય બીજાની ઇચ્છા નથી. તા૦ ૧૨ મીએ રાજા સ્વદેશ સિધાવ્યો ત્યારે પણ બહુ માન આપ્યું હતું.

રાજવંશી પરોણાના વિદાય થયા પછી સમુદ્રપર્યટને દંપતી ગયાં, ને ત્યાંથી ઓસબર્ન ગયાં. રાણીશ્રી એ જગ્યાથી બહુ આનંદી જણાયાં, ને ત્યાંજ રહેઠાણ કરવાની ઇચ્છા પણ હતી. લેડી ઈસાબેલાની અસ્કામત હતી તે ખરીદી. તા૦ ૨૨ મા અક્ટોબરે, નેલ્સને જિતેલી ટ્રફાલ્ગરની લડાઇનો વિજયદિવસ હતો; તેથી પોર્ટ્સમાઉથમાં નેલ્સનની નૌકા, નામે વિક્ટરીની ભેટ લીધી. એ નૌકાપર એક લેખ હતો કે "અહીં નેલ્સન મરણ પામ્યો છે." જે જોતાં રાણીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું ને આંસું પડ્યાં. ત્યાંથી નૌકાનો પશ્ચાદ્ભાગ જોયો, જ્યાં એક લેખ હતો કે, "ઇંગ્લંડ ઇચ્છે છે કે, સર્વે પોતાની ફરજ બજાવે." કેબીનમાં નેલ્સનની મરણ વેળા જોઇ; એ જોતાં તે નામદાર હૃદયભગ્ન ને ખિન્ન મુખાવાળાં થઇ ગયાં હતાં. નૌકા છોડતાં પોતે જણાવ્યું કે, તેના માન માટે સલામની નહિ લેવી, પણ વહાણવટીઓએ તો જયજયકાર કીધો.

૬—રૉયલ એક્સચેંજ—બીજા બનાવો.

મકાન પૂર્ણસિદ્ધ હતો ને દિવસ શાન્ત હતો, પણ તા૦ ૨૮ મી ઓક્ટોબરનો દિવસ ખરો જામત હતો. એ દિને રાણીશ્રી લંડનની એક્સચેંજ બનાવે ખુલ્લી મુકનાર હતાં. લોકો એ જોવાને ઘણું એકઠું થયું હતું. બકિંગહામથી તે રૉયલ એક્સચેંજના નવા મકાન સુધી મુકામ ગીરદી હતી. રાણીની સ્વારી નિકળતાં બહુ હર્ષ બતાવવામાં આવ્યો. રાણીશ્રી લોર્ડ મેયર સાથે એક્સચેંજના મકાનમાં દાખલ

સારના હતા. ભયભીત થયલાં પશુઓને નિહાળી, એક જણ એક ઓજાનો ઘા કરતું તો પાંચ પચાસ થઈ પડતી હતી. જો કે હાથીઓ, સિંહ કે વાઘનો શિકાર નહોતો, તથાપિ બીજાં જનાવરો પણ વિશાળ હતાં. સઘળાં મળીને ૨૦૦ સસલાં, ૫૦૦ તીતર પશુ ને એક દીર્ઘશૃંગ પશુને વિધ્યું હતું. તેમ કેટલીક વનમાંજર, જે વિશાળ હતી તે પણ શિકારમાં સપડાઈ હતી.

આ શિકારેથી પાછા ફર્યા પછી બંનો ડચની ડયુક ઓફ વેલિંગટનને મળવા ગયાં. મુલાકાત તદ્દન ખાનગી હતી, છતાં છાપાવાળાના જૂથો ત્યાં ફરી વળ્યાં તેથી ડયુકે ગુસ્સામાં છાપાવાળાને કહ્યું કે, "બધા માણસો, મને શાને સતાવો છો? મારા ઘરને છાપા સાથે શું સબંધ છે?" આ પ્રમાણે ખાનગી ગૃહસ્થ નહીં ડયુકને ત્યાં રહ્યાં છે, ને ડયુક સાથે ડયુક સન્માન ઉઠાવે છે. ત્યાં ખાણાની, ગાનતાનની ઠીક સન્માન ઉઠતી હતી. વખત બે વખત રાણી ને ડયુક આપદીકરી પ્રમાણે સાથે એક જ ઓટાપર બેસતાં, વખતે સાથે જ ફરતાં ને સાથે જ હમેશાં જમતાં હતાં. રાજપુત્ર વાડિયામાં ફરતો, તથા લૉનટેનીસ ખેલતો હતો, ને વખતે મૃગયાએ જતો હતો. અહિંયાં રાણીશ્રી પોતાને સ્વદરને શેપેલું એકનું ઝરા નિર્દોષ આનંદ પામ્યાં.

રાણીશ્રીએ ૧૮૪૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં પાર્લામેંટ ખુલ્લી કરી પછી બ્રાઈટન ગયાં. ત્યાંથી આવીને ઓસ્બોર્નની જગ્યાનો કબજો લીધો. આ જગ્યા વિશાળ, સૌંદર્યથી ભરપૂર, તેમ મોહક પણ છે. ત્યાં જૂના મહેલની હારપર રાણીશ્રી માટે નવો મહેલ બાંધવામાં આવ્યો છે. તા૦ ૨૧ મી એને દિને આયર્લંડ તરફના નિમંત્રણનો ધન્યવાદપત્ર પત્ર હજીનના સૌટે ધિવરે બકિંગહામના મહેલમાં આપેલ. રાણીની આયર્લંડમાં જવાની ઇચ્છાના વર્તમાન જાણતાં ત્યાંની પ્રજાનાં હૃદય હર્ષભિન્ન થયાં. રાણીશ્રીએ આ પત્રના

ા આવ્યાં. ઓનમાં પોતાના મહાત્મા આલ્બર્ટના વડ સિંહાસ
ઓને રાણીથી મળ્યાં. પછી આલ્બર્ટના નહાનાં ઝુપડાંમાં ગયાં
ત્રેઝ્મિ રાણી લખે છે કેઃ-'એ નહાની ઝુંપડી જોઇને મને
આનંદ પ્રાપ્ત થયો, સઘળે સ્થળે ફર્યાં, ત્યાં જેમ હતું તેમ જ સર્વે
ું. વાડીમાં ગયાં, ત્યાં લતામંડપ જોયો, ત્યાંથી ફ્રેંકન-જે ટેક
ર સમગ્ર છે, તેનો દેખાવ બહુ રમણીય દષ્ટે પડ્યો.' રાણી
ા પોતાની ભૂમિનાં સ્થળો નિરખવાનો કેટલો હર્ષમય થતો હશે
જન્મભૂમિના અભિમાનીઓને જ ખબર પડે. પૃશિઆના મહા
નએ અત્રે રાણીને મોટી જ્યાફત આપી હતી. ત્યાં મહારાણીને
ામની સેવાનાં, ત્રીસવર્ષ પૂર્વે વાટરલુના રણક્ષેત્રમાં જે યુદ્ધ
. હતું, ને તે પછી જે મહત્ વિજય મેળવ્યો હતો તેનું સ્મરણ
રી, દુર્ગના હર્ષભરિત પોકાર વચ્ચે, મદ્યના પ્યાલાઓ પીવા માંડ્યા
ણી આ સલામનીથી ગદ્ગદિત થઇ ગઇ. તા૦ ૧૨ મીએ ઓનમ
થોવનનું પૂતળું ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા જોઇ ને સંધ્યાકાળે રાઇન
ેાનો શણગાર ને કોલોનની રોશની જોઇ, રાજ્યવંશીઓ નદી પસા
ી કોલોન ગયાં, જ્યાં જતાં પુલપરથી અગ્નિ બાજીકામરી રોશન
રખી દંગ થયાં હતાં. પછી ગામમાં ફરી રેલવે મારફત બ્રુલ
ઠાં આવ્યાં. ફરીથી કોલોન જોવા ગયાં, ને પાછાં બ્રુલ આવ્યા
ારે બેલગ્રેમનાં રાજા રાણીને ત્યાં પરાણા તરીકે રહ્યાં. રાજાએ
ત્રિના ગાયન કરાવ્યું હતું, ત્યાં ખાસ રાણીથી મારે જેવાવણી ગઝરે
ાવામાં આવી હતી. ત્યાંથી બીજે દિને નદીની સહેલે નિકળ્યાં,
ણા અદ્ભૂત ચમત્કારો ને ભવ્ય રચનાઓ નિરખી, જળક્રીડાઓ
રવાની ક્રીડાઓ જોઇ, બહુ આનંદ પામ્યાં. નદીમાં ફરતાં કોબ્લેન્
ાવી પહોંચ્યાં; જ્યાં ૨૦૦૦૦ માણસોએ સલામની આપી હતી

બે ત્રણ દિવસ હુમબોલ્ટ, બરટ્રાગર્ગ આદિ સ્થળે ફરી
ા૦ ૧૯મીએ કોબર્ગ, સસરાજને ગામ આવ્યાં. અહિંયાં જે

લ્યાં બન્નેનાં દાઢીમાં, જેજ વાળનાં ડોળાં, અગ્નિસંગ આપવાને તૈયાર હતાં. ચર્પૂર્ણીની મુખાકાળથી દાઢીમાં બહુ મમતાળુ બન્યાં. દાઢીમાં વગેરેને ભર્યાં મમતા ને [illegible] [illegible] હતાં-અને બધાર હાથે બાંધેલાં હતાં. ચર્પૂર્ણીને તેઓને તેને [illegible] બાંધ્યો, ઉપરાઉપરી તુંબનો લીધાં. અગ્નિશર્મે તેને સર્વથી વધારો હતો. તેને તો ખૂબ બેઠાં, ને ઘુણ્યું પ્રેમથી. બભરાટ્યો. અને [illegible] આજરોજ [illegible] ને તેઓને દયાળુ ચર્પૂર્ણીએ કહ્યું કે [illegible]

પાછાં ફર્યાં, ને પાછાં જરસી ગયાં. એ જ પ્રવાસમાં યુવરાજે નાવિક તરીકે પહેરેલા જ પોતાનો દેખાવ દીધો હતો. જેથી ખારવાના નાવિક અને બીજાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. જરસીનો ઘાટ ને રચના જોઇ પ્રસન્ન થયેલાં દંપતી ફેલમાઉથ ગયાં; પછી ત્યાંથી કોર્નવાલ આવ્યાં. સમુદ્રની કેટલીક અદ્ભુત રચના જોતાં કોર્નવાલની ખાણો જોવા ગયાં; જ્યાં પ્રજા તરફથી પ્રસન્નતાદર્શક રોશની કરવામાં આવી હતી. અંત્રેથી પાછાં ઓસબર્ન આવ્યાં.

૯—સ્પેનનાં લગ્ન ને આલબર્ટની શ્રેષ્ઠતા.

ફ્રાન્સના રાજા લુઈ ફિલિપ સાથે રાણીશ્રીને ઘણો ઘરવટ હતો ખરો, પણ રાજ્યને લગતી બાબતમાં તેવી વાતને કંઈ સંબંધ નહોતો. લુઈ ફિલિપે સ્પેન સાથે ઘાડો સંબંધ બાંધવા માંડ્યો. ડયુક ડી મોંટપીન્સર અને ઇનફન્ટા લુઈસા સાથે ને લુઈના ભત્રીજા ડયુક ડી કાડીઝનાં લગ્ન સ્પેનની રાણીની બહેન સાથે કરવાનાં ઠરાવ્યાં. આ વાત ઈંગ્લંડની પ્રજાને બિલકુલ ગમી નહિ, ને જ્યારે રાણી વિક્ટોરિયાને સમજાવવાને રાણી એમીલી ઇંગ્લંડ ગઇ, ત્યારે રાણીશ્રીએ પોતાના હરજનને ઘટતો યોગ્ય તેને આવકાર દઇ, તેની માંગણીને માટે ઘણા ગંભાર શબ્દોમાં ના પાડી. આ પ્રમાણેનાં લગ્ન થાય જ નહિ, કેમકે તેથી દેશ—રાજાને ઘણો ભય છે. એમ ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવ્યું, એક મોટા રાજ્યને બીજા રાજ્યસાથે સંબંધ બંધાવાથી, શાંતિને કેટલું નુકસાન પહોંચે તે પણ સંભળાવવામાં બાકી રાખી નહોતી. પણ ફિલિપે રાણીજીની વાત ગણકારી નહિ તે સ્વેચ્છાથી વર્ત્યો, જેનું પરિણામ ઘણું માઠું ભોગવવું પડ્યું. આ વાત માત્ર પ્રસંગોપાત કહી છે, તેવામાં ફરીથી હેમંતઋતુમાં પ્રવાસે નિકળ્યાં. માર્કિવસ ઑફ સેલીસબરીને મુકામે ગયાં, ને ત્યાંથી ડયુક ઑફ વેલિંગ્ટન, લૉર્ડ મેલબોર્ન વિગેરેને મુકામે પધાર્યાં. હેર્ટફર્ડમાં રાણીને બાળની રમણીયતા જોતાં ઘણી મઝા

જવાઈ હતી; જેમાં રાણીશ્રી તથા રાણીપતિના સંબંધમાં પ્રશંસા ને આનંદજનક શબ્દો મહારાણી મહારાણીને મૂક્યા છે. તે જ દિને પછી બંને દંપતી કુંજમાં ફરવા ગયાં. ઉદ્યાનમંડપો અત્યંત ખુશીકારી રચ્યા હતા. આશ્ચર્ય માત્ર એક સાદા ભવનમાં હતો ને રાણીશ્રી સંખ્યાબંધોના પોશાકમાં હતાં. પહેલે કુંજમાં ભુલભુલામણીમાં ખસ્યાં, પણ થોડે શ્રમે રાજમાર્ગમાં આવ્યાં. સેંટ જૉન પાદશાળાના સેતુ નજીક આવ્યાં કે ગામડિયાઓનો રંગ, મસ્તી, રાગ, તાન, સૂર સાથે સંભળાવા લાગ્યો, તે સુણતાં દંપતી મગ્ન થઈ ગયાં.

બીજે દિવસે હેવી આત્માના મહેલમાં લેવી ભરવામાં આવી, ત્યારે શિક્ષકો, વડાગુરુઓ ને સ્ત્રી પુરુષો સઘળાં હાજર હતાં. રાણીપતિએ પણ લેવી ભરી હતી. એ જ દિવસે મોટો નાસ્તો થયો હતો, તેમાં સર્વે સામેલ થયાં. હજારો સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં હાજર હતાં. તે જ સાંજના પાછાં ફરી લંડન આવ્યાં.

૧૦—સ્કૉટલંડનો ત્રીજો પ્રવાસ.

હું એકવાર જણાવી ગયો છું કે, સ્કૉટલંડ જેવો રમણીય ને કુદરતી રચનાથી ભરપૂર દેશ બીજો નથી. રાણીશ્રીનું મન તો ત્યાં જ ચોંટેલું હતું. વાત કરતાં સ્કૉટલંડ, રંગે રમતાં ને મોજ ઉડાવતાં સ્કૉટલંડ જવાને તૈયાર થતાં. તા૦ ૧૧ મી ઑગસ્ટે ત્રીજીવેળા સ્કૉટલંડના બેટો ને બીજા દરિયાનાં સ્થળો નિરખવા યુવરાજ-કુંવરી વગેરે સમાજસહિત, રાણીશ્રી નિકળ્યાં. પહેલે સમુદ્રપર્યટન કરતાં કરતાં સીલીલીના ટાપુમાં ગયાં. અહિંયાં જતાં પુષ્કળ કંટાળો આવ્યો, કેમકે વાદળાં, ધુમસ ને તોફાની દરિયો ઘણાં સંતાપનાર થઈ પડ્યાં. સર્વેને સમુદ્રતાપ લાગ્યો. ત્યાંથી નિકળીને મીલફોર્ડહેવન બંદરપર આવ્યાં. જ્યાંથી ગામમાં રાણીપતિ ને બીજાઓ ફરવા ગયા; પણ રાણીશ્રી તો તુતકપર જ રહ્યાં. ત્યાંથી ફરીને કારનારવન નજીક ગયાં, ઑઈલ ઑફ મેનપર વળ્યાં. ત્યાંથી કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં બંદરોપર ફરીને, તા૦ ૧૮મીએ કાઇલ્સ ઑફ બ્યુટ આવી પહોંચ્યાં. અત્રે

સ્કૉટલંડનો ત્રીજો પ્રવાસ.

વિલીઅમસ્ટ્રમાં ગયાં રાજપુત્ર આલ્બર્ટ એકલો જ ગામ
અને ત્રીજા વિલીઅમના સમયમાં મૅકડોનલ્ડની કાચ
અદ્યાપિ પહેલ બતાવવામાં આવે છે. સ્ટીનોકોના
પસંદ કરેલી ચાર્લ્સરેકી નામની જગ્યા, કે જે લેગન
સરોવર પર આવેલી છે, ત્યાં રાણીશ્રી આવ્યાં. અને રાણ
કે:—'અમારે અને અમારી વાટને રામરામ, ઘણી િ
કરવા પડે છે; કેમકે પશ્ચિમના ટાપુઓ ને સરોવ
ઘણું મોદિન કીધાં છે; એ પછીની જગ્યાઓ કલ્પન
વાર્તા, ગાથા ને રચનાથી ભરેલી સરજદ થયેલી છે.' આ
સ્કૉટલંડના ફ્રેન્ચુસ રાજાની હતી. હાથનું રહેઠાણ ક
એબરડોનેં બાંધ્યું હતું; જે લૉર્ડ વિલીઅમ બેન્ટીન્ક
જ્યોર્જ બેન્ટીન્કના તાબામાં હતું. તેણે તે સ્થળ
આપ્યું હતું. આ પ્રદેશ ઘણો અચ્છો છે ને તેમાં
વાજેબ વસ્તુઓ છે. સામે જ લેગનર સરોવર આવે
જગ્યા ઘણી રમણીય જણાય છે. અહિંયાં સ્વાં ત્યાં
શીઘ્ર રમવું, શિકાર કરવો ને ચિત્ર કાઢવામાં જ
હતો. રાજપુત્રે મર્દની ભરેલી મજલાઓ કીધી હતી
ખૂબ અટકી મઝાઓ મારી હતી. ત્યારે બાળકો દ
દોડ ને ઘરમાં ધમાધમ કરી મૂકતાં હતાં. ચાર અઠ
એવા આનંદમાં ગયાં કે, રાણીજીએ લૉર્ડ કેમ્પબે
લ્યો કે હવા ખરાબ હતી, તોપણ હાઈલેંડની ફુંદગીને
છે. વરસાદમાં ફરવા જવું ઠીક લાગતું નહિ, તોપણ
મગતી હતી. દરેક ઠેકાણે કંઈ કંઈ ખૂબી જોવું હતું
ચિત્ત સ્થિર થવા જોગ હતું. જ્યાં આંખ નજર નાં
ને આનંદ સિવાય કંઈ જ કું જોતી નહિ. ફરીને આવત
લાગતી, ને ભોજનપર અચ્છી મઝા કરતાં હતાં.
મડવાથી સઘળાંઓ પાછાં ઘર તરફ ફર્યાં ને તા. ૨

સ્વપ્નમાં પણ નહોતો. ડચેસ ડી મોન્ટપેન્સિયર, કે જેને માટે આ રચ્યો ઉભો થયો હતો, તે ફક્ત જાતીને સ્ત્રી હતી, કે જેના શરીર ઉપર સારું વસ્ત્ર પણ નહોતું. લુઈ ફિલિપને ઇંગ્લંડની રાજસભાને દરબાર તરફથી ઘણું લાગી આવ્યું હતું.

ફ્રાન્સની ઉથલપાથલ સાથે ઇટલી, સ્પેન, પૃશિયા અને આસ્ટ્રીઆ સર્વને ગભરાટ થઈ રહી. બેલ્જીયમમાં રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાનો કોશીશ થયો, પણ રાણીના મામા લિયોપોલ્ડનું રાજ સલામત રહ્યું; તેમ જ રાણીના સાસરા ભાઈ તથા જોડના સંબંધ પણ એમજ થયું હતું; પણ આમ સંદેશથી કંઈ અસર આવી નહિ.

આ બધી રાજખટપટ ચાલતી હતી, તેમાં રાણીશ્રીએ ચોથી દીકરીનો જન્મ આપ્યો. તા. ૧૮ મી મે ૧૮૪૮ ને દિને બકિંગહામના મહેલમાં તેનું નામ પાડવામાં આવ્યું કે, રાજપુત્રી લુઈઝા કેરોલાઈન આલ્બર્ટા. આ જન્મ પછી રાજા ત્રીજા જ્યોર્જની ચાર્લોટ રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી રાજપુત્રી સોફિયા મરણ પામવાના સમાચાર મળ્યા ને તેથી સર્વે ઘણાં શોકગ્રસ્ત થયાં. આવો મામલો બન્યો હતો, તેટલું છતાં રાણીશ્રી કદી પણ નાજુક થયાં નહોતાં. ઇંગ્લંડમાં પણ ધમસાણ ચાલવાનો ભય હતો. ચાર્ટીસ લોકોએ તોફાન ઉઠાવ્યું. ઇંગ્લંડમાં ઇન્કમટેક્સ નાંખવાથી અને તેનામાં વધારો કરવાથી ઘણો અસંતોષ પેદા થયો હતો. રાણીશ્રી પોતાના મામાને લખે છે કે, "જે બની ગયું તે મેં જાણ્યું. મારો વિચાર બીજો કંઈ જ નહોતો, પણ માત્ર રાજકીય એ સબબથી હું શોક પામી, શાંત કે નાજુકી કંઈ નહોતી. જો કે સ્થિતિ એવી ભરી છે, મ્હોટી બાબત અને શાસનમય કરેર પણ ન્હાની તો માત્ર નાજુક જ બનાવે." ચાર્ટીસ લોકો, એના રાજ્ય સાથે રીસાયા હતા. તેઓની એક સભા તા. ૧૦ મી માર્ચે કેનીંગ્ટન કોમનમાં મળી; પણ ધારવા પ્રમાણે ફતેહ મળી નહિ. આખા ઇંગ્લંડમાં સ્વસંગ્રામ ઉઠાવવાને તૈયારી થઈ હતી, પણ

પેઠે કંઈપણ વિકાર હાથ આવ્યો નહિ—તો એને નહોતો ચકીત, ઓીઓ તથા બાગીચા ડુંગરાડુંગરી કુદરતનાં ઘણીક જગાએ ફરી વળ્યાં ને ત્યાંના લીલા, પીળા, ધોળા ને કાળા દેખાવો જોઈને અનુક્રમનમાં આવીને ઘોડેસ્વાર થઈ મોજ માણતાં હતાં. દર દિવસ બેલ્મોરના મહેલની બાજુનાં અરેથી ઉંચા શિખરપર ચઢી ત્યાં ઊભાં રહીને, ચોમેર નજર નાંખતા સૃષ્ટીલીલા નિરખતાં. એક બાજુએ દરિયાની લીલા ને બીજી બાજુએ જંગલનું આરમર સ્રમર થતું તે જોતાં અને ઉંચું કાળમાં પણ ઠંડી લાગતી હતી. હૂંફ મેળવાનો શોખ મહારાણીને વધારે હતો, તેથી સ્કોટલંડના ડુંગર ડુંગરીઓની હવાનો ઘણો સારો ઉપયોગ કીધો. એ નામદાર એક અજબી રીતનાં સ્વાર છે ને ઇંગ્લંડમાં જે જે ઓછાં ઘોડેસ્વારીનો શોખ ધરાવે છે, તેમાં એ નામદાર એક છે.

બેલ્મોર છોડવું ગમે તેમ નહોતું. પણ રાજ્યભારને લીધે સ્થીરપર કરી શકાયું નહિ. તા૦ ૨૮ મી સપ્ટેમ્બરે બેલ્મોરલના ડુંગર દેખાવોપર છેલ્લી નજર નાંખીને સરકારોનો નિરખતાં તે જુદે જુદે સ્થળે વિશ્રાંતિ લેતાં, લીલા જોતાં ને આનંદ ઉપજાવતાં ઉપડ વિંડસરમહેલ ઘણે દહાડે આવ્યાં અને એમની જે સમય સમુદ્રમાં પર્યટન કરતાં એક ત્રાસદાયક બનાવ બન્યો હતો તેમાં રાણી અને તેમના સંબંધીઓપર પણ જોખમ આવે તેવું હતું. પણ દયાનિધિ રહીમે, કેટલુંક જોખમ વેઠીને પોતે બચી, કેટલાકોના જાન બચાવ્યા હતા આ વખતે પોતે પરમહતોરા બન્યો, તેમાંથી આટલું પણ જણાવ્યું કે, વધારે જોખમ થવું હોત તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડત.

નૌકામાં બેઠાં મિત્રોએ સફર ખાધો, જોઈ રાણીને બહુ દિલ ખેદ થયો. ત્રણ કલાકીઓ એવા જોયેલ હતો. પ્રબળ બન્યો હોત નહિ. તો કેટલું બન્યું હોતી વિચિત્ર પડત. તેવા અક- સ્માતે પોતાને કેટલું લાગ્યું છે, તે આ જ જાહેર કરી આપે છે- આ કાગળ ઉપરથી જોઈ અતિ ઉંડક લાગણી દર્શાવી છે, તેમજ સત્ય

ગાવતી હતી, તેનું વર્ણન કીધું છે, જે બહુ જાણવાયોગ્ય છે. બાળકોને ગૃહાચારને યોગ્ય કેળવણી અપાતી હતી અને બાળકો ખાનાનો પાક તૈયાર કરે તેમાં વચ્ચે વિક્ષેપ પડે નહિ, ને પોતાના માતાપિતા પ્રત્યે પૂર્ણ આસ્થાવંત રહીને વર્તે તે કહેવતને અનુસરીને કેળવણી આપવામાં આવતી હતી. માતા પોતે જ શિક્ષક છે, તેથી રાણીશ્રી બાળકોના સમક્ષ એવી રીતે વર્તતાં હતાં કે, તેઓ બધી રીતે તેની જ નકલ કરવા લાગ્યાં. ધર્મસંબંધી કેળવણી, એ સર્વેનો મુખ્ય પાયો હતી. અલબત, રાજ્યખટપટમાં ગુંથાયલાં હોવાથી કેટ-લીકવાર પોતાની માતા તરીકેની ફરજ અદા થતી નહિ, પણ તે માટે વારંવાર તેઓ પોતાની દિલગિરી બતાવતાં, ને કહેતાં કે, શું કરું, બીજી ઘણી ખટપટોને લીધે મારાથી મારો માતૃધર્મ સચવાતો નથી.' પણ ધર્મશિક્ષાને માટે તો પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. રાજકુંવરી માટે રાણીપતિ આલ્બર્ટ લખે છે કે, 'કુંવરીને એટલી બધી ઈશ્વર-શ્રદ્ધાવંત કરવી જોઈએ કે, જેથી તે પોતાની પ્રત્યેક ફરજની યથાસ્થિત તુલના કરી, તે પ્રમાણે વર્તે. ધર્મ યથાર્થ સમજવો જોઈએ, ને તે એવી રીતે સમજાવવો જોઈએ કે આલોક ને પરલોકના ધર્મ યથાર્થ જણાય. માત્ર વ્યર્થ પ્રાર્થના કરવાથી થોડો જ લાભ છે, પણ ઈશ્વરની, તેનો ઉપયોગ, પ્રજ્ઞાન ને મૃત્યુ પછીનું શાસન, એ બહુ લક્ષપૂર્વક સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે.' બેશક સત્ય, આસ્થાવંત, ડાહ્યાં અને ઉદાર ધર્મસંબંધી કથનો પ્રત્યેક માતાપિતાએ, પોતાની ધર્મફરજ તરીકે, બાળકોના હૃદયમાં બચપણથી જ ઠસાવવાં જોઈએ. પરમસ-દ્‌ગુણસંપન્ન મી૦ બર્ડ નામના ઈંગ્લંડના એક બિશપના સ્વાધીનમાં રાજકુંવરી ને કુંવરને સોંપ્યાં હતાં.

૪—આયર્લંડ અને પછી સ્કોટલંડ.

આયરિશ પ્રજા તરફથી બહુ પ્રેમપૂર્વક મહારાણીશ્રીને આમંત્રણ આવતાં હતાં. રાણીશ્રીએ આ વેળાએ આયરિશ પ્રજા તરફ જવાની

આસપાસ ફરીને જોતાં જોતાં સર્વના સત્કારનો પ્રતિ ઉત્તર દેતાં હતાં. રાણીપતિ આલ્બર્ટે પણ સાથે સરખો ભાગ લીધો હતો, ને રાજપુત્રો તરફ તો સર્વની નજર ઠરી ગઈ હતી." રાણીશ્રીના હૃદયમાં પ્રજાભક્તિએ બહુ મોટું ઘર કીધું. બંદરપરથી રાજસ્વારી રેલવે મારફતે ડબ્લીન ઉપડી ગઈ હતી. સ્ટેશનપર રાજરથ તૈયાર હતો. નગરમાં પ્રવેશ કરતાં જ નગર કુંચી લૉર્ડ મેયરે સ્વાધીન કીધી. એ દરવાજાપર એક અતિ વિશાળ ચક્રાકૃતિ નભોમંડળ તોરણ લટકાવવામાં આવ્યું હતું. રાણીશ્રી પોતે જ લખે છે કે, 'લોકોનો આ ભારે સમુદાય, તેમનો ઉત્સાહ, ઉમંગ, પોકાર અને નાચ—એ સઘળું વિચિત્ર ને સુંદરતાથી ભરેલું હતું. તેમાં વળી સેનાની રચના, વાજાંની ગોઠવણ ને મનમોહક નાદ, ટોપીઓની ઉછાળ, રૂમાલોનું ફર ફર ઉડવું ને જય જયકારનો ઉંચો પોકાર,—જે પ્રદેશ પોતા વખતપર 'માર્કસ ઑ' ને સ્વાધીન હતો ત્યાં—એ વિચાર, અભાગ્યથી વિસરાય તેવો નથી. ડબ્લીનના એક સુંદર સરણમારેલા મ્હોલ્લા સૅકવિલની શોભા તો અનહદ હતી.' કવિપણ એનું વર્ણન કરતાં હારી જાય, એવી ભક્તિ ને શોભા હતી.

બીજે દિવસે, એટલે તા० ૭ મીએ રાણીશ્રી આલ્બર્ટ સાથે ઘોડે સ્વાર બનીને કેટલીક જગાઓ જોવા ગયાં, જેમાં બૅંક, જૂનું પાર્લમેંટનું મકાન અને ટ્રીનીટીની પાઠશાળા હતાં. બપોરના કિલ્મેનહામની આરોગ્યશાળામાં ગયાં. તા० ૮ મીએ રાજમહેલમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો, જે પ્રસંગે આયર્લૅંડના મુખ્ય નગરો તરફનાં પુષ્કળ માનપત્રો હજુરમાં ધરવામાં આવ્યાં હતાં. તા० ૯ મીએ ફિનિક્સ પાર્કમાં સેનાની કવાયત કરવામાં આવી હતી. આયર્લૅંડના એક જ ડયુક લીન્સ્ટરના ગઢની મુલાકાત પ્રથમજ બીજે દિવસે લૉર્ડ લેફ્ટનેંટ સાથે લીધી. ત્યાંના ઐરીશ નૃત્યની વિચિત્રતા જોઇ, રાણીશ્રી બહુ પ્રસન્ન ને રંજન થયાં. નૃત્ય કરનારા પુરુષો એવો

લૉકેગોલ્ડથી ગ્લાસગો ગયાં ને ત્યાંથી સ્ટર્લીનગઃ જોવા. આ કિલ્લો જુનો પુરાણો છે ને ત્યાં પ્રાચીન કાળના સ્કૉટ- રાજા રાણીની કેટલીક નિશાનીઓ જોવાજોગ છે. ત્યાંથી ઘણે ને રાજ્યમાં ભેગી પાછાં એબરડીનના પ્રદેશમાં ગયાં. તા૦ ૨૫ એ બ્રેમાર પહોંચ્યાં. ત્યાં છ આઠવાડિયાં સુધી રાણીશ્રીએ અતિ આનંદમાં એકાંતવાસ ભોગવ્યો. નિર્જન પ્રદેશમાં આખી ખટપટ દૂર હોવાથી, તેઓ પોતાના કુટુંબસુખમાં જ નિમગ્ન રહેતાં હતાં. બાળકોની દોડાદોડી, તેઓની ધમપછાડ, એક બીજાની, એક બીજા પર હેત ને પ્રીતિ, તેઓની ચર્ચા ને ચુકાદાઓ, માબાપોનો એક બીજા પ્રત્યેનો પ્રેમ ને શાસન, એ બધા વૈભવમાં તેઓ ખરું સુખ ભોગવતાં હતાં. બહુ થોડા ચાકર નફરો હજૂરમાં હતા. એક સમયે તો રાણીશ્રી પ્રાણનાથ આલ્બર્ટ સાથે નિર્જન સ્થળમાં ફરવા ગયાં હતાં ને ગ્લાય સરોવર જઈને બેઠાં. એ સરોવરને માટે એમ કહેવાય છે કે, તે કોઈક સ્થળ છે. ત્યાં પોતાના પ્રાણનાથના ખોળામાં મસ્તક મૂકી તે નામદાર ઉંઘી ગયાં હતાં. એકાએક આ દેવી લીધાથી રમાઓ પણ છક થાય તેમ હતું, તો પછી બીજાની વાત શી! હૃદયપ્રીતિ લીધા! રૂપની જ્યાં શાંતિ ને એકાંત હોય ત્યાં જ ફરવામાં મઝા લેતાં, જ્યાં મનુષ્ય વગર નિર્જન પ્રદેશ હોય ત્યાં નિરાંતે બેસતાં, જે સ્થળે કૂતરાનું ભસવું પણ સંભળાતું નહિ ત્યાં ઉભાં રહેતાં, પક્ષીઓના કલરવ ને પવનના સુસવાટા સાંભળવામાં બહુ રસ લાગતું હતું, ઝરણાંનો ખળખળાટ ને વનકુંજમાંથી આવતો રણ- ઝણાટ તેઓને આનંદ આપતો હતો. ગમે ત્યાં બેઠાં જતાં, ગમે ત્યાં સૂઈ જતાં ને ગમે ત્યાં ચાલી નીકળતાં. કુદરતી લતામંડપમાં જઈને બેસતાં અને કુદરતી ઉદ્યાનમાં બેસી, ઉદ્ગીત ગાતાં હતાં. કદાપિ કોઈ સ્થળેથી આવતો ભડકાટ કે પહાડી મનુષ્ય મળતો તો તેનાથી પણ વેગળાં નાસતાં. પર્વતની ખીણો ને તેપરનાં વૃક્ષો જોતાં, હાથમાં ઝાલીને હિમને તપાસતાં, એ સર્વ

દિને મરવું તે લોકોને કુંવરકુંવરી તો ચકિત જ થઈ ગયાં, ને પાછાં ફરતાં બંનેને આલ્બર્ટે કહ્યું કે—યાદ રાખજો કે, તમે લૉર્ડ મેલ-બૉર્નના એક મોટા ઉત્સવ માટે આતુર છો!

નવેમ્બરના પાછલા વખતમાં રાજા વીલીયમ ચોથાની રાણી એડીલેડની માંદગી વધારે થઈ, ને તા૦ ૨૭ ડીસેમ્બરે તે મરણ પામી. રાણીશ્રી નવેમ્બરમાં વિન્ડસરની રાણીને મળવા ગયાં હતાં, ત્યારે જ તેના મોઢાપર મોતની છાયા ફરી વળી હતી. મળતાં બંનો પ્રેમ ભભરગાં થયાં, ને બંને વાર રાણીએ તેના હસ્તનુ ચુંબન કીધું. કેમકે બંનો પ્રત્યે આ દીકરીથી પણ મોટો સંબંધ હતો.

એ જ સમયમાં રાણીશ્રી ગર્ભવતી હતી, ને ૧૮૫૦ના મેની ૧ લી તારીખે સાતમા બાળક ને ત્રીજા પુત્રનો જન્મ થયો. એ જ દીને મહાન્ ડ્યુક વેલિંગ્ટનનો જન્મ દિવસ હતો, તેથી પ્રશિયાના હાલના શહેનશાહ વિલીયમે તેનું નામ આર્થર વિલીયમ પેટ્રીક આલ્બર્ટ એમ પાડ્યું. આ વેળાની સુવાવડમાંથી ઉઠ્યા પછી એક દિવસ ફરવા જતાં હતાં, તેવામાં પેટ નામના એક મૂર્ખ ઘેલો સિપાહી હુમલો કીધો. રાણીશ્રી કેમ્બ્રિજહાઉસમાંથી નીકળતાં હતાં, એટલે તેણે માથામાં લાકડીનો ઘા કીધો. એ ગુન્હા માટે પેટને પકડીને સાત વર્ષ તડીપાર કરવામાં આવ્યો હતો.

એ જ સમયપર રાણીપતિ આલ્બર્ટે યોજેલું મોટું સમહસ્થાન ઉઘાડવાની મોટી ગોઠવણ થતી હતી. પાર્લામેન્ટની બંનો સભાએ તે માટે હર્ષ બતાવ્યો હતો, ને પ્રજાસમસ્તનો સંપૂર્ણ ટેકો હતો. પણ એટલામાં આલ્બર્ટનો મુખ્ય સહાયક સર રોબર્ટ પીલ, અકસ્માત મરણ પામ્યો. આ વખતે સર્વનો હર્ષ મનમાં સમાયો; કેમકે રાણીપતિ પ્રદર્શનનો વિચાર માંડી વાળવાની જ ગોઠવણ કીધી. પણ પછી બીજ ઓની સલાહથી તે વાત બેવડા જોરથી ઉપાડી લીધી. હાઈડપાર્ક ... પ્રદર્શન માટે પસંદ કરવામાં આવી. આ પ્રદર્શન

બેગમના પગમાંથી બેડીઓ કાઢી, તેના પદ લેવું. ને દિવસે દિવસે દુઃ ખનો અંતરદશાથી મટ્યો. એટલે તેના આથી હાનિકારકોએ પણ તેમ જ કર્યું ને દુઃખી લોકોના હાલ ઓછા નહિ ઊભી થયા.

એડનમાં પણ કોઈક ગરબડાટ ચાલી હતી. લૉર્ડ પામર્સ્ટનના લખાણથી આફ્રિકાની લડાઈ નીકળી હતી, તેની, ખબરે આવે તેમાં અને પરંતુ પણ તેટલામાં ખબર આવી કે ગ્રીક–એસેમ્બલના ગુમની પકડી માટે છે, તેથી ગ્રીસનીમાં એલચીને આવવા નિકળ્યા. એલચીને આવવા ન્યારે ખબર મળી કે, સામી મરણ પામ્યા છે. મામાના રીતમાં આપણે એ સાથે આમ લીધું.

૬—૧૮૫૧નું મહાભારત પ્રદર્શન.

મહારાણીએ રાજ્યોને જીતીને અતિશય મોટો વધારો મેળવેલો છે, તેથી રાજ્યાભિષેકની વેળાના મુકુટમાં ધારણ કરવા યોગ્ય કોહિનૂરનો જગત્પ્રસિદ્ધ હીરો, જે પાંચ હજારના આરંભમાં ઘણીવારથી રાજ કરીને ધારણ કર્યો હતો તે, પંજાબ જીતીને તાબે કર્યું, તેની ભેટમાંથી ઉપાડીને રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. હીરો અલૌકિકનું નાક હતો, આર્યાવર્તનું ઐશ્વર્ય હતો ને જગતની નિશાની હતો. હીરો રાણીશ્રીના મુકુટમાં જડવામાં આવ્યો તેથી તેની વધારે પ્રદર્શન દીપવા લાગી. "પત્નીઓમાં કોહિનૂર તેમ, રાજ્યોમાં ભારતખંડ છે" પણ આજે કોહિનૂર હવે ભારતખંડમાં નથી, ભારતખંડ એ રાજ્યોમાં નથી.

કોહિનૂરધારી રાણીના રાજ્યકાળમાં જે અપૂર્વ બનાવ બન્યો છે તે, રાણીપતિ આલ્બર્ટની યોજનાથી ઊભું થયેલું પ્રદર્શન છે. એ પ્રદર્શન માટે બહુ લાગણી લોકો જુદાજુદા હતા—જેમ ચાલક સ્થાનિક માટે હોય છે. એના મહિમામાં ધાર્મિક લાગણી ને શ્રદ્ધાઓ ભેળવવામાં આવી, અને તે ધામધૂમ મનાવા લાગી. તા. ૧ લી મેનો દિવસ ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ગર્વથી ભરેલો ને કીર્તિવંત

ર્ડું હતી, તેની તુલના કો નહિ–નહિ શું હોય યુધિષ્ઠિ-
રા! તેવી–તેવી જ પ્રદર્શનની શોભા હતી.

નિ રાણી સાથે હતો. સર્વે યથાસ્થિત ગોઠવાયા પછી
રી આશ્ચર્ય દૂર થયો, ને પ્રદર્શનમંત્રીએ પ્રદર્શનનો
પેટ રાણીએ પ્રત્યુત્તર દીધો. કેન્ટરબરીના મહાચાર્યે
ી, ને પછી હાલીલુજાની પ્રાર્થના વાજીત્રમાં થઈ. એ
નો મધ્ય ભાગ ચિત્તાકર્ષક હતો. નવમાત્ર પણ જ્યાની
ની. હાંસજનોથી કાને પડ્યુ સમજાતું નહિ ને રમાયો
આવતા, તે જાણે કુદરતી પતાકા જ ઉડતી હતી. સર્વના
ને આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. 'રાણીનું રાજ્ય સલામત
રો પોકાર વારંવાર થતો હતો. વાજીંત્રો તો ઠામઠામ જ
સૈન્યનાં વાજીત્ર સર્વેને ભારી હસાવતાં હતાં. મધ્યનાં
દિવ્ય હતાં. આશ્ચર્યની સૂચનાપરથી લોર્ડ ચ્રોઝલેને
"મહારાણીની આજ્ઞાથી જણાવું છું કે, પ્રદર્શન ખુલ્લુ
જેની સાથે વાજીત્ર ને હાંસજનોના થઈ. જે કુમારીએ
માટે આટલો બધો શ્રમ લીધો હતો, તે કૃતકૃત્ય
નાં અશ્રુ પાડતી જણાઈ.

ને ખુલ્લું થયા પછી રાણીશ્રી સહિત સાથે મહેલે આવ્યાં.
ો દિવસનો આરામ તો ભાગ્યેજ સુધી સંભારેલો હતો. પૃથ્વીપાનાં
તો આ શોભા નિરખતાં, અચંબામાં જ ગરકાવ થઈ ગયા
જણાતાં હતાં. રાણીશ્રી પોતે કહે છે કે, "આ પ્રદર્શનથી
નામ અમર થયું, ને દેશના મિત્રાઈનિક અને કુટુંબી બોલતા
ા ખુશ થઈ ગયા." રાણીશ્રીએ એ દિવસે ડ્યુક ઑફ
ે મુલાકાત થઈ, તેનાથી પોતે બહુ પ્રસન્ન થયાં. ન્હાના
ટે એના કેટલાંક રમકડાં ખરવા માટે લાવ્યો ને એક
સારું ભેટ આપ્યું. આથીને ગુલામનોટો આપ્યો. સાંઝને
ા કરીને સંગીતસ્થાન જોવા ગયાં.

ાચણ જેવાં હતાં. વર્ષવાર ઉમરીઓ પણ હાથી મુખ્ય હતા,
ને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે નૃત્ય થતું હતું.

આ બધી હલન ચલનની સંગીતના મિશ્રણ પછી, તેઓએ
રાજાને યોગ્ય સિંહાસન હજુર જઇને નમન કીધું ને પછી અતિ
મોહક નૃત્યારંભ થયો. રાણીઓએ રાજપુત સીનીનજ્જ સાથે ને
દીપનિ આશ્ચર્યે નોરકોની હરણી સાથે નૃત્ય કરવા માંડ્યું.
નૃત્ય કરવામાં રાણીઓની અતિ વખાણવા લાયક મનુષ્ય
ામાં આવી. જુદા જુદા આઠ પ્રકારે નૃત્ય કીધું. આગઆટ
મહેલમાં, તેના નૃત્ય તરફ સર્વે વાંકાં વળીને જોવા લાગ્યાં,
તેનું નૃત્ય જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યાં, અને વાજીત્રના વગાડના-
. પણ દંગ થઇ ગયા. જે પોશાક કીધો હતી, તે પ્રમાણે
સર્વેએ પણ ઉપયોગથી, પોતાનું ચાતુર્ય એવી તો સરસ
દર્શાવ્યું, કે કોણ કોને જોવાને વધારે આતુર છે, ને કોનાં
કોનાથી વધારે હતાં, તે કહી શકાય તેમ નહોતું. તેથી
નેનો કમો ને નૃત્યદર્શન એ અતિ વખાણવા જોગ હતાં.
શબિલના પોશાકનો કોઇ પણ જોડો હતો નહિ. તેની કાંતિ
ની ઝળઝળ, તેની સરસ ને વણવું, મરમર હસવું અને ધીમે
ધ કરવું-એવી પુત્રીઓએ આખા નૃત્યવૃંદને ફીકું કરી દીધું હતું.
દિસમર્પનની અધિકારી વળી એ રજ હતી. તેથી સંપત્તારીનાં
ને અધિમત પોશાક જોવા જેવાં હતાં. સર્વ પ્રકારે "રિસ્ટોરેશન"
ડું બધું તો વખાણને પાત્ર, કે કેટલાક દિવસ સુધી તો
જ વાત જ્યાં ને ત્યાં થતી હતી.

ક એ નૃત્ય કરતાં ગિરદ્દાસનું નૃત્ય વધારે વખાણવા
ાગ્ય છે. પ્રદર્શનના આનંદમાં તે નૃત્ય કરવામાં આવ્યું
હ મી જુલાઇએ આ નૃત્ય થયું. રાણીશ્રી તથા બીજાં
રાજકુમારો તેમાં સામેલ થયાં હતા. આખો મહેલ

એ પછીનો મુખ્ય અગત્યનો બનાવ, લુઈ નેપોલિયને પ્રજાના
ર ઉપર તરાપ મારીને, લોહી વહેવરાવી જે મોટી સત્તા ફ્રાન્સમાં
મેળવી તે હતો. ઇંગ્લંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે એથી સદર કમન જેવું
થયું, પણ તેટલામાં લોર્ડ પામર્સ્ટનને રાજીનામું આપ્યું. કેમકે 'કુપ-ડી
રેટ' ગમતા હોવાથી, ઇંગ્લંડના પ્રધાનોથી કંઈ થઈ શક્યું નહિ.
૧૮૫૨ ની શરૂઆતમાં, બે ઑફ બીસ્કેમાં પેસનાંજ 'એમેઝોન'
નામની સ્ટીમર બળી ભસ્મ થઈ ને ૧૬૧માંથી ૧૪૦ માણસ
રણ પામ્યાં. બર્કનહેડ નામની સ્ટીમર કેપ ઑફ ગુડ હોપ આગળ
શ પામી, તેમાં ૬૩૦ માણસમાંથી ૪૫૪ માણસ જ બચ્યાં.
। ઘણા સોલ્જરો હતા. વળી ત્રીજો ભયંકર બનાવ એ બન્યો
બેઅરીનું બાંધેલું તળાવ ફાટવું. તેમાં ૨૦૦ માણસોનો નાશ થયો
ફેરધારો ધરનાર વખતના થઈ પછી મહારાણીશ્રીએ આ વેળાએ
થયનાર બનાવી હતી. આમ ઉપરાઉપરી પ્રતાપર પડ્ની
નમાંથી નીકળ્યા પછી, થોડોક વખત ઓગ્સ્ટના મહેલમાં
રમાં ગાળ્યો, તેવામાં રૂ. ૨૫૦૦૦૦૦ નો વારસો, લીન્કન
નેક બારિસ્ટર જોનીકટનો, તેના વિલની રૂએ રાણીજીને મળ્યો.
ં નર્સીમ બેઠક મોટા કહેવામાં આવે છે, તે આ ઉપરથી
ાસમ પડે છે.

સૈન્યના મદદથી વે. ગ્લૅડસ્ટનની સમાધિ બાંધવામાં આવી
તેનાં રોગ અને તરવર મુકીને દાટ્યો. એની સમાધિ સંબં
છે, ને તેપર એક અતિ અમૂલ્ય લેખ છે કેઃ—

"મધરેવા મધ્યે સુતો, પ્રભુતનો એ દાસ:
ભિસ્ત કલ્યાણ કરો સદા," વિરહની છે આશ.

ડ્યુક ઑફ વે. ગ્લૅડસ્ટનના મૃત્યુથી કેટલોક કાળ ઇંગ્લંડ
સ્ટો. ત્યારબાદ પાર્લામેંટમાં બહુમતી ચાલી ને લૉર્ડ-રીઝર્વ
પ્રધાનપદું પડી ભાગ્યું, ને એમ્પીન-ગ્લાડસ્ટન પ્રધાનપદે આ
ફ્રાન્સમાં લુઈ નેપોલિયન ફ્રાન્સનો પ્રેસીડેન્ટ થયો.

૨—ન્હાના ન્હાના બનાવો.

નવ વર્ષની શરૂઆતમાં વિક્ટોરીઆ પ્રેસમાં બેઠી
લાગી હતી, ને પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનું લોકમત
હતું. તેમ જ બીજું પણ કેટલુંક નુકસાન થયું હતું. કેટલુંક
હાની થઈ નહોતી. એ જ વર્ષના એપ્રીલ મહિનાની ૭ મી તારીખે
આપ્યા બનાવો, ને રાણીએ પુત્રનો જન્મ આપ્યો. તેનું નામ
લિયોપોલ્ડ જ્યોર્જ ડંકન આલ્બર્ટ રાખવામાં આવ્યું. રાજપુત્રનું
નામ સઘળે ઘણું વખણાયું હતું ને ડ્યૂકો પણ તેના જેવા
પ્યાર રાખતાં હતાં. તેનું નામ પ્રજામાં ડ્યૂક ઑફ એલ્બની રાખ્યું
હતું. જુદા જુદા કામ કરવામાં એક જાતની ચાલી
હતી, કે જેથી કેટલુંક બન્યું નહીંતું. આ વખતે ૧૧ મી
કોઈ નેપાળ દરબારમાં રાણીની કદર કરતી હતી. એ
તેથી જ. ફિલ્ડ માર્શલ ડ્યુક વેલીંગ્ટન, વિક્ટોરીઆ રાજકર્તા
હતી પણ આવો દેખાવ હતો કારણ
રાણીની સરકારથી થઈ હતી, પણ તેના
એ જ સમયની આસપાસે, ડ્યૂક ઑફ
સમય રહે કબજીને રહ્યું, ત્યાં કરનૈલ

બહુ વખત લાગ્યો. લીબરલ ને કોન્ઝરવેટીવ અન્યોઅન્ય વેરભાવ રાખતા હતા, ને રાણીપતિ બેરન સ્ટોકમરને બધે છે કે, એ લોકોનું ચાલે તો રાણીને કેદ કરે, ને મને દાઝ હારે; કેમકે તેઓના મતે મને દુર્જન અને ગરબડોરી સમજતા હતા. જ્યાંસુધી પાર્લામેંટમાં એ બાબતની તકરાર પૂરી થઈ નહિ ત્યાં સુધી રાણીપતિ બહુ બેચેન રહ્યો. રાણીપતિ ઉપર પાર્લામેંટમાં થતા હુમલાથી રાણીશ્રી પોતે બહુ ખિન્ન થયાં; ને પછી લોર્ડ એબર્ડીનને લખ્યું કે, યાદ રાખો કે મારા આબરૂરક્ષક માટે જે કંઈ બોલવામાં આવે છે તે મારે જ માટે છે એમ સમજજો. જાનેવારી ૧૮૫૪ માં પાર્લામેંટ પાછી મળી ને રાણીપતિના માથાપરના સઘળા આરોપો દિવાને-ખાસમાં લોર્ડ એબર્ડીન ને આમમાં લોર્ડ જૉન રસલે મિટાવી દીધા. કેટલાકોએ રાણીપતિનો સારો પક્ષ લીધો હતો.

ઘેરાયલાં વાદળાં ઉતરી ગયાં, ને રાણીશ્રીએ પોતાના લગ્નની ૧૪ મી વર્ષગાંઠને દિવસે બહુ આનંદઉત્સવ કીધો, ને બેરન સ્ટૉકમરને* લખ્યું કે, અમે ખરેખરા આનંદ ભોગવીએ છિયે.

૩–ક્રિમિયાનું યુદ્ધ–સિબાસ્ટોપલનું પડવું.

શાંતિ સદાકાળ રહેતી નથી. યુરોપમાં યુદ્ધનાદ તો સદા જયમકનો રહે છે. તુરકી રૂસિયા વચ્ચે ખપાખપી થઈ, તે માટે યુદ્ધ નક્કી થયું. ઈંગ્લંડે તુરકી તરફથી ભાગ લીધો. હર્ષના પોકારોથી સેના નગર બહારની ચાલી ને રાણીએ પણ તે હર્ષમાં ભાગ લીધો. ડ્યુક ઑફ કેમ્બ્રિજ સેનાધિપતિ હતો, તે બહુ ઉત્સાહથી નિકળ્યો. સર ચાર્લ્સ નેપિયરના રક્ષણ નીચેની નૌકા બાલ્ટિક સમુદ્રમાં જવા રાણીની આજ્ઞાથી નિકળી.

*બેરન સ્ટોકમર રાણીશ્રીનાં માતુશ્રીનો ફરતો હતો-ભાઈ, ને રાણીપતિનો સ્નેહી, એ રાણીશ્રીના હિતમાં બહુ કાળજી રાખતો હતો.

કેટલી હતી. તેનું એક દૃષ્ટાંત બસ છે. સિબાસ્ટોપલથી થોડે અંત- [illegible] ફૂટ ને સર્વ [illegible] ઠેકાણે [illegible] ત્યાં [illegible] [illegible] કે [illegible] સિબાસ્ટોપલ [illegible] ને [illegible] એવી જ [illegible] સિબાસ્ટો- [illegible] [illegible] આખરમાં આવી ને [illegible] [illegible] નિરાશ [illegible] ને ક્રિમિયા- [illegible] ને [illegible] પામર્સ્ટન પ્રધાન

ક્રિમિયાથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મદદ કર.

એ જ [illegible] નેપોલિયન [illegible] યુદ્ધની [illegible] [illegible] નિરાશ [illegible] ક્રિમિયે [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] યુદ્ધની [illegible] ને [illegible] નેપોલિયને અને [illegible] ને નેપોલિયનને [illegible] યુદ્ધથી [illegible] [illegible] [illegible] નેપોલિયન [illegible] નેપોલિયને [illegible]

આપ્યું. કોઇના બે પગ, કોઇના બે હાથ, કોઇનો એક પગ ને એક હાથ કપાઈ ગયેલા હતા. થોમસ હાઉચીન્જ નામનો શરવીર, જેના બે પગ કપાઇ ગયા હતા, તેને પ્રેમથી ચાંદ આપી, રાણીશ્રીએ પોતાનો એડીકાંપ બનાવ્યો.

આમ યુદ્ધની ગડભડ ચાલે છે, તેવામાં ફ્રાન્સના શહેન-શાહને વળતી મુલાકાત આપવા દંપતી ફ્રાન્સ ગયાં. ૧૪૨૨ માં હેન્રી ચોથા પછી કોઇપણ ઇંગ્લંડનો રાજા પેરીસ ગયો નહોતો, તે આ વેળાએ ગયાં. પ્રતિ સત્કારાર્થે, બોલોનમાં શહેનશાહ આવ્યો હતો. રાણીએ શહેનશાહના હાથ ને બંનો હોઠપર ચુમ્બન લીધું. પેરી-સમાં જતાં જ પ્રજા તરફથી પુરતો સત્કાર મળ્યો, અને લોકોએ બહુ આનંદ જણાવ્યો. નાટકમાં તથા બીજા સ્થળોમાં જ્યાં જ્યાં જતાં ત્યાં ત્યાં સર્વ સાથે જ! પેરીસની મ્યુનિસીપાલીટીએ મોટો બૉલ આપ્યો-કહેવામાં આવે છે કે, તે રેમાનૂન્ય હતું. મહા પ્રતાપી નેપોલિયનની પવિત્ર સમાધિ જોઇ, વરસેલીસનો મહેલ જોયો, ને માર્ગમાં "પ્રભુ રાણીનું રક્ષણ કરો" એ હર્ષજનના સાંભળતાં ઘણો આનંદ થયો. બીજા ત્રણ દિવસ વધારે રહ્યાં ને દંપતી પાછાં ઓસ્બર્ન આવ્યાં. બોલોન લગણ શહેનશાહ વળાવવાને આવ્યો હતો. રાણીશ્રીએ પછી તુરત જ ફ્રાન્સની મુલાકાત સંબંધી પોતાના વિચાર બતાવ્યા છે, તેમાં ત્યાં મળેલા માન માટે અપૂર્વ સંતોષ પ્રદર્શિત કીધો હતો; ને રાજકીય બાબતમાં ઘણો લાભ થયેલો જણાવ્યો છે. *

ફ્રાન્સના મહારાજાની મુલાકાત થઈ તે વેળાએ બ્લાક્લેવાના મહાયુદ્ધમાં બ્રિટિશ સૈન્ય પોતાના સહાયકો સાથે બ્યુગલો ફુંકાવીને ઘુમતું હતું. રાણીશ્રી એ બાબતપર પૂર્ણ લક્ષ આપતાં હતાં, તેવામાં

*આ પ્રસંગને યોગ્ય બે ચાર વાતો જણાવવામાં આવે છે; ને જે માટે કહેવામાં આવે છે કે તેથી શહેનશાહ પણ દિલગીર થયો હતો. રાણીશ્રીએ, એક વખતે એકલાં ફરવા જતાં શહેનશાહને કહ્યું કે તમારે ઓર્લિયન્સ રાજકુટુંબ પ્રત્યે ભાવ રાખવો, તે શહેનશાહને ગમ્યું નહિ.

થયો જ થયો છે, બંને જણની જો ઇચ્છા હોય તો જ વિવાહ કરવા, પણ આપણે વચ્ચે પડવું નહિ.

આ માંગલિક કાર્ય માટે જર્મનીનો યુવરાજ બેલ્મોરલ આવ્યો. તેણે પોતાનો પ્યાર યુવરાજકુંવરીને જણાવ્યો. એ સંબંધમાં રાણીશ્રીના પોતાના જ શબ્દો બહુ અગત્યના છે. તા૦ ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે બનો જણના વિવાહનું નક્કી થયું હતું. "અમારી વ્હાલી વિક્ટોરિયાનો વિવાહસંબંધ આજે પ્રશિયાના પાટવી ફ્રેડરિક વિલિ-યમ સાથે થયો, કે જે તા. ૧૪ મીનો અત્રે આવેલો છે. તેણે પોતાની ઇચ્છા અમને તા૦ ૨૦ મી એ જનોજાત ભગી જણાવી; પણ તેની તરુણાવસ્થા તરફ જોતાં અને કુંવરીની નાની વય જોતાં અમે લ્હેણપણ હતાં; તેથી એમ જણાવ્યું કે, હાલ તો તે પોતે જાતે-જાત નહીં કરે અથવા બીજે વેળાએ આવે ત્યાં સુધી થોભે. એણે પોતાની ઇચ્છા જાતે જ કુંવરીને જણાવવી એ જ ઠીક. અમે ક્રેગના-બાન તરફ આજ બપોરના ફરવા ગયાં ત્યારે કુંવરે શ્વેત મૂર્તિ (જે સૌભાગ્યનું ચિન્હ છે તે) તેણીને આપી, ને તેણે પ્રેમથી તે લીધી, જે પરથી તેને આશા આવી. બંનો કુંવરકુંવરી ગ્લેનગરનાક તરફ ગયાં, ને ત્યાં વિવાહ નક્કી થયો."

બેલ્મોરલથી પાછાં ફર્યાં, ત્યારે સાર્ડિનિયાનો રાજા ઇગ્લંડ આવ્યો હતો, તેને નાઈટ ઓફ ધી ગાર્ટર બનાવ્યો. ૧૮૫૬ ના જાનેવારીની ૩૧ મી એ રાણીએ જાતે જ પાર્લામેંટ ઉઘાડી. માર્ચ માસમાં ક્રિમિયાની લડાઈનો છેડો આવ્યો, જેથી લંડન અને બીજે સર્વસ્થળે બહુ આનંદ વર્તી રહ્યો. શાંતિ થઈ ને ચેમ્બ-રથી આવકાર મળ્યો. રાણીશ્રીએ લોર્ડ પામર્સ્ટનને એ કાર્યના બદલામાં નાઈટ ઓફ ધી ગાર્ટર બનાવ્યો. તા૦ ૧૮ મી એપ્રીલે રાણીએ એલ્ડરશૉટમાં કવાયત કરાવી હતી, ને ત્યાંથી ચેથામના આરોગ્યગૃહમાં ગયાં, જ્યાં ક્રિમિયાથી આવેલા ઘાયલ માણસો પડેલા હતાં કેટલાંક બહુ પીડિત હતાં. એમના બંને પગ ગયા હતા, ને

કેથી સહન કીધાં છે, તે માટે હું બહુ આતુરતાથી જોતી હતી, અને જે વીરલાઓ પોતાના સ્વદેશને માટે મરણ પામ્યા છે, તેને માટે અત્યંત દિલગીર છું; તેમ જ જેઓ વીરપુરુષ પેઠે, તેમના બહાદુર વીર મિત્રો સાથે, રણમાં ઘવાયા છે, તે માટે હું ગર્વ ધરું છું. હું પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું કે, યુદ્ધનું વાદળ વિખરાઈ ગયું છે ને તમારા કીર્તિવંત કર્મની કીર્તિ યાવચ્ચંદ્રકાળ રહેશે; પણ હું જાણું છું કે, તમારી પાછી જરૂર પડશે, ત્યારે જેવા પ્રેમથી તમે ક્રિમિયામાં સ્વાર્પણ કીધું છે તેમ જ કરવા તત્પર થશો.' એ ભાષણ સાથે જ આખી સેનામાંથી મોટો અવાજ થયો કે, 'રાણી-ઓનું પ્રભુ રક્ષણ કરો.' બીજે દિવસે કેટલાક માણસોને રાણીશ્રીએ પોતાને મહેલે આમંત્રણ કીધું હતું, તેટલામાં લોર્ડ રાગ્લન, તેઓનો જનરલ મરણ પામવાથી સઘળે શોક પથરાયો.

પાછાં સઘળાં બેલ્મોર્લ ઑગસ્ટની તા૦ ૩૦ મીએ ગયાં. નવો મહેલ નવન તૈયાર હતો, ને જૂનો તોડી પાડ્યો હતો. બેલ્મોરના કુળ્માથી આ ઠેકાણું દૂર નહોતું; જ્યાં દેવળ આવેલી હતી. અગેથી મોટા બે રાજમાર્ગ જતા હતા અને બે નવા રસ્તાઓ પણ પહાડી ટેકરીઓની વચ્ચોવચ આવેલા હતા. બેલ્મોર્લનો મહેલ રાણીપતિ આલ્બર્ટની મિલકત હતી, પણ પાછળથી ધણીના વારસામાં રાણી-શ્રીને તે મળ્યો છે તેમાં ત્રણ જુદી જુદી મૂર્તિઓ–બાવલાં રાણીપતિનાં છે, જે ત્રણે જોવાજોગ છે. એક પૂતળું તો મહેલના શિખરપર છે, જે દૂરના લોકોનું મન પોતા તરફ ખેંચે છે. મહેલ આખો ગ્રાના સફેદમરમરના પથ્થરનો બનાવેલો છે. મુખ્ય દીવાન-પર હાઇલાંડના પહાડી શિખરો તથા જંગલોના દેખાવો ચિતરેલા છે. અંદરનો ભાગ ઘણો રંગિયામણો અને કુદરતી રચનાથી ભરપૂર છે. આલ્બર્ટે મુખ્ય બગીચો જર્મન ઢબપર બનાવ્યો છે. શિકાર તથા રમતની ન્યારી, પણ ઘણી ફક્કડ જગ્યા રાખેલી છે, ને ડી નદીનો ઘાંધવો ત્યાંથી જાય છે ને દેખાવ બહુ રંગિયામણો થઈ

અને બે બારીઓ સ્મરણાર્થ ઉદ્યાનમાં આવી છે. દા. નોર્મન મેક્લિઓડ અને ઉપદેશ કરેલો હતો, તેની એક બારી છે; રાણી-શ્રીની સાથી બહેનની ચાકરીની પણ એક છે. ગઢની પડોસમાં રાણીશ્રીની પોતાની પર્ણકુટી છે. મહારાણીશ્રી અને તેના કુટુંબના વાપરવાની તે છે. મહારાણીશ્રીને આ પોતાના નિવાસનું ગૃહ અતિ-શય ચિત્તાકર્ષક લાગે છે, અને તેમાં રહેવાને તેઓ સદા તત્પર હતાં; છતાં પોતાના શોખને પૂરો કરવા, આ પર્ણકુટી નિરાળી બનાવી હતી. તેમાં કેટલીક બાબતોને અનુસરતી રાચરચીલું ગોઠવણ કીધી હતી. એ મનોહર પર્ણકુટીમાં વિરાજને રાણીશ્રી પોતાના બગીચાના પાસે મધુર વગડામાં હતાં અને ઉપરથી મેહુલો ઝર-મર ઝરમર વરસતો હતો, ત્યારે અમને નાસિકની પડોસમાં આવેલી પંચવટીની પર્ણકુટીમાં વસિયા સુમતીબાળા આશ્રમની પૂરી આબાદ યાદ આવે છે. સંતપુરુષો, દુનિયાની ખટપટથી દૂર રહેવા માટે આવા નિર્જન પ્રદેશમાં, નિર્જન સ્થળમાં, જ્યાં કોઈ પણ મોહમાયા નથી, ત્યાં જે એકાન્તિક ઝુંપડી બાંધતા હતા, તેવી જ ઝુંપડી આ પર્ણકુટીમાં રાણીશ્રીની હતી. મહારાણીનું એકાંતભુવન, ગ્લાસિટના સરોવર નજીક છે. રાણીશ્રીને ગમે તે કારણથી પણ બેલ્મોર્લનો મહેલ ઘણો પ્રિય છે—તે પોતાના પ્રાણનાથનો છે, તેથી કે બીજા કારણથી, પણ તેના પ્રત્યે અનંત પ્રેમ રાખે છે. જ્યાં ત્યાં સુધી તો રાણીશ્રીને એ મહેલ એક વિશ્રાંતિસ્થાન ને એકાંતભુવન નહીં કામ આવ્યો હતો. અને જે જે નવનવા બનાવો બન્યા છે, તેવા બીજા સ્થળે નથી બન્યા. એ ભુવન જોતાં રાણીથી અદ્યાપિ પર્યન્ત અનુભવ કરે છે, કેમકે તેમાં જે સુખના દહાડા ગાળ્યા છે તે યાદ કરતાં, એઓનું હૃદય બહુ ગૌરવ થાય છે. એમાં જે રમતગમત અને પૈસા ખોલ્યા છે, તેવા બીજે સ્થળે નથી ખોલ્યા, એમાં અતિશયોક્તિ નથી જ.

ોગો સમગ્રપણે ઉજાડવામાં આવી છે ડા. નોર્મન
ને ઉપદેશ કરેલો હતો, તેની એક બારી છે; રાણી-
: બહેનની યાદગીરીની પણ એક છે. વળી પડોશમાં
ાનાની પર્ણકુટી છે. મહારાણીશ્રી અને તેના કુટુંબના
છે. મહારાણીશ્રીને આ પોતાના પ્રિયનાથનું ગૃહ અનિ-
ક લાગે છે, અને તેમાં રહેવાને તેઓ સદા તત્પર
પોતાના શોખને પૂરો પાડવા, આ પર્ણકુટી નિરાળી
. તેમાં કેટલીક બાબતોને અનુસરતી રાજ્યથી એકવણ
એ મનોહર પર્ણકુટીમાં વિરાજીને રાણીશ્રી પોતાના
ાસે મધુરતર વસવાટનાં હતાં અને ઉપરથી મેહુલો ગર-
વરસતો હતો, ત્યારે અમને નાયિકાની પડોશમાં આવેલી
પર્ણકુટીમાં વસેલા રામનીતાના આશ્રમની ખૂબી આબાદ
છે. સંતપુરુષો, દુનિયાની ખટપટથી દૂર રહેવા માટે
ન પ્રદેશમાં, નિર્જન સ્થળમાં, જ્યાં કોઈ પણ મોહમાયા
જે એકાંતિક જીંદગી ભોગવતા હતા, તેવી જ જીંદગી આ
રાણીશ્રીની હતી. મહારાણીનું એકાંતભુવન, ઓસ્બોર્નના
નજીક છે. રાણીશ્રીને ગમે તે કારણથી પણ બાલ્મોરલનો

યુવરાજ તા૦ ૨૬ મીના પ્રભાતમાં ઇંગ્લંડ આવ્યો, ને બપ્પા લંડન આવ્યો, જ્યાં આવતાં તેનો ઘણો સારો સત્કાર થયો. જો તેનો ચહેરો ઉતરી ગયેલો ને નાજુક હતો, તોપણ તેની મુદ્રા આનંદ તગતગતો હતો. હૃદયમાં અતિ અમુલ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થવા હોવાથી મગ્નમસ્ત જણાતો હતો ને પોતાનું પાણિગ્રહણ કર વાળી તરફ પ્રેમથી જોતો હતો. બીજે દિવસે વરવધૂને આપવા સઘળી બક્ષીસો મહેલમાં બનાવવામાં આવી હતી. વરરાજા તરફ પોતાની નવોઢા વહુનેની ભેટ એક અતિ અમૂલ્ય મુક્તાવળિ હ જેની કીમત પચાસ હજાર રુપિયા કરતાં વધારે હતી. કન્યાદાન રાણીશ્રી તરફથી હીરાજડિત હાર, રાણીપતિની હીરા ને મણિ ગાળા, પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનું હીરાની જોડનું વિભાગ, જે કાચની પેટીમાં મૂક્યું હતું. પડખામાં પ્રુશિયાનાં રાજરાણી થી એક હીરાની મોશી, ને રાજા લિયોપોલ્ડ તરફથી સુ ોનનો ભરેલો પોશાક આપવામાં આવ્યો હતો. એ જ દિવસે રીએ પોતાના માથાનો ચાક રાણીને આપીને કહ્યું કે, તેની તેના નામને યોગ્ય નિવડશે—જે એક પુત્રીના શબ્દો સાંભળ રાણીશ્રીને હર્ષ હૃદયકંપ થયો!

રાણીશ્રીએ પહેલાંથી જાહેર કીધું હતું કે, આ લગ્ન દ દબદબા ભરેલાં કરવાં, ને તેથી આખી લંડનનગરીની શોભા અદ્ભુત બનાવી દીધી હતી. લગ્નને દિવસે તો બારે બપોર હ બર્કિંગહામમાંથી વરવધૂની સ્વારી નિકળી ને વાજતે ને ઢોલ પ મના અવાજો થયા કે, રાણીશ્રીનું હૃદય પ્રેમથી કંપાયમાન લગ્ન ડીપલ-ચીપલમાં થવાનાં હતાં. રાણીશ્રીએ કીરમજી રં જભ્ભો પહેર્યો હતો, અને તેપર જરીની શોભાયમાન રીત ચો હતી; ગળામાં હીરાનો હાર હતો ને માથાપર જ કોહિનૂર લટ હતો. મસ્તકપર મોતી ને હીરા હતા. પ્રિન્સ કૉન્સર્ટ ને

વગરાખેલ પોતે હતા, તે તે વખતે અગત. દલપતરામનું ગુજરાત ગીતું પછી અગાઉના તેમનું ગુજરાત ગીતું તે વખતના કેટલાંક હતા તે હવે તેમણે વિશે લખ્યા. પોતે અંગ્રેજોના કાવ્યકળાના ગીતું આપ્યા, ત્યાં વખતની પ્રજાનું કર્યું તે કર્યું પણ આપ્યાં, તેનો પ્રમાણ પુરાતન. કાવ્યનું હતા. વગરને એક વખતની ફેરવી ફોર્બસ સાહેબ અને તેમની સ્વભાવ અને અતિ તેને તે કર્યું કવિ વધુ સારી આપ્યું. પછી વગરનું વિચારમાં ગયા, ત્યાં તેમના પ્રેમનો પ્રદેશ હિંદુસ્તાનનો આવકાર આપવાને હતા.

આજ હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ ગુજરાતે હિંદમાં જે વિશે ઉત્સાહ હતો આ.મ. વગરના લોકોની વર્ષ હતી. પછી ઘણું ગીતે કવિ.ગુજરાતને આદર કેટલું પણ અંગ્રેજના દીધા. તે વખતે ગામ ઘરની અભિલાષામાં આવ્યા. એ અવસરમાં પુસ્તક અમદાવાદના પોતે. ત્યાં કેટલાંક પ્રશ્ન હતા. ત્યારથી અભિમાન. આપણા દલપત પણ સમર્થોના હતા. તેમને હવે વખતમાં જ એવી કવિને સાથે વાતચીત. હતા. ફાર્બસ એ વાતમાં લખે છે કે, "જેમ ના, તેમ પંડિત ઇચ્છું, તેમ પણ આપણી બન્નેથી તેને પૂરી પાડે છે અને અંતે તેને વધારે સુખી કરવાને આપ્યું આપું હિંદ." વિદાય થતાં વિચારથી ગુજરાતકવિના હાથમાં તો ઉપકારવશ કર્યા રહી છે. તે પોતાની આગળ અંતર. કહે છે કે, "મને જુઓ, મને ઘણું છે કે ગુજરાતની રાજ કેવી તો મને મરણ જ આવશે." ત્યાં. એ છે હિંદુસ્તાનીને વિષે કવિને સાથે વગાડ્યા, તે તેમણે આપ્યા અહીંયા કોઈ એવું નહોતું કે, જેના નિયમથી આપ્યાનંદનો પાસે નહિ વટેલ હાથ. ગુજરાતને કવિને દેશભક્તની સોંપી, તે આપી. પર દીધા, પણ શું કહેવું તે સમજ્યું નહિ. પછી ઇનામને પણ પુસ્તક કીધું તે ખૂબ તારીફથી મોકલ્યાં. દલપતરામ પણ મોકલે અમદાવાદ હતો, તેમાં તે પણ કહ્યું કર્યું ગયો હતો. મિસ્ટર સભા મિત્ર ફાર્બસ ગુજરાતને તે આપવા કવિને વગાડ્યા ગયાં,

આલ્બર્ટ વિગેરે સ્થલોમાં મુસાફરી કરી આવ્યાં. નહાની વિક્ટોરિયાને અનંત પ્રેમ હતો, ને જ્યારે મળતાં ત્યારે મા દીકરી છુટાં પડતાં નહિ. પણ આખરે કન્યા તે પાસે નહિ જ રહે, એમ જાણ્યા છતાં પણ પ્રેમથી દેતાં છુટાં પડવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પરણવાં કરતાં વધારે દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. રાણીશ્રીએ કાઢ્યું કે, આ છુટા પડતી વેળાએ વહાલી વિક્ટોરિયાને નહિ મળાય તો ઠીક, પણ પ્રેમ-સ્નેહમાં કંઈ અદ્ભુત આકર્ષણ છે કે જે ઇચ્છા ન છતાં પણ આકર્ષે છે. બન્નો મળ્યાં, ને અન્યોઅન્યની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વહવો થયો. જર્મનીથી પાછાં ફરીને ઈગ્લંડના લોર્ડ્સ પ્રમુખનો ઈલ્કાબ લોર્ડ ખુશ્બો મુકેલ. આ પ્રમાણે કાળ વીતી જાય છે, તેટલામાં જર્મનથી તા. ૨૭ મી જાનેવારી ૧૮૫૯ને દિને ખબર આવી કે, રાજકુંવરીને ત્યાં વિલિઅમનો જન્મ થયો છે. આ વખતે રાણીશ્રીનું વય ૪૦, અને યુવરાજકુંવરીનું વય ૧૯ નું હતું. વિલિઅમનું નામકરણ કરતી વેળાએ ૪૨ વર્ષ માતપિતા હાજર હતાં.

કુંવરી એલીસ વયે પહોંચી, તેને માટે રાણીશ્રી લખે છે કે, "તે ઘણી ભલી, માયાળુ, હર્ષી, સ્નેહાળ અને મને સુખ આપનારી છે." એ વખતે યુવરાજ ઈટલીમાં ફરતો હતો, ને કુંવર આલ્ફ્રેડ વીરેન્દ્રના આખાતમાં વહાણપર હતો. હાર્ટીની જીત કરેલી ખબર આવતી હતી; તેવામાં લોર્ડ ડરબીએ રાજીનામું આપ્યું ને લોર્ડ પામર્સ્ટન પ્રધાન થયો.

૭–દરબારી બનાવો.

રાજદરબારી ખટપટો ઘણી મોટી હોય છે, તથાપિ ઈગ્લંડનું રાજકુટુંબ ઘણીક બાબતમાં સુખી ને આનંદી રહ્યું છે. ત્યાં પ્રધાનો ઓછા પ્રધાનમંડળને માથે છે, રાજ રાણી તો માત્ર પોતાનો મત જ આપી શકે છે. તેઓ મને ત્યાં બેઠાં બેઠાં પોતાની ઇચ્છા જણાવી શકે. પ્રધાનો પોતાનું કામ પ્રધાનમંડળથી ચલાવે, અને હાર-જીત થાય ત્યારે જ રાજરાણીનું કામ પડે, બાકી તેઓને માથે

હતાં. તેમાં કેટલાંક આવ્યાં તેવાં જ ખાંતે પ્રભુભજનને ખાતર આવ્યાં. ૧૦૦૦૦ સુધીંક ફ્લેમિશ વણકરોનો એક સિલસિલો પણ આવેલ હતો. નૉરવિચ શહેર મિડલસેક્ષમાં ફ્લેમિશ લોક અને બેલ્જિયમના બહુતેરા ત્યાં વસ્યા હતા. આ નિર્વાસિતોનો ઉપકાર પણ અગણિત છે, અને ઇંગ્લંડમાં આ વખતમાં, જે ધંધો હતા, તે પૈકી જ તેઓમાં ઘણું ખરું હતા, તેનું ધ્યાન મેં વધાર ખેંચવું જોઈએ હતું.

ખંડસ્થાનિ હજારો આવ્યાં ગામમાં કેટલાક ધનાઢ્યો આવ્યા હતા. ગુજરાત કુરિ ડેનિશ થયો હતો, તે મુનરોકંકેદના પ્રમુખના નિમણૂકથી વેલિંગ્ટન થયો. રાજકુંવર આલ્બર્ટ ક્રેમ મિત્ર ઘુંટ ક્લબ થયો હતો, ત્યાંની પ્રજાએ તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો હતો. ઈંગ્લંડ અને સ્કૉટ્લૅન્ડ બન્ને એથી ફ્રાન્સમાંથી ઘણો વધારો થયો. જુદાં જુદાં રાજ્યો અંગ્રેજ અને રાજકુંવર કુટુંબ એક દેશનાં વિરુદ્ધ લગ્નથી ઘણો ભાગ્યમાં ને આખા, સમાજમાં ને કુળમાં સાથે આવ્યો પણ તેમાંથી થવા લાગી. રાણીઓ ને રાજાઓને આ એવું માન હતું, પણ આવો કુંવર કુંવરીને પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે પસંદ કર્યા. ઇંગ્લંડમાં જર્મનીથી ખબર આવી કે, યુવરાજકુંવરીએ બાળકનો જન્મ આપ્યો છે. હંમેશ યુરોપમાં આર્ચિયાની ધરાણાનો પાયો અહીં નાખ્યો, તેથી સર્વનું હિત ત્યાં રહ્યું.

ઇન્ગ્લંડની ઈ.સ. ને ખટપટથી કંટાળ્યા ત્યારે કંપની પ્રેમથી દિલમાં વસતાં હતાં. ઘણી મહેનતથી ભિન્નભિન્ન મતનાં સર્વ મતથી ઓક્સફર્ડમાં એક્મેકનાં થયાં. પણ વચ્ચે એડિનબરોમાં પણ વખત ગયા. ત્યાં કિંગ્સપાર્ક–હાલીરૂડમાં વેલિંગ્ટનની સ્થાપના કરાવી, ને તે હાઈડપાર્ક કરતાં વધારે વિશાળ નીવડી. ઉન્નતનો દેખાવ જ ચિત્તાકર્ષક હતો, ને તેમાં જે સભાસ્થાન ને મહાલયો હતાં, તે

એડનબરોથી પાછા આવ્યા પછી મેકલેનબર્ગ ઓધની પુત્રન
સ્ટેરને સર્વે કુટુંબ ઉપરી થયુ. તા૦ ૨૨ મી સપ્ટેંબરે
વર્ધમાં મુકામ કીધો. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં એબટ્સફોર્ડ
આવ્યો, અને સર્વ મંડળીને પોતાની રાજધાનીમાં તેડી ગયો.
પાછો પ્રિન્સ ફ્રીડર તેમોને માર્ગમાં મળ્યો. ને જ્યારે ક્રૉ-
મર્યાં, ત્યારે પૃશિયાના રાજકુંવર અને બેડનના ગ્રાંડ ડ્યુક
દર્શને અતિશય સન્માનપૂર્વક સત્કાર કીધો. તા૦ ૨૫ મીએ
ને રાજ્ઞીપતિ કોબર્ગ પહોંચ્યા, ત્યાં કોબર્ગીએ સારો સત્કાર
. અહિંઆં આવતાં જ ઉમંગવતી, ચાવ અને કોબર્ગના
ની ગયી જે રાજ્ઞીપતિની સાથમાં મનુષ્યો થતી હતી તે મરણ
. સર્વેએ શોકસૂચક વસ્ત્ર સજ્યાં ને હાલ પોતાકમાં દેખાવ દીધો.
ની વડી કુંવરીને મળતાં રાજ્ઞીમાંને બેટાલખાંનો પ્રેમ છુટ્યો,
એ પ્રેમ-લ્હેરી ફુલ્યાં, ને કુંવરીને છાતી સરસી ચાંપવા કંપ્યાં.
અને એક ધણો ભયંકર બનાવ બન્યો હતો. રાજ્ઞીપતિ એક
ગાડીમાં બેસીને ફરવા ગયા, તેવામાં અશ્વો ચમક્યા ને પુર
સામાં ગાડીને લઈને નાઠા. ઘોડાઓ રેલવે ક્રોસીંગ આગળ
યા, ત્યાં આવતાં એક ગાડા સાથે અફળાયા, અને ગાડીના
ચૂરા થઈ ગયા. રાજ્ઞીપતિ બહુ જ સાવધતાથી ગાડીમાંથી કુદી
ા, પણ સારથિને ઘોડાઓએ આવેશ સાથે ઘણો દૂર ફેંકી
ા, જેથી તે ઘણો ઘવાયો. રાજ્ઞીમાંને આ ભયંકર સમાચાર
ણાવવામાં આવ્યા, ને પ્રાણનાથ આબાદ કેમ બચ્યો, તે જાણતાં
તેનાં નેત્રમાંથી હિમબિંદુનો ધોધવો વહી ચાલ્યો; તેણે ઉપર
ા કરી પ્રભુપ્રાર્થના કીધી, અને પછી પુષ્કળ ધર્મદાન કરાવવામાં
વ્યું. જ્યારે આલ્બર્ટે તેને મળ્યો ત્યારે બહુ પ્રેમથી બોલીને
, "અહા! હું કેવી ભાગ્યશાળી છુ. વ્હાલા આલ્બર્ટ! પ્રભુની
ઉપર કેવી કૃપા છે!" સઘળા બાળકોને રાજ્ઞીપતિ પ્રેમથી
ો, ને સર્વેએ સાથે મળીને પ્રભુ પ્રાર્થના કીધી.

અમે એલિસને પ્રેમથી ભેટ્યાં, ને તેનાં ઘણાં વખાણ કીધાં. તેણે મારા દસ્તકમળનું ચુંબન કીધું ને બેઠી ને પછી હું પણ બેઠી. પછી અમે જુદાં પડ્યાં. એ પ્રસંગ ઘણો ચિત્તવેધક અને પવિત્ર હતો.

૧૮૬૧ ના પ્રારંભમાં જર્મનીનો શહેનશાહ મરણ પામ્યો, અને હાલનો શહેનશાહ વિલિયમ પોતાના કાકાની ગાદીપર બિરાજ્યો; એટલે યુવરાજ કુંવરીનો પતિ રાજ સન્મુખ એક પગલું વધારે નજીક ગયો. ઈંગ્લંડમાં એ જ વર્ષે યુવરાજે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કીધી; ને રાણીશ્રીએ પોતાનો ૨૧ મો લગ્ન ઉત્સવ કીધો. પોતાના મામાને લખતાં રાણીશ્રી લખે છે કે 'આવો સુભાગ્યવંત દિવસ—આહ્લાદ, સંપ ને શાંતિમાં પચ્ચિસનો લહાવો લઇએ એ–આવારનો છે, ને બેશક લગ્ન એ તો સંપૂર્ણ સુખ આપનારાં જ છે. જેવો પ્રેમ અમારા અન્યોઅન્ય વચ્ચે લગ્નના પહેલા દિવસે હતો તેવો જ અદ્યાપિ પર્યંત જારી છે.'

૯—કેન્ટની ઠકરાણીનું મરણ.

સદાકાળ કંઈ સુખ જ રહેતું નથી. સુખની પાછળ દુઃખ સદા જ દેખા દે છે. દિવસ પછી રાત્રિ ને રાત્રિ પછી દિસ, એમ સુખ દુઃખ ચાકપુ આવે છે. રાણીશ્રીનાં માતુશ્રી ડચેસ ઑફ કેન્ટનું આરોગ્ય દિનપ્રતિદિન ઘટતું જતું હતું. માજી વયે ૭૫ વર્ષની અવસ્થાએ પહોંચ્યાં હતાં. પણ માતાસુખ સર્વે ભાગ્ય માગે છે. તે આ છેલ્લી વેળાએ જ પોતાની પુત્રીની સાથે બકિં-ગહામના રાજમહેલમાં રહ્યાં હતાં, ને પોતાની દીકરીના દીકરાઓને રમાડી જમાડીને રાજમાતા બહુ આનંદ પામ્યાં હતાં. ૧૮૬૧ ના પ્રારંભથી માજીના આરોગ્યમાં બગાડ પેઠો, અને માર્ચમાં હાથમાં કંઈ કળતર થવાથી ડાક્ટરો પાસે વાઢકાપ કરાવી. ૧૨ મી માર્ચે રાણીપતિએ ફ્રોગમોરના મહેલમાં તેની મુલાકાત લીધી, પણ તે વેળાએ હાલત ભય ભરેલી નહોતી. તથાપિ રાજમાતાએ લખવું વાંચવું, ગાવું, રમવું સર્વે તજ્યું હતું.

આશા થોડી સમજવી. આખી રાત્રિ રાજમાતાએ મહા ચિંતામાં ક્હાડી, જે દેખાવ ઘણો દયામણો હતો.

થોડા જ મહિના ઉપર રાણીપતિએ પોતાની વહાલી પુત્રીને લખ્યું હતું, કે તે નસીબવાન છે કે કોઈનું પણ મોત તે જોવા પામ્યો નથી તેથી, તેમ જ રાણીશ્રી પણ આવા હૃદયભેદક ને શોકજનક બનાવેથી, તદન જ બેખબરાં છે, તેઓના હૃદયપર આ એક ઘણો ભારી બોજો આવી પડ્યો. રાણીશ્રીની પવિત્ર જીંદગી એટલી બધી તો આનંદી ગુજરી ગઈ છે, કે તેણે કંઈપણ દુઃખ જેવું જોયું નથી. અદ્યાપિપર્યંત પોતાની માતાની સમીપ તેઓ એક બાળક જ હતાં, ને પુરતા લાડથી રહેતાં હતાં. પણ જ્યારે તે ઘણાં રાત્રિના માતાની શય્યા નજીક બેઠાં છે, ત્યારે તેના શ્વાસનું લખવું, ઘડિયાળનું વાગવું, તેના ઘડકા પડવા ને પવનનો સપાટો એ સર્વે વિરાગ-ભયંકર દુઃખદાઈ ને ભડકાવનારાં થઈ ગયાં. ૨૨ વરસ થયાં તેણે દુઃખનું નામ સાંભળ્યું નહોતું. મા દીકરી ૨૨ વર્ષ થયાં જુદાં રહેતાં હતાં, તે આજે છેલ્લી વેળાએ મળવાને ભેગાં થયાં છે ને એક જ છત્ર નીચે બેઠાં છે.

પ્રભાતમાં રાણીપતિ રાણીશ્રીને દિલાસો આપવાને ઓરડાથી તેડી ગયો, પણ રાણીનું મન તો પોતાની માતા તરફ જ હતું. રાણીશ્રી પાછા ઓરડામાં ગયા ત્યારે, બારીબારણાં ખુલ્લાં કર્યાં હતાં. રાણીશ્રીએ પાટ પાટપર બેસીને પોતાની માતાનો હાથ ઝાલ્યો, ત્યારે નાડીઓ ઘણી નરમ ચાલતી હતી ને મુડદાપરથી ઉઠી ગઈ કેમ ધીમા સ્વરે પુત્રી જેવા જણાયો. "હાય! આ વગરનું જીંદગીમાં તે કોઈ જાતનું સુખ હશે વારુ!" હવેથી એ માત્ર રાણી જ હતી, ને તે તેણીના મ્હોં તરફ લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરતી, ને ઘડી ઘડીના ગમ નિહાળતી હતી. "આહ ! સૂર્ય ઉદય થાય છે, મને કંઈપણ સુઝતું નથી, ને માતા

એબરડીનના ગામને ધર્મ લાગ્યું. તેમજ રોડિકો-પ્રુશિયાના યુવરાજ પત્ની પણ બહુ કાળને પામ્યાં હતાં. દાદી માના મરણના સમાચાર જેવા જાણ્યા, તેવી જ તે ઇંગ્લંડ આવી, આખા ઇંગ્લંડમાં શોક વ્યાપી રહ્યો. ને પાર્લામેંટે પણ શોક પ્રદર્શિત કીધો. ડચેસે પોતાની સઘળી મિલકતની વારસ રાણીશ્રીને કીધી હતી.

ડચેસની અન્ત્યક્રિયા તા. ૨૫ મી માર્ચે કરવામાં આવી હતી. રાણીશ્રી મુખ્ય શોકગ્રસ્ત હતાં. તેના સહાયક તરીકે યુવરાજ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ને રાજપુત્ર લિનિનગન, જે રોડિક ને પૌત્ર થતા, તે હતા. ૩૦ અમીરજાદીઓએ ગાડીની આગેવાની લીધી હતી. રાણીશ્રી ને તેની કેર કુંવરી એમાં સામેલ થવા નહોતાં. રાણીશ્રી અને તે બન્ને, જે પ્રોટેસ્ટંટમિની ક્રે તેના આત્માને શાન્તિ મળે, તે માટે ઘેર પ્રાર્થના કરવાને રહ્યાં હતાં.

ડચેસના આશ્ચર્ય ને રાણી વ્હાલાં જાણ્યાં. તે પછી ડચેસે પોતાના જર્મન મિત્રોને લખેલો પત્ર મોટેથી વાંચ્યો: જેમાં ડચેસ ઓફ કેન્ટની માદગી ને સુમારે ૪૦ વર્ષ કેમ થયું હતું, તે લખ્યું હતું. રાણીએ ડચેસને મળતું પેન્સન, પોતાની સાવકી બહેન તથા તેના દીકરાઓને આપવુ જારી રાખ્યુ. તેના સઘળા નોકરોને પેન્સન આપ્યું, તથા મુખ્ય સખીને પોતાની પાસે રાખી.

ઓસ્બર્નના મહેલે ડચેસ ઓફ કેન્ટના મરણથી શોકગ્રસ્ત રહ્યાં હતાં, ને રાણીશ્રી ધર્મોચાર માતાનો પ્રેમ સમ્ભારી રડતાં હતાં. કેટલા દિવસ પછી રાજકુંવરી એલિસનાં લગ્ન કર્યાં. શોક મુકવામાં આવ્યો. પાર્લામેંટે વધુ લાખની પહેરામણી નક્કી કીધી, ને સાત હજારનું વાર્ષિક સાલિયાણું ઠરાવ્યું. રાજકુંવર લુઇસ આવ્યો. પણ તેની તબિયત સારી નહોતી, રાણીના દીકરી જ્યાર્જ ને રોડિક પણ ઇંગ્લંડ આવ્યાં હતાં, બીજા પણ કેટલાક રાજવંશી પરોણા, જેમાં સ્વિડનનો રાજા પણ હતો, તે સર્વે મળી ડચેસ ઓફ કેન્ટના મહેલમાં, રાણીશ્રીનો શોક મુકાવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વૈધવ્ય દશા.

[illegible]

૧—ચિન્તા અને આરોગ્ય.

[illegible]

જબરીથી દાક્તર સાથે પથ્થો. રાણીશ્રીએ તથા વડા પ્રધાને તપાસ કરવાથી રાણીપતિએ કહ્યું કે, "એ તો સહજ માંદગી છે, કંઈ ફિકર કરવા જેવું નથી." પણ લોર્ડ પામર્સ્ટનને એ માંદગીથી ઘણો મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો ને દુર્ભાગ્યે તેજ ખરું પડ્યું.

૨—રાણીપતિની માંદગી.

રાણીપતિનું આરોગ્ય દિન પ્રતિદિન વધારે વધારે બગડવા માંડ્યું. એટલે રાજવૈદ્ય ડૉ. જેનર તથા સર જેમ્સ ક્લાર્કને બોલાવ્યા. તેઓએ કહ્યું કે, તાવ જલદીથી સારો થશે. સર્વ કોઈ આરોગ્યની આશા આપતું હતું, પણ રાણીપતિ ધીમે ધીમે શરીરે અશક્ત થતો ગયો; તેના ચહેરામાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. રાણીશ્રી મોટી પ્રિન્સેસને લઈને તેની પાસે ગયાં, ત્યારે તેને સારી રીતે રમાડી. પણ આલ્બર્ટની બરદાસ્તમાં રાજકુંવરી એલીસ જ હતી. તેના પોષાક વગેરેમાં ફેરફાર કરવા, તથા નવઅાં સ્થાપર સુવાને ડાક્ટરોએ કહ્યું, પણ તે માન્યું નહિ ને જ્યારે માન્યું ત્યારે છેક મોડું થયું હતું. તાવે ધીમે ધીમે ઘર કરવા માંડ્યું, ને રાણીશ્રીને વધારે ને વધારે ફિકર થવા માંડી. રાણીશ્રી તા૦ ૭ મીને દિને લખે છે કે, 'રાત્રિના તેને ઘણાં બુરાં સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં, જેમાં બે દેવદૂતો તેની આસપાસ વીંટળાઈ રહ્યા હતા ને તેથી તે બહુ ભયભીત થઈ છે.' રાણીપતિને તા. ૮ મીને દિને બીજા વિશાળ ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો. કર્મસંયોગે એવો બનાવ બન્યો કે, તે જ ઓરડામાં ચોથો જ્યોર્જ ને ચોથો વિલીયમ બંને મૃત્યુ પામ્યા હતા. આલ્બર્ટની આજ્ઞાથી એક સરસ પ્યાનો તેના ઓરડામાં લાવવામાં આવ્યો ને રાજકુંવરી એલિસે ભજન ગાયું કે, "પ્રભુ એ સમર્થ સહાયક છે." તે સાંભળતાં તેના પિતાને મીઠી નિદ્રા આવે, તે પહેલાં સજ્જનેત્રનો ...યો. પ્રભુની પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કીધી ને પાપ માટે જો કંઈ દોષ ...ા-પશ્ચાતાપ કીધો.

શકાતાં નથી. રાણીશ્રીને પણ આવા સંકટ સમયે બહુ મદદ કીધી છે ને બહુ સભ્યતાથી કામ લીધું છે.

માંદગી કેવા પ્રકારની છે, તે હવે ડાક્ટરોએ સ્પષ્ટપણાથી જણાવ્યું. ડા. ક્લાર્કે કંઈક આશા આપી ખરી, પણ તે ફોકટ હતી. તા૦ ૮ મીએ ડાક્ટરોએ વધારે સારી હાલત જણાતી, તોપણ રાણીપતિ સ્વપ્નામાં કેટલીક ગીતની શરીરપીડાથી પીડાતો હોય, તેમ આગળ પાછળ વલખાં મારતો હતો, પણ શુદ્ધિમાં હતો. ધર્મગુરુએ કવિતા ને ધર્મવચનો વાંચી સંભળાવ્યાં, પણ તેપર બહુ થોડું લક્ષ દેવાયું હતું. અશાંતિ ને ચીડીઆપણાની પ્રકૃતિ એ બે જ મુખ્ય દોષ માંદગીમાં જણાતા હતા. રાણીશ્રી રાત્રિના વાળુ કરીને આવ્યાં, ત્યારે પ્રભુનાથ આલ્બર્ટે બહુ આનંદ જણાવ્યો, રાણીના ગાલપર એક પ્રેમભરેલો હાથ માર્યો, જિર્મનભાષામાં કહ્યું: "હૃદયમણી પ્રાણ-વલ્લભે!" એમ કહી પૂર્ણપ્રેમ બતાવ્યો, મમતા ને માયાળુપણું એ સમયે પ્રભુનાથ આલ્બર્ટે બતાવ્યાં, તેથી મહારાણીશ્રી બહુ આનંદી જણાયાં.

સોમવારનો પ્રભાત સોનેરી રંગના સૂર્યથી પ્રકાશ્યો હતો. પણ આલ્બર્ટના અંગમાં તાવની પીડા વધતી જણાઈ. લોર્ડ પા-મર્સ્ટને ડાક્ટર બદલવાની ઇચ્છા જણાવી ને સર ચાર્લ્સ ફિપ્સને મોકલવા કહ્યું. પણ ડા. ક્લાર્ક ને જેનર પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજતા હતા, તેથી તેઓએ વચ્ચે પડવાને ના પાડી. તેઓએ પોતાની સહાયતામાં સર હેન્રી હોલેન્ડને તેડાવ્યો. આ ડાક્ટરોએ શરીર તપાસ્યા પછી, આલ્બર્ટે ઘણી સારી રીતે વાતચીત કીધી, જ્યારે ડાક્ટરોએ કહ્યું કે, વધારે શ્રમ આપવાની કંઈ જરૂર નથી, ત્યારે આલ્બર્ટે, "કેશાંગી પ્રિયપત્નિ!" કહીને રાણીશ્રી પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યો. પણ હવે સર્વ સ્થળે વધારે ને વધારે ભય બતાવવામાં આવ્યું; લોકોએ કહ્યું કે, રાણીપતિની આશા નથી. સર ફિપ્સને મોકલવાની મરજી વ

જે હમણાં ઓરડાના મધ્યમાં આણી હતી. 'હિલ્લો-આશ્ચર્ય કર્યું ને બચી પણ કીધી; પછી એક થી ભરપૂર દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકયો; કહો કે ડરકુ ખાધું. નહિ, પણ મને મુકીને જવું પડશે, તે ભયથી; અને નું શિર મારા ખભાપર મુક્યું, મેં તેના ખભાપર મારો ક ક્ષણમાં તે લાગણી ભુલી ગયો, અને પાછો સાવધ ન તો હું સમજી શકી નહિ કે, તે શું કહે છે. કદી જર્મનમાં તે વાતચીત કરતો હતો. કદી એલિસને નો હાથ પકડતો. બરટી હેલિના, લુસી અને આર્થર ક ઓરડામાં આવ્યાં ને આર્થરે (પિતાને) ચું-મૂપણ લાગી હતી, તેથી કંઈ પણ લક્ષ દીધુ નહિ. પછી ઉઘાડી ને સર ચાર્લ્સ ફ્રિપ્સને મળવા ચાહ્યું. તે હાથને ચુંબન લીધુ, એટલે પાછી પોતાની આંખ બંધ રસ્લ શ્રી, સર બિડાલ્ફ પણ આવ્યા ને હસ્તને ચુંબન ઘણા વ્યાકુળ થયા. હાંફો ઘણી ભયંકર જતી હતી, હું દદ રહીને પ્રાણનાથની પડોસમાં જ બેસી રહી.

સ્થિતિ ચાલતી હતી, ખરાબ તો નહિ, પણ સારીએ કે એની શય્યાની બીજી ગોઠવણ કરીએ, તેથી રાણી બિછાનું છોડી બહાર આવ્યાં ને બેઠાં. તેણે બિછાના-ફળવાને માટે જ પ્રયત્ન કીધા, પણ તેમ થઈ શકયુ નહિ, ન* અને એક બીજા ચાકરે બીજા બિછાનામાં સુવાડવાને ચાનશક્તિ ઠીક હતી, પણ જ્યારે મેં ડા. જેનરને કહ્યું ચિહ્ન છે, ત્યારે તેણે કહ્યું, અફસોસ! આ પ્રમાણેનો રો નહિ."

ત્નિનો મુખ્ય દાસ. ૨૦ વર્ષનો જુનો નોકર, પરમભક્ત, હાલ ને ર્મન મેવા.

પિતા, એક મિત્ર, એક સ્વામી, એક નાયક, એવો મહાત્મા, જેનાથી મને કોઈ આનંદી હતા, જેનાથી કોઈનું પણ મન દુ:ખાયું નહોતું, તે આ: પ્રભુની દુનિયા તજીને. તે વિશ્વવિખ્યાત. ... હવે તેની પ્રભુતા ને આ-નામ જ નથી, તે સ્વર્ગે ઊડી જતા લાગ્યો. તેની અનુભવસિદ્ધ વિચારોથી આત્માનુ પ્રેમદૃષ્ટિ. ગઈ સવારે, તે જેવા આત્મજનોનો પવિત્ર પાક લોકોઓ હવે દમનશીલ રહેવાના છે તે આપને ખબર થઈ ગઈ !

પ્રાણાત્મા તે પવિત્ર પિતા સમસ્ત ઊડી જવાને ખબર થઈ ગઈ. તે મતના દસથી ૧૦ અને ઉપર ત્રણ મિનિટનો દોરો ફૂંક્યા તે અને નિગતિ સુધી હતી; તે આકૃતિ એટલી મિતવિષ્ટ પ્રતિમા. શાન્ત અને કે એની દૃષ્ટિ ઢળી હતી. એક. બે. તો પવિત્ર ને દિવ્ય દેખાતી હતી તે મહ પડ્યો. શાંત ત્રણ, ધીમ ધીમે બેરામાં આવ્યો. તે પવિત્ર આત્મા, વિચાર કર્યો, સદાની વિશ્રાંતિને પામતો જણાયો! અને પવિત્ર આત્મા, તેની આ-પવિત્ર સ્વર્ગે વિશ્રાન્તિને તેના સાથીઓ ત્યાગ કરીને ગયા, સદાની જાગ થઈ પડી! આગળ એક જ જીવનું પ્રેમાળુમ મહત્ માથું નમી ગયું. પવિત્ર આત્મા આ જેવા જ ગર્ભમાં ને અર્પણ મહાંગત થઈ મહેલમાં દાખલ થઈ ગઈ.

૪—સંસ્કાર સ્વારી.

મધ્યરાત્રિ ! કાળરાત્રિ ! જ્યારે સર્વ સ્થળે શાન્તિ હતી સર્વ નિવૃત્તિ આરામ લેતા હતાં, ત્યારે પેલા ભયંકર ખબર, એક પોસ્ટ દેવાલયનો પેલો ઘંટ બોલ્યો ભયંકર ખબર. ... ચુંબકીય હસતો ઘંટ, ટન. ટન, ડાંગ, ડાંગ વાગવા લાગ્યો. આ દેશમાં આ માઠા સમાચાર ફેલાઈ ગયા. પ્રભાત થતાં ... સ્થળે આ વર્તમાન ફરી વળ્યા. ઘેરઘેર શોક વ્યાપી ... ઘરોમાં દાખલ થઈ રહી. ચાળીસપચાસ હજાર તો બે વર્ષ થયાં ... અવનવી વિકરાળિયા વિધવા થઈ બેઠી. દરેક સ્થળેથી એમ ... પવિત્ર પુરુષ મરી ગયો છે. દરે

શરીર નિર્બળ બન્યાં ને નાડ પણ ઘણી ધીમે ચાલતી હતી. રાજ-
કુંવરી એલિસે કહ્યું કે, આવા સૂક્ષ્મ પ્રસંગમાં અમે ધ્યાન સ્વાં
એ જ વિચિત્ર બનાવ છે. રાણીથી તો કોઈવાર બોલતાં હતાં કે,
અમારા હૃદયમાં શું થાય છે, તે તો પ્રભુ જાણે. પણ અંતર તો
ચૂર્ણ થઈ ગયું છે. ઘણીવાર શોકરુદન કરવાથી, હૃદય ને આંખનો
ભાર ઓછો થવાથી અને થોડે સાટે આરામ કરવાથી, ઘણું થાકી
જવાય છે ને તે પછી સ્પષ્ટ દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે, નિદ્રા
કેટલી પોતાના દુઃખને ભૂલવી, ને દુઃખી મનુષ્યના દુઃખના નિવારણ માટે
શ્રમ લે છે, ત્યારે જે દુઃખનું વિસ્મરણ થાય છે. ને નિદ્રા બહુ આશિ-
ર્વાદ ને ઉપકાર કરનારી સખી તરીકે કામ કરે છે. રાણીઓને પણ
રુદન પછી નિદ્રા આવી ને ત્યારે જ દુઃખ નરમ પડ્યું. પ્રસંગે
દુઃખ ગ્રામ થયું, તે માટે તેઓએ ઇશ્વરના ભાષા ને મનરાજ
પતિને માટે ધાવના ભાષા કે તેનો સ્વર્ગવાસ થાય. ખાસ કિ
પ્રિન્સ આલ્બર્ટ હોવાથી આખા રાજ્યમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી
કેન્ટરબરીના ધર્મગુરુ આર્ચબીશપે રાણીઓ માટે જે
પ્રાર્થના કીધી હતી, તેથી સર્વના હૃદય ચૂર્ણ થઈ હતા.

પ્રાન નગરથી ઘણીક રીતે સમાચારમાં આવ્યું કે, ને
ડેપ્યુ તે નામદારે પોતાનું આરોગ્ય સમાચારનું ને
વિસ્મય ઉપરથી કર્યું હશે નહું. પણ જે કોઈ મા હૃદયમાં
હતો. તેના દુઃખનો મા પુરુષ નહિ, ત્યાં સુધી કોઈના કેમ આ
ત્યારે તેના ભાગ્યોને વાર થાય પડ્યો, ત્યારે પડી મદ
રાણીઓ ઓલ્બર્ટ ભવ્ય દેખવાવનીના પોશાકમાં, વદન
રીતે તેજવાન વિકસ્યો હતો રાણીઓને ચતોપનિદ મ
વિશ્રાંતિ દેવાને હંમેશ બેઠક સંભાળતાં જ હતી, જે તેની
ઓલ્બર્ટ બ્યામાં ભીનું કર જ કારણ નહોતું.
... ઓલ્બર્ટ ... તે નામદાર

શબ ૯ આલ્બમમાં હતું. ને તેની આસપાસ અશ્વારૂઢ થએલા અંગરક્ષકો હતા. શબની પાછળ રાણીશ્રી, યુવરાજ, ડયુક ને ડયુક ઑફ કેમ્બ્રિજના ભાઈ ગયા હતા. ડાબુઓમાં પારકા રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ, કેબિનેટના પ્રધાનો, ન્યાયાધીશો, અમીર ને ઉમરાવો, ધર્મગુરૂઓ વગેરે પુષ્કળ લોક હતું. સવારીમાં મુખ્ય શોક કરનાર યુવરાજ કુંવર હતા. ને તેની સાથે રાજકુંવર આર્થર, ડયુક ઑફ કોનાટ, જે ૧૧ વર્ષની વયના હતા તે અને ડયુક ઑફ સેક્ષો-બર્ગ, જેના નેત્રના પોપચાએ આંસુ ને બારણાં ભુસાએલાં હતાં. તે સાથે હતા. પાછળ પ્રૂશિયાનો યુવરાજ, બેલ્જીયમના રાજાનો કુંવર ડયુક દી નીમોર, ડ્યુક ઑફ દેસાં, રાજકુંવર એડવર્ડ સેક્ષવિમર, જે રાણીશ્રીનો ભાણેજ થતો હતો તે, કાઉન્ટ ગ્લિ-ચન ને મહારાજા દિલીપસીંગ હતા. શબસ્વારી સેન્ટ જ્યાર્જ ચેપલમાં આવી ને ત્યાં વધાવવામાં સર્વે બેઠાં. નાઈટ ઑફ ધી ગાર્ટર પોતાની બેઠકપર બેઠા હતા. રાજકુટુંબના માણસો, પરદેશી પરોણાઓ ખાનગી રીતે આવ્યા હતા.

દેવળમાં શબ આવ્યા પછી ત્યાં દંડ, મુકુટ, તરવાર ને ટોપી આગળ મુકવામાં આવ્યાં. શબના સબંધમાં પ્રાર્થનાદિક ક્રિયા થતી હતી, તેવામાં રાણીશ્રી તરફથી એક હેનેક પુષ્પહાર અને પુષ્પગુચ્છ લઈ પત્રો આવ્યો. તેણે તે ઉંચી મેટ, જ્યાં રાણીપતિના ખાનાઓ હતા, ત્યાં ક્રિયાકાળે શિરપર ધરી. શબ નજીક યુવરાજ, તેનો લઘુ બંધુ, ને કાકા ઉભા હતા; એક બાજુએ ડયુક ઑફ કેમ્બ્રિજ ને બીજા મુખ્ય અમલદારો આસપાસ ઉભા હતા. માર્ગમાં શબસ્વારી ચાલતી હતી ત્યારે પ્રત્યેક મિનિટે રાણીપતિના માનાર્થે તોપો ફુટતી હતી. દેવળ નજીક રાણીપતિનું શબ આવ્યું કે તુરત જ, જે સેનાનો રાણીપતિ કર્નલ હતો તે સેનાએ શસ્ત્ર નીચાં નમાવીને નમન કીધું-ને જ્યાંસુધી ભૂમિમાં શબને પધરાવ્યું નહિ ત્યાંસુધી જ નમન કરતાં રાખ્યાં. પ્રભુપ્રાર્થના થતી ને ઈશ્વરભજન ગવાતાં હતાં, ત્યારે ખુલ્લી

દળ ૧૪ જાબરમા હતું. ને તેની આસપાસ અમલદાર ઘરેણા
અંગરક્ષો હતા. હાથની પાછળ રાજ્યોની, યુવરાજ, ડ્યૂક ને ડચેસ
ઓફ કૈનોટના પાછી ગયા હતા. તાજપોશીમાં પાછળ રાજ્યના
પ્રતિનિધિઓ, દેશીરાજ્યના પ્રધાનો, ગૃહસ્થનુમાયો, અમીર ને ઉમરાવો,
ધર્મગુરુઓ વગેરે જુદા થાય હતું. સવારીમાં મુખ્ય ભાગ કનોટ
યુવરાજ કુંવર હતો, ને તેની સાથે રાજકુંવર આર્થર, ડ્યૂક ઑફ એલ્બો-
કેનાટ, જે ૧૧ વરસની વયના હતો ને અને ડ્યૂક ઓફ સેઠો હતા. તે
ભર્ગ, હેન, તેમના પિતરાઈ અવશ્ ને બાળરો બુઝાવ્યા હતા. એલેકઝાંડરના રાજાનો
રાજનો હતો પાછળ પૂતિયાનો યુવરાજ. રાજકુમાર એલેક્ઝાં
ડર ડ્યૂક ઓ નીમોક, પ્રિન્સ ઓફ ટેક, કાઉન્ટ ગ્લિ
એસ્ટિમિટ, જે સ્ત્રીઓને આવેગ થયો હતો તે. હાથમાંની સેન્ટ જ્યોર્જ
ચન ને મહારાજ દિગ્વિજય હતા. હાથમાંની સર્વે બધાં નાઈટ ઑફ
રાજ્યમાં આવી ને ત્યા વર્તાવયમા સર્વે બધાં હતા. રાજકુંવરના માણસો, પરિ
આણેલ પોતાની ખિદમત થઇ હતા.
પગેલુઓ આવતી રીતે આવ્યા હતા.

દેવળમાં દળ આવ્યા પછી ત્યાં ટ૦, મુકુટ, તલવાર ને
આજ્ઞા મુકવામાં આવ્યાં. દળના સમયમાં પ્રાર્થનાદિક ક્રિયા
હતી, તેવામાં સ્ત્રીઓ તરફથી એક દેવ પુષ્પહાર અને પુષ્પગુચ્છ
ધર્યો આવ્યો. દેવે તે ઉતરી બેઠે. ત્યા સ્ત્રીપતિના ખોળામાં હ
ક્રિયાઓને વિગત ધરી. દળ નજીક યુવરાજ, તેનો સઘુ બધુ,
ઉભા હતા; એક બાજુએ ડ્યૂક ઓફ કૈનોટ ને બીજા
અમલદારોમાં આસપાસ ઉભા હતા. માંહેમાં હાથમાંની
હતી ત્યારે પ્રત્યેક મિનિટે રાજ્યપતિના માનાર્થે તોપો ફૂટતી
દેવળ નજીક રાજ્યપતિનું દળ આવ્યું કે તુરત જ, જે
રાજ્યપતિ દર્શક હતો તે મેનાએ હાથ નીચાં નમાવીને નમ
ને જ્યાંસુધી ભૂમિમા દળને પધરાવવું નહિ ત્યાંસુધી જ ન
ને જ્યાંસુધી ભૂમિમા હતી ને દક્ષિણમાન થતાં હતાં, ત

ી હેન કે પોતે દુઃખસાગરમાં ખોવાં હતાં, નહિ બીજાના
ાં ભાગ લેતાં હતાં. હાઈડ પાર્કમાં આખુ આનંદોત્સવોમાં
ના ઘણાં જ્યારથી મોટો આરામ થયો. જેમાં ૨૦૪ મનુ-
ષ્યોનાં પ્રાણ થયાં આ સમાચાર જાણતાં જ રાણીજીએ તાર કીધા
માર પોતાનું દુઃખ તો આ અતિ દુઃખદાયક બનાવમાં વિસરી
છું. જે બાપો, માતા ને બાળકો નિરાશ્રિત થઈ પડ્યાં છે,
ને માટે મને અત્યંત લાગણી થઈ આવી છે. આ તેના પ્રત્ય
ેનો પ્રેમ કદી જેવો તેવો ગણાતો નથી.

મહારાણીશ્રી વૈધવ્યમાં છે, તે જ અરસામાં કેળવણીમાં
વગેરે પુરું વધારાના પ્રયાસ, રાણીજીના આશ્રય હાથે નિકળ્યો.
ની સાથે દીન રહેવાથી ને જનરલ ખુશ હતા. રાજ્ય સંબંધી
ઘણો પત્રવ્યવહાર મહારાણીશ્રી નરમથી ફરી ઓફીસ ચલાવતી
હતી. રાણીજી પોતે જાતે કોઈ પણ કામમાં ભાગ લેતાં નહોતાં.
આ અરસામાં ૧૮૬૧ ના મેની તા૦ ૧ લીએ ઇન્ટરનેશનલ
એક્ઝીબિશન, ઘણા ભભકા સાથે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું હતું. આ
વખતે રાજકવિ ટેનીસને એક લાવણી બનાવી; તેમાં સ્વર્ગવાસી
આલબર્ટને માટે બહુ મોટો શોક પ્રદર્શિત કીધો હતો ને તેમાં
જે હૃદયદ્રાવક શબ્દો ગોઠવ્યા છે, તે હૃદયને અનુમાન કરાવે તેવા
છે. રાણીજી પોતાના વૈધવ્યમાં જે જાતની જીંદગી ભોગવતાં હતાં,
તેના સંબંધમાં એક સ્નેહી લખે છે કે, એ નામદાર 'સદા જ શાંત
રહેતાં, એલિસ તથા બીજાં કુંવર કુંવરી પાસે આવતાં, તો તેઓ
બહુ જ દયા દિલથી મન બહેલાવતાં હતાં. જ્યારે નહાની બિએટ્રીસ
આઈદ કરતી ને પોતાની માતાને રડતી જોતી ત્યારે તે માતાના
સામું ટગર ટગર જોઈને તેનાં આંસુ લુછતી, ને તેને પુછતી, "કેમ
મા, કેમ રડે છે?" એમ ઘણી વાર પુછ્યાં છતાં પણ ઉત્તર નહિ
દે, કે રડ્યાં જ કરતાં પછી કુંવરી થાકી જતી ને રાણીજીને રડતાં જોઈ

તેથી જો કે પોતે દુઃખસાગરમાં પડેલાં હતાં, નહિ બીજાના દુઃખમાં ભાગ લેતાં હતાં. હાર્ટલે કોલેરીમાં ખાણ ખોદનારાઓમાં ખાણના ધસી જવાથી મોટો અકસ્માત્ થયો, જેમાં ૨૦૪ મનુષ્યોનો ઘાત થયો. આ સમાચાર જાણતાં જ રાણીશ્રીએ તાર કીધો કે, "મારું પોતાનું દુઃખ તો આ અતિ દુઃખકારક બનાવમાં વિસરી જાઉં છું. જે બાળક, માતા ને સ્ત્રીઓ નિરાશ્રિત થઈ પડ્યાં છે, તેમને માટે મને અત્યંત લાગણી થઈ આવી છે.' આ તેના પ્રજાજનોને પ્રેમ કંઈ જેવો તેવો ધાખલો નથી.

મહારાણીશ્રી વૈધવ્યમાં છે, તે જ અરસામાં ફેબ્રુઆરીમાં યુવરાજ પૂર્વ તરફના પ્રવાસે, રાણીશ્રીની આજ્ઞા લઈને નિકળ્યો. તેની સાથે ડીન સ્ટેનલી ને જનરલ બ્રુસ હતા. રાજ્ય સંબંધી સઘળો પત્રવ્યવહાર મહારાણીશ્રી તરફથી કુંવરી એલીસ ચલાવતી હતી. રાણીશ્રી પોતે જાતે કોઈ પણ કામમાં ભાગ લેતાં નહોતાં. આ અરસામાં ૧૮૬૧ ના મેની તા૦ ૧ લીએ ઇન્ટરનેશનલ એક્ઝીબિશન, ઘણા ભભકા સાથે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું હતું. આ વખતે રાજકવિ ટેનીસને એક લાવણી બનાવી; તેમાં સ્વર્ગવાસી આલબર્ટને માટે બહુ મોટો શોક પ્રદર્શિત કીધો હતો ને તેમાં જે હૃદયદ્રાવક શબ્દો યોજ્યા છે, તે હૃદયને અશ્રુપાન કરાવે તેવા છે. રાણીશ્રી પોતાના વૈધવ્યમાં જે જાતની જીંદગી ભોગવતાં હતાં, તેના સંબંધમાં એક સ્નેહી લખે છે કે, એ નામદાર 'સદા જ શાંત રહેતાં, એલિસ તથા બીજાં કુંવર કુંવરી પાસે આવતાં, તો તેઓ બહુ જ દિલગીરીથી મન બનાવતાં હતાં. જ્યારે નહાની બિયેટ્રીસ આઇંદ કરતી ને પોતાની માતાને રડતી જોતી ત્યારે તે માતાના સામું ટગર ટગર જોઇને તેનાં આંસુ લુછતી, ને તેને પુછતી, "કેમ મા, કેમ રડે છે?" એમ ત્રણ વાર પુછ્યાં છતાં પણ ઉત્તર નહિ દે, કે રડ્યાં જ કરતાં પછી કુંવરી થાકી જતી ને રાણીજીને રડતાં જોઇ તે

કુંવરી એલિસના વિવાહ તો નક્કી થઈ ચૂક્યા હતા, પણ આલ્બર્ટના મૃત્યુથી લગ્ન અટક્યાં હતાં, તે તા૦ ૧ લી જુલાઈએ પણ ધામધુમ વગર. એક સાધારણ લગ્ન પ્રમાણે, ખાનગી રીતે આમન્ત્રણના અરસામાં થયાં હતાં. યોર્કના મહાન આચાર્યે ત્યાં ...ર્યો હતો, કેન્ટરબરીના મહાન આચાર્યના શરીરનું આરોગ્ય ઠીક રહેતું, તેથી તે આ લગ્નસમારંભમાં ભાગ લઈ શક્યા નહિ. ...ર્લિકામાં રાણીએ કદાપિ ધામધુમ વગર રાજવંશ સહુને આમ લીધો હતો. યુવરાજ, કુંવરો આલ્ફ્રેડ, આર્થર ને લિયોપોલ્ડ તેમાં સામેલ થયા હતા. ને કુંવરીના અણુવરી સખીઓ તરીકે કુંવરી હેલીના, લુઈસી, બિયેટ્રાસ અને આના એક લેખે હાજર હતી. વરરાજાની સાથે કુંવરીના કાકા ડયુક ઓફ સેક્સકોબર્ગ ગોથ હતો. તેણે પોતાના પિતાનો પસંદ કરેલો પોશાક પહેર્યો હતો. સામાન્ય રીતનાં લગ્ન થયા પછી, કુંવરી પોતાના પ્રાણનાથ સાથે આનંદમાસ ગાળવા વિદાય થઈ ત્યારે અંગ્રેજ પ્રજાના ઘણા મોટા ભાગે સ્નેહ-મમતાની દિલગીરી બતાવી હતી. રાજકુંવરી એલિસ, પોતાના પ્રાણનાથ સાથે વિશ્રામ ભોગવવાને ગયા પછી, ઓગસ્ટમાં રાણીશ્રી સહકુટુંબ બેલ્જીઅમને રસ્તે ગયા, ને ત્યાં દરેક કુંવરકુંવરીઓએ પોતાના પિતાને માટે એક સ્મરણસ્થળ કરવાના હતો તેની પ્રતિકૃતિનો પાયો નાખતાં વેળાએ, એકેક પથ્થર, ગગનગામી ચણતરે ચોડયો. એ દિવસ, સ્વર્ગવાસીની જન્મતિથિનો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરી સપ્ટેંબરની ૧લી-એ રાણીશ્રી જર્મની ગયાં. માર્ગમાં લેકન આગળ મામા લિયોપો-લ્ડની મુલાકાત લીધી. અહીં જ યુવરાજ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને પોતાની થનારી પત્ની સાથે મિલાપ થયો. બંનેનાં નેત્ર એકમેકને જોતાં જ રંગ થઈ ગયાં. રાજકુંવરી એલેક્ઝાંડ્રા, જે ડેન્માર્કના રાજાની કુંવરી હતી, તે, તે કાળને યોગ્ય સર્વોપરી સુંદરી-કુંવરી હતી, ત્યાં જ વાગ્દત્તમાં વિવાહનું નક્કી થયું. રાણીશ્રી જર્મની ગયાં, માર્ગમાં રોઝિ-નાઉ ... આવી મળ્યાં. દૈહિક પણ આવ્યાં ગયાં, જ્યાં ...

ના અસ્થિને ભસ્મીભૂત કરવાને લગતી ક્રિયા ખાનગી થઈ
ઑફ વેલ્સ ને રાજકુંવર લિયોપોલ્ડ મુખ્ય શોકમાં
લગતી ક્રિયા થયા પછી, આલ્બર્ટ સુશીલ ને સદ્‌-
મુખ્ય સમાધિમાં મુક્યાં, અને તેમ કરતી વેળાએ
પોતાના સ્વર્ગવાસી અતિ કુલીન ને સદ્‌ગુણસંપન્ન
માં સ્વહસ્તે તૈયાર કરેલી પુષ્પમાળા ને પુષ્પગુચ્છ
માં હૃદયભંગ થયેલાં કુંવરકુંવરીએ બહુ શોક કીધો.

ર્ટની વરસીની લગોલગ ટ્રેડ્સ ઑફ સફોલ્કે, 'રાજ-
મિત્ર વૈધવ્યવતી' તરફથી એક ઘણું સુંદર બાઈબલ
રાણીશ્રીએ આ ભેટ સ્વીકારતાં લખ્યું કે:-"મારી
મારા જેવી વૈધવ્યવતી તરફથી મોકલેલું બાઈબલ ને સાથે
પ્રયુક્ત પ્રેમ ભરેલા માનપત્રથી, મને અત્યન્ત પ્રેમની
થઈ છે. બહેની! કૃપાની રીતે આજે રાણીશ્રીની
રાજઅભિમાન્ પ્રજાએ જે મમતાભાવ બતાવ્યો છે
રી બનવ છે, તે સર્વ મારી બહિની વિધવાઓને,
વા રાણી તરફથી, તેના (રાણીના) અંતરમાં જે માયા ને
સ કીધા છે, તે કહેજે ને વધુ કહેજે કે મારા સ્વર્ગવાસી
સદ્‌ગુણોની જે યોગ્યના પિછાનવામાં આવે છે, તે બહુ
જે પ્રાણનાથનાં દર્શન દુર્લભ છે અને હવે પછીની જે
છે, તે વિચારતા, હાલના દિલાસાથી ખરેખર મને સંતોષ
છે. આપણા પ્રભુએ ઘણીઓને વિધવા કીધી છે,
ી તરફથી, તેમની હૃદયભંગ રાણી તરફથી, માન સહે
ઓને માટે તે ઉપયુક્ત છે. અને મને માનજો ખરા જ તારી
કરેલી.'

૬—યુવરાજકુંવરનાં લગ્ન.

રના માર્ચના પ્રારંભમાં જ ઉચ્ચ: હૃદયથી રહી હતુ

રાણીથી શોક મુકવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

महाराय अने पुण्यशाली

आल्बर्ट

અતિ વહાલા રાણીપતિના સ્મરણાર્થે

(આ સ્થળ)

તેની પૂર્ણ-હૃદયની વિધવાની રાણીએ

બંધાવ્યો છે

ઑગસ્ટ ૨૧-૧૮૬૨

"એક ટુંક કાળમાં સંપૂર્ણ બન્યો હોવાથી,
તે (વસ્તુ) ઘણું કાળ પ્રાપ્ત થાય તેવી છે;
તેનો પ્રાણ પ્રભુને પ્રસન્ન હતો,
તેથી એટલે આ પાપમય જગતમાંથી
ત્વરાથી (પિતા) પાસે (પ્રભુએ) તેને લીધો છે."

સોલોમનનું નીતિવચન.

આ સોલોમનનું વાક્ય યુવરાજ કુંવરીનું પસંદ કરેલું હતું.

૧. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે રાણીથી ડયુક અને ડચેસ ઑફ ઍલ્બેનીને મળવા બહાર ગયાં. ડયુક અસાધ્ય રોગથી પીડિત હતો, પણ ડાક્ટરોએ રાણીજીનો સત્કાર કીધો તથા સદૈવ સુખાકારીની ભેટ આપી, જે આપવાનો રિવાજ કદીમથી ઍલ્બેનીના કુટુંબમાં ચાલ્યો આવતો હતો. રાણીશ્રી ડયુકના ન્હાના ઓરડામાં ગયાં. જ્યારે ત્યાં મુસાફરીનાં વસ્ત્રો સાથે તૈયાર પહેલાં હતાં. જ્યારે ઍલ્બેનીના ડયુકને રામરામ કરવાને રાણીશ્રી તૈયાર થયાં, ત્યારે રાણીશ્રી પોતે લખે છે કે, "ઘણા આગ્રહથી નિર્બળ ડયુક અને ડચેસ સાથે સાથે સ્ટેશનપર આવ્યાં. સ્ટેશનપર તે ગાડીમાંથી ઉતર્યો ને ચાલ્યો ને વાતો કીધી. હું ડચેસને પ્રેમથી ભેટી, ને ડયુકને ... આપતાં કહ્યું કે "વહાલા ડયુક! પ્રભુ તમને સાનુકૂળ થાઓ." તેણે ... સાથે હતા, તે ... પર જે માણસો અમારી સાથે હતા, તે

જનસમાજ વચ્ચે મૂર્તિ ખુલ્લી મુકવા પછી રાણીશ્રી ાશ ને હૃદયભંગ થઈ ગયાં હતાં.

જ્સરીને દિવસે રાણીશ્રી સદ્‌ગુણ આલ્બર્ટની સમાધિમાં ા ને ત્યાં બહુ શાંત મનથી પ્રાર્થના કરી. એ પ્રમાણે હવે જ થાય છે. ચાકરનફરો પણ તેમાં ભાગ લે છે. મુખ્ય ઘણા મોટા દળદાર્થી શણગારવામાં આવી છે તેમાં જે ખૂબીઓ સમાવી છે તે બહુ મનપસંદ છે. જડાવકામ પણ ને નકસી ને ચિત્ર કામ તો સર્વોપરી છે. આ સમાધિસ્થળ : માટે રાણીએ પોતાના ખાનગી દ્રવ્યમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦૦૦ : કીધો છે. તેમાં જે ચિત્રકામ કરવામા આવ્યું છે, તેના મહારાણીએ પોતે જ ઉતરાવ્યા હતા. અહિં આલ્બર્ટની આગે- ંમા જોઇને પહેલે જ મહારાણીશ્રી ઘણું શાંત થઈ ગયાં હતાં.

રાજકુંવરને ત્યાં તા. ૮ મી જાનેવારી ૧૮૬૪ ને દિને ર થયો ને રાજ્યનો સીધો વારસ જન્મ્યાથી રાણીશ્રીએ ન્મ બનાવ્યો. આ જન્મ એવો તો અકસ્માત્ થયો હતો ા ચહિન જ થઈ ગયાં. કોઈ પણ દાસી કે આયા પાસે નહોતી. નામ યુવરાજના લગ્નની સાલગિરીને દિવસે જ, બકિંગહા- મહેલમાં આલબર્ટ વિક્ટર પાડ્યું હતું. આ ટાંકણે પુષ્કળ ન આવ્યાં હતાં. રાણીશ્રીની જન્મતિથિ પૂર્ણ પ્રેમ સાથે માં પાળવામાં આવી હતી. અત્યાર સુધી સર્વે ધામધુમ ી, તે આ વર્ષથી ખુલ્લી થઈ. તોપોની સલામની ને લશ્કરની , રમ્મત ને ગમ્મત આ જ વેળાએ—ત્રણ વર્ષે—થયાં હતાં. માં રાણીશ્રી બેલ્મોરલ જવાને નિકળ્યાં. ત્યાં માર્ગમાં રાણીપતિની પર્થનગરમાં ખુલ્લી મુકી. એ ટાંકણે ડ્યુક અને ડચેસ ઓફ બર્ગ ને ગોથ સાથે હતાં. ૧૮૬૫ માં પ્રિન્સ ઓલ્ફ્રેડ વયે ા ને ડ્યુક ઓફ કોબર્ગે તેને પોતાના વારસ તરીકે ગણ્યો.

ઉત્તરમાં યુવરાજે રાણીને ઉત્તર આપ્યું કે, આ મહેલ બંધાયો તે માટે તે પૂર્ણ સંતોષી છે. પછી લંડનના પાદરીએ પ્રાર્થના કીધી, તે પછી મહેલ ખુલ્લો મુક્યો; જે દેશાએ બહુ મોટી હંગર્લાના થઈ હતી. આ મહેલ બાંધવાનો ખરચ વીસ લાખનો થયો છે. એપ્રિલ માસમાં રાણીશ્રીએ ફ્રાન્સના પદભ્રષ્ટ રાજારાણીની મુલાકાત લીધી. નેપોલિયન તને મને બહુ નિમંત્ર થયો હતો, પણ રાણીશ્રીના આ મૈત્રીભાવથી બહુ રાજી થયો. ૨૧ મી જુને સેંટ થોમસ ઈસ્પીટાલ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કીધી.

પાનખરઋતુ તો બેલ્મોરલમાં જ ગાળી હતી. ત્યાંથી ૨૫ મી નવંબરે પાછાં વિંડસર આવ્યાં. અત્રે આવ્યાં તેવામાં જ યુવરાજને ઝેરી તાવ લાગુ થયો હતો. સેન્ડ્રીંગહામમાં યુવરાજ હતો, ત્યાં જ રાણીને કુંવરી બિયેટ્રીસ પોતાના ભાઈની બરદાસ કરવા લાગી. આખા રાજ્યમાં દીલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. તાવ ચઢઉતર હતો, પણ ૮ મી ડીસેમ્બરે ઉથલો આવ્યો, ને યુવરાજનું આરોગ્ય ભયભરેલું જણાયું. એથી સર્વે કોઈ બેચેન થયું. કલાકે કલાકે આરોગ્યની ખબર ચોમેર ફેલાવવામાં આવતી હતી; કેમકે પ્રજાને ઘણી ચટપટી થતી હતી. રાણીની ઈચ્છાથી યુવરાજના આરોગ્યને માટે એક ખાસ પ્રાર્થના, તા૦ ૧૦ મીએ ઇંગ્લંડના તમામ દેવાલયોમાં કરાવવામાં આવી. તા૦ ૧૪ મી ડીસેંબર સુધી આરોગ્ય ભય ભરેલું હતું. એ દિવસ રાણીપતિની સંવત્સરીનો હતો. પછી યુવરાજનું આરોગ્ય ધીમે-ધીમે સુધરવા લાગ્યું. ૧૯ મીએ ઘણી સારી તબિયત જણાઈ ત્યારે રાણીશ્રી પાછાં વિંડસરમાં પોતાને મહેલે આવ્યાં, ને ૨૬ મીએ પ્રજા સમસ્તને માટે આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.—"પોતાના પ્રાણ-સમાન વહાલા પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની માંદગીમાં પ્રજાએ જે લાગણી પ્રદર્શિત કીધી છે, ને તેનું ક્ષેમકુશળ ઇચ્છ્યું છે, તે માટે રાણીશ્રી ઉપકાર માને છે. પ્રજા સમસ્તે અને તેની વહાલી

…ન્યો, ને એક હાથમાં પત્ર અને બીજામાં પીસ્તોલ બનાવી ગાડીપર …ડી આવ્યો. રાણીશ્રી સમજ્યાં, પણ શાંત રહ્યાં. તુરતજ તે …કરાને બ્રેન આડિને પકડ્યો. પિસ્તોલ વગર ગોળીની હતી. તે …હેરા પાસથી એક કારજ પણ હાથ આવી. તેની અરજમાં …ક ફિનિયન કેદીને છોડવાની વિનંતિ હતી. તે અંરીશ હતો ને …મે આર્થર ઓકોનર હતો; વયે ૧૭ નો હતો. પ્રજામાં આ …બનાવથી મોટી ગભરાટ થઈ રહી અને પ્રભુપ્રાર્થના પણ કરવામાં …આવી. ઓકોનરની તપાસ થઈ ને એક વરસના કેદખાના સાથે …ટકા બાંધી મારવાની શિક્ષા થઈ. બ્રેન આડિનનો આભાર માનવા સાથે તેને સારી બક્ષિસ આપી.

જુન માસમાં રાણીશ્રી બેલમોરલ હતાં ત્યારે તેના એક અંતરના સ્નેહી, મિત્ર, ગુરૂ ને સલાહકાર ડા. મેકલિયોડના મરણ પામીવાના સમાચાર મળ્યા, જે જાણીને તેઓ બહુ દીલગીર થયાં. રાણીશ્રી કહે છે કે, “ ડા. મેકલિયોડ કરતાં વધુ કોઈ પણ વિશ્વાસ ને પ્રેમ મેળવી શકશે નહિ. તેની આસ્થા મજબૂત હતી, તેનું હૃદય મોટું હતું. જેથી રંક કે રાય, ક્ષુદ્ર કે શ્રેષ્ઠ સર્વે તેના તરફથી સારી રીતેની સલાહને પામતાં હતાં. હું તેને કેવો ચાહતી હતી, તેની સલાહ પુછતી હતી. મારા શોક ને મારી ચિન્તોદ્વેગવૃત્તિ હટાવતી હતી! પણ હાય! આ એક મનુષ્યની વર્તણુકનો ખ્યાલ આપવાને હું કેટલી અશક્ત છું.”

રાણીપતિની યાદગીરી, જે હાઈડપાર્કમાં ઉભી કરવામાં આવી છે, તેના દર્શન માટે રાણીશ્રી ને તેના કુંવર કુંવરી જુલાઈમાં ગયાં હતાં. તેની બેઠક સાથે આ પ્રતિમા ૧૮૦ ફીટ ઉંચી છે. તે ઘણી સુંદર ને આબેહુબ છે. ૧૮૭૨ ના સપ્ટેંબરની આખરે રેણીની સાવકી વિધવા બ્હેન મરણ પામ્યાના સમાચાર મળ્યા. રાણીશ્રીને તેથી ઘણી દીલગીરી થઈ, કેમકે આ બન્ને બ્હેને

પ્રાણીઓપર ઘાતકીપણું અટકાવનારી મંડળીની જુબીલીમાં જ.ન સાને તે મંડળીના કામકાજને ઉત્તેજન આપ્યું.

નવેમ્બરમાં રાણીશ્રીએ બેલમાર્ગમાં ઘણી ગમ્મત માણી હતી એક સ્વારી કાઢી અને મહેલ અને આસપાસના બાગમાં સેર કર્યો હતાં. સ્કૉટલન્ડના પહાડીઓ અને બીજા અર્થાત આગળ પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો. સરના હાથમાં બળતી મસાલો હતી. તેમાં લગીન-નૃત્ય-વાદ્ય-કસરત આદિક ઘણી ગમ્મત કરવામાં આવી હતી, અને આખો વિરાટરૂપ, કેટલી કુશળ છે તેની પણ પરીક્ષા થઈ હતી. ૨૭ ડીસેમ્બરે ફ્રેન્ચ લોકો તરફથી રાણીશ્રીનો ઉપકાર પ્રદર્શિત કરવાને એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું, તેમાં ૧૮૭૦—૭૧ની લડાઇમાં ફ્રેન્ચ ઘાયલોનું જે રક્ષણ કીધું, તેને માટે અતિ ઘણી પ્રશંસા કીધી હતી. આ માનપત્ર કારિગીરીનો અપૂર્વ નમુનો છે તે મોટા ચાર ભંડોમાં છે, જે બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં રાણીજીની આજ્ઞાથી પ્રજાને જોવા માટે ભેટ આપવામાં આવ્યું છે.

પોતાના પ્રાણનાથપરનો પ્રેમ હજીપણ રાણીઓનો જરાપણ ઘટ્યો નહોતો. તે તો ઊલટ દુ:ખમાં વધેલો વધતો હતો. આ પ્રેમની એક નિશાની હમણાં જણાઈ આવી. પોતાની સમ્મતિથી "રાણી-પતિચરિત્ર" સર થિયોડોર માર્ટિન નામના ગૃહસ્થે બહાર પાડ્યું, જેમાં અતિશય મનપસંદ રીતે, એક ગૃહસ્થ, એક રાજનીતિજ્ઞ, એક નાવજો, એક મિત્ર, એક પિતા, એક નાગરીક, એક જર્મન, એ સઘળાનું વર્ણન આપ્યું છે. ૧૮૭૫ ની પાર્લામેંટ કુંવર લિયોપોલ્ડની માંદગીથી જાતે ઉઘાડી નહોતી. ફેરી તાવથી કુંવર પીડિત હતો, પણ જલદીથી સાજો થયો, એ જ સમામાં કુંવરી એલિસ પણ ત્રણ વખત માંદી પડી હતી. ઓગસ્ટ માસમાં મહારાણીશ્રી સમક્ષ બે સ્ટીમરો અથડાવાનો બનાવ ઓસબર્નથી ગોસ્પોર્ટ જતાં બન્યો હતો, ને તેથી પોતે ઘણાં શોકાતુર થયાં હતાં. સપ્ટેંબરમાં બેલમોરલ જતાં પોતાની

અપાવ્યો, ને પ્રજાને તે વર્તમાન જણાવવાની દબદબા ભરી ક્રિયા તા॰ ૧ લી જાનેવારી ૧૮૭૭ ને દિને ભરતખંડનું રાજનગર દિલ્હી, કે જ્યાં મોટો મોગલ શાનશાહ અકબર ને પ્રાચીન કાળના પ્રતાપી આર્ય કુળદિપક યુદ્ધિષ્ઠિરને પટ્ટાભિષેક કીધા હતા, ત્યાં થઈ હતી. આ ક્રિયા વૈસરાય લોર્ડ લીટને કીધી હતી.

૧૮૭૬માં પાર્લામેંટ રાણીશ્રીએ ઉઘાડી હતી. ૨૫ મી ફેબ્રુવારીએ આલબર્ટ હોલમાં જલસો થયો હતો, તેમાં કુંવર કુંવરી સાથે રાણીશ્રીએ ભાગ લીધો હતો. માર્ચની ૭મીએ લંડનની હોસ્પીટાલની એક બાજુ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા જાતે જ કીધી. ૯ મી માર્ચે આલબર્ટ હોલમાં રાણીપતિનું પૂતળું ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા, કંઈ પણ ધામધુમ વગર થઈ હતી. માર્ચ આખરે દેવીશ્રી જર્મની ગયાં, ને ત્યાંથી કાઊંટેસ ઑફ કેન્ટ તરીકે પોતાની બહેનની સમાધિએ જઈને પ્રાર્થના કીધી. પાછાં ફરતાં પેરિસમાં માર્શલ મેકમોહન–ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખની મુલાકાત લીધી. મે માસની તા॰ ૨૪ મીએ રાણીશ્રીની જન્મતિથિ બહુ પ્રેમ સાથે લંડનમાં પળાઈ હતી.

એડીનબરોમાં સ્વર્ગવાસી આલબર્ટના સ્મરણાર્થ જે પૂતળું ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું, તે ક્રિયા ૧૭મી આગસ્ટે થઇ હતી. પૂતળું ખુલ્લા માથાવાળું છે, અને તે બહુ ચિત્તાકર્ષક છે. આ પૂતળું ઘડનારને તેની ઉત્તમ કારિગિરીને માટે રાણીશ્રીએ નાઇટ કીધો છે. રાણીશ્રી હોલીરૂડના રાજમહેલમાં રહ્યાં હતાં. રાણીપતિની પ્રતિમા ખુલ્લી મુકાયા પછી રાણીશ્રીએ તેની પ્રદક્ષિણા કીધી, ને સંતોષ પ્રદર્શિત કીધો. સપ્ટેમ્બરમાં રાણીશ્રીએ ૭૯મી રેજીમેંટને રોયલ સ્કૉટ'ના ફ્લેગ આપ્યા. ૧૮૭૭ ના ફેબ્રુવારીની ૮ મીએ પાર્લામેંટ જાતે જ રાણીશ્રીએ ઉઘાડી હતી. આ આખા વરસમાં ઈંગ્લંડ ખાતેના બનાવ બહુ થોડા છે. રાણીશ્રીએ 'લૉકમેરી' સરોવરની

આ કુંવરી ઘણી સદ્ગુણી ને શાણી હતી. તેની શાણી મધુર
પણ વધારે મિષ્ટ, તેનું વર્તન સર્વને પ્રિય ને તેની કીર્તિ ફેલાયેલી
એવી હતી. તેના સાસરાના ઘરમાં પણ એ એવી જ ગણાતી હતી.
૧૮૭૮ માં ડારમેસ્ટાડના આખા રાજમહેલમાં સર્વજણીનો આનન્દ
નહીં થયો હતો-જેના સપાટામાં નાના મોટાં સર્વે સપડાયાં હતાં.
કુંવરી એલિઝ જે ચાર વર્ષની વયની હતી; તે તેના સપાટામાં
પહેલી સપડાઈ. કુંવરી એલિઝ અને મેરિન્ઝ ને અન્નથ હોવાથી
જીવનનું આરોગ્ય સંભાળવા પોતે હસીને પછી તેના મસ્તકમાં
દુઃખ સમજી મસ્તક માંડ્યા ને તત્કાળમાં ઉડતી મારફત લીધી
કે, તેથી તેને જરૂરીથી નાહીરતીની અસર થઈ. તેને તાવ ને બીજા
એ રહ્યું પછી કુંવરી, પોતાના આરામની દોરી ઘણી ટુંકી છે,
મ જાણીથી માનીને તેને વટ હર્ષ કર્યો. મેળ કોઈને ઊટે તેનું નથી.
નેને નાને શીમન કે રક સર્વે કેટને ઘણું પડે છે, પણી સુખે કે દુઃખે-
હાજતોના આશીર્વાદ પામના મરણની વાત એટલે છે! કુંવરી
એલિઝ એવી જ હતી. તેના પર હાથો લોકને, પ્યાર હતો, ને તે
હાથો લોકને ચહતી હતી કુંવરી એલિઝ તાપમા અત્યાચાર
દેશે પોતાની પુત્રીને પાર કરવા લાગી. અન્તુના પ્રેમાનમા
તેણે ચેતન લીધું ને કહ્યું કે, 'હવે હું શાન નિદ્રામાં લાગા પગનને
મારે ફરી પોઢી જાઉં છું.' આ તેના છેલ્લા શબ્દો હતા. પછી
નિરાંત,-શાંત નિદ્રામાં, કે જે નિદ્રામાંથી પાછી ઉઠવાની આશા જ
થી, તેમાં પડી. તે નિરાંત અને કેટલાક વખત પછી રહી, અન્તુ
ક માં, તે શાંત ચિન્તથી પોતાના પિતાને ચાર કરતી હતી તે કરી
હતી હતી, અને સ્વપ્ન ચિત્તે ટકટક કરી વચનો તથા પ્રભુભજનનું
ન ઓડેટીને સ્વરે કરતી હતી અને તે મંદ મંદ કરતી શાંત થઈ
. અને પોતાના પવિત્ર પ્રેમ પિતાની ૧૭ મી સાલગીરીને

સેન્ય. શ્રીમાન, ટ્યુરીન, પેરિસ આદિ ગયાને ફરી પાછાં એપ્રિલમાં ઈંગ્લંડ આવ્યાં. ૧૭ મી મિએ રાણીશ્રીની દોહિત્રી કુંવરી, સેક્સ મિ-નીંગનની પત્નીને ઘેર એક પુત્રીનો જન્મ થયો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઝુલુઓ સાથે લડાઈ થઈ હતી. ત્યાં કામની ખાતર રાણી યુજેનીનો કુંવર ગયો હતો, તેને ઝુલુઓએ કાપી નાખ્યાના સમાચાર ઇંગ્લેન્ડમાં મળ્યા. રાણી યુજેનીને જે ભારી ઘા લાગ્યો, તે માટે રાણીશ્રીને ઘણું લાગી આવ્યું, ને બહુ શોક પ્રદર્શિત કીધો. આ ખેદજનક બનાવ બન્યા પછી, રાણીશ્રીએ યુજેનીને ઘણો દિલાસો વારંવાર આપ્યો હતો.

૧૮૮૦ ની પાર્લામેંટ જાતે ઉઘાડીને રાણીશ્રી ૨૫ મી માર્ચે બેડન-બેડન ને ડારમ્સ્ટેડ સહેલગાહે ગયાં, ત્યાં કુંવરી એલિસના પુત્ર પુત્રીઓની ઘણા સ્નેહ ને મમતા સાથે મુલાકાત લીધી. તેઓને આશીર્વાદ આપ્યાં, કેમકે તે વખતે, હાલ સ્વર્ગે સિધાવેલી કુંવરીનાં કુંવર કુંવરી હતાં. ડ્યુક ઑફ કેનાટ, નવ વધૂ સાથે બાલ્મો-રલ, સપ્ટેંબરમાં રાણીશ્રીને મળવા ગયો હતો.

આ અરસામાં કેટલાક ઘણા અગત્યના ગૃહસ્થોના મૃત્યુ થયાં. કવિવર્ય જ્યોર્જ ઈલિયટ ડીસેમ્બરમાં, ઈતિહાસકાર કારલાઇલ ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુવારીમાં અને અર્લ બિકન્સફીલ્ડ એપ્રિલમાં મરણ પામ્યા. રાણીશ્રીએ પુષ્પગુચ્છ ને પુષ્પમાળા સર્વેને માટે મોકલી હતી. બિક-ન્સફીલ્ડ માટે તો સ્મરણસ્થંભ ઉભો કીધો છે, તેમાં લખ્યું છે કે "તેની માનવંત અને ચાહનાની રાણી અને સ્નેહી વિક્ટોરિયાએ આ સ્થંભ ઉભો કીધો છે. જે સત્ય બોલે છે તેને રાજા ચાહે છે." જુનમાં કુંવર લિયોપોલ્ડને આલ્બનીનો ડ્યુક કીધો, સપ્ટેમ્બરમાં અમેરિકાનો પ્રેસિડંટ ગારફિલ્ડ, એક ખુનીને હાથે ઘવાઇને મરણ પામ્યો. ઇંગ્લંડનું રાજકુટુંબ એથી બહુ શોકને પામ્યું. રાણીશ્રીએ અમેરિકન પ્રજા તથા પ્રેસીડંટની ધણીયાણીને દિલાસાપુર્ણ પત્ર મોકલ્યો હતો.

થોડા માસ પછી પાછો રાણીશ્રીની જીંદગીપર હુમલો થયો. ૧૮૮૨ ના માર્ચની ૨ જીએ કુંવરી બિયેટ્રીસ સાથે લંડનથી પાછાં ફરીને વિંડસરના સ્ટેશનપર રેલથી આવતાં હતાં, તેટલામાં રોડર

થાય્યું હતું ને તેણી થોડા કાળ પીડાયા હતાં. એ પીડાથી પમે ગવાનું નહોતું એક વખત સુધી તેથી પીડા બોગવી હતી

૫–ડયુક આફ આલબનીનું મૃત્યુ.

દુઃખ પાછળ દુઃખ ચાલુજ છે. તે જો સામટું આવે છે તો ખમાતું નથી, તથાપિ તે એકજ વાની પીડા ધીમે ધીમે આવે છે તો તન મન ને બીજી સર્વ સંપત્તિથી બસ થઈ જાય એ ઠીક. પરંતુ માતાનું મોત, પછી પતિનું, દીકરીનું ને હવે દીકરાના મોતનો આ રાણીશ્રીના કાળજામાં કેવો લાગ્યો હશે તેનો વિચાર કરવાથી નહિ, પણ અનુભવથી જણાય છે. ડયુક ઓફ આલબનની, રાણીશ્રીનો છેલ્લો કુંવર હતો, ને રાણીશ્રીને ઘણો વહાલો હતો તે શરીરે ઘણો નાજુક ને કામને માટે યોગ્ય નહોતો, તેથી તેને કરમાતા વાર લાગી નહિ. ને બીજા કોઈપણ હતી. સંગીત, ચિત્રકળા અને કુદરતી વિદ્યાભ્યાસમાં તે કુશળ હતો. કેણે ઘણા વિદ્વાન મહેતાનું શોધન કીધું હતું. તે ધાતુ ખડ ડેશનમાં ઉદમી ગુજરાતો ને શરીરની નબળાઈથી કોઈપણ કામમાં ભાગ લઈ શકતો નહિ. મક્કાંમન થવાથી તથા ચકરી આવવાથી તે ઘણીવાર ધ્યાન પીતી હતી. તેનાપર ગુજરના ભય ભરેલા બનાવોથી રાજકુટુંબમાં ઘણો ભય પથરાયો હતો, જો કે એની બુદ્ધિ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી, વિદ્યામાં ચતુર હતો, લોકપ્રિય હતો અને રાજકુટુંબમાં પ્રીતિપાત્ર હતો. એણે અનેક ગીતે સાહિત્યનો શોખ રાખ્યો હતો; તેમ છતાથી ભાગ્યે કીધાં હતાં; તે જેનાં એ પના પિતાની જગ્યા યથાર્થ સાચવશે એમ ચોમભથી બોલાતું

લગ્ન કીધા પછી એને એક દિકરી જન્મી હતી, જેનું પોતાની પ્રિય બેહેનને નામે નામ એલિસ પાડ્યું હતું. એ કુંવરના સદ્ગુણી અને ઉત્તમ હોવાથી, તે લોકનો વહાલો તેમ કુટુંબનો પ્યારો હતો. પણ સારાનો સદા જલદી નાશ થાય છે. ૧૮૮૪ના માર્ચમાં તે કેન્સ નગરમાં હવા ફેરે ગયો, એની પત્ની તો ઇંગ્લંડમાં જ હતી. ત્યાં

ગ્લૅડસ્ટને ૧૮૮૬ ની પાર્લામેન્ટ ન્યનેલ,રૂલ ... ઉપાડી
હતી. કાન ... નાંખ તેઓ માન ... તેને ... ...
કીધા હતો. પાર્લામેંટ ... પણ ... ...
ને પાછી ... વિરાધ થયા હતા. પાર્લામેંટમાં આ વખત પછી
... થઇ હતી ... ... માટે ઉપાડ ... ...
... ... પ્રધાનમંડળ ઉઠી ગયું ને શ્રી
... પ્રધાન થયો. ... ...
... ને ... ...
... ... ને શ્રી. ... પ્રધાન થયા.
૧૮૯૪માં ભરતખંડની સરકારે ... ...
... ... ને ... ...

આ વર્ષમાં ... ... સાથે ... લીધા.
... ... અને
નાંખ્યા. ... ... તેઓ ... ...
... ... હતા. ... હાથે
... ... તરીકે
... ... ને ... ...
... ... નામ ... ... તેને ...
... પોતાપર ... ...
... ને ... હતો, તેથી તેને ... ... હતી. તે ...

હિંદુસ્થાનને લગતો આ વર્ષમાં એક ઘણો અગત્યનો બનાવ
બન્યો છે. ઇંગ્લંડ તાબાનાં સંસ્થાનો અને ભરતખંડની સર્વોત્તમ
વસ્તુઓનું એક પ્રદર્શન મહારાણીશ્રીએ તા॰ ૪ થી મેને દિને
ખુલ્લું મૂક્યું હતું. પ્રદર્શનસ્થળ સાઉથ કેન્સિંગ્ટનમાં રાખ્યું હતું. પ્રિન્સ
ઑફ વેલ્સ તેનો સ્થાપક-સવર્દ્ધક હતો; તેનાજ આગ્રહ અને
યોજનાથી આ પ્રદર્શન ઉભું થયું હતું. ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા બહ

પાનું જાહેર કીધું, જે સાથે રાજ્યનો ધંધો નાર ને તોપોના ધડાકા થયા. પછી સિવરપુરમાં નોકર, વેપાર ને ઉદ્યોગનું પ્રદર્શન ખુલ્યું મુકેલું. એ દિવસ ૧૧ મી ડિસેંબર હતી અને લોર્ડ મેયરે પ્રજાનું માનપત્ર આપ્યું હતું. ને લોર્ડ માનતીએ પ્રદર્શન ખુલ્યું મુકવાનું જાહેર કીધું હતું શીવરપુરમાં આ આનંદમાં નોકરી થાય હતી ને ભોજન આપવામાં આવી હતી. રાણીજીના સન્માનાર્થે લીવરપુરને શણગારવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૨ મીએ રાણીશ્રી શહેરને નીરખવા હતાં, ત્યારે પુલપથ તથા સેન્ટ જ્યોર્જ હોલને રમણીય બનાવી દીધાં હતાં. સરઘસમા ૧૦૦ માણસની મોટી સ્વારીના હાક આવ્યો હતો. ન્યુડાસના મહેલથી રાણીશ્રી ફરવા નિકળ્યા, ત્યારે માર્ગમાં આભ ફાટે તેવી હર્ષની મોટી ગર્જનાઓ થઈ રહી. સેંટ જ્યોર્જના મહેલ આગળ કોરપોરેશને માનપત્ર આપ્યું. માર્ગમાં ઘણે સ્થળે ફરીને પાછાં રાત્રિના સાત કલાકે, ચાર કલાક સુધી ફરી, થાકને લોધ કરેલા મહેલે આવ્યાં. તા૦ ૧૩ મીએ રાણીશ્રી લિવરપુરથી પાછાં ફર્યાં. ફરતાં અર્લ ઓફ સેફટનનો દર્શન માટે ઉપકાર માન્યો. વિંડસર આવીને લિવરપુરના નિરાશ્રિતોને માટે રૂ ૧૦૦૦ ભેટ તરીકે મોકલાવ્યા; અને લેડી સેફટનને એક ઉત્તમ હીરાજડીત હાર ભેટ આપ્યો. રાજસ્વારીમાં રાણીશ્રી થાકી ગયાં હતાં, કટાળ્યાં હતાં, પણ ડ્યૂક ઓફ કેનાટ કુંવર હેવી ઓફ બેટનબર્ગને જે માન, પ્રજા તરફથી મળ્યું તેથી અત્યંત પ્રસન્ન થયાં ને સઘળો થાક નાસી ગયો હતો.

૨૧મી જુન. આજથી જુબિલી વર્ષ શરૂ થાય છે. દેશોદેશમાં એથીની વાત ચરચાવા લાગી. રાણીશ્રીને રાજ્યાદીએ બિરાજ્યાને પ૦ મું વર્ષ એ દિવસથી શરૂ થયું. આવતી તારીખ૨૦ મી પ૦ વર્ષ પૂરાં થશે. આવા અલૌકિક, પ્રાસાદિક પ્રસંગો હરીજની કૃપાની મોટી નિશાની છે. પ૦ વર્ષપર્યંત સુખરૂપ રાજ કરવું, તે પરમકૃપાળુની કૃપાની મોટી નિશાની છે.

'આપવામાં આવ્યું તો તે પાર્લામેંટમાં હતું. સ્ટેટ કરે તે ખરૂં. લોર્ડ ડેલહાઉસીની પોતાની રાજનીતિથી ર્ઈ ગયો હતો. છતાં લોર્ડ કેનિંગે ૧૮૫૭ માં આવીને ભરત- કરવાને ઘણો શ્રમ લીધો. પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. અપ્રેલમાં ઈંગ્લંડમાં સહજ વાત જણાઈ કે હિંદુસ્થાનનું ર બેદિલ થયેલું છે. ઘણાક લશ્કરી માણસો રોજનિ- ગયા હતા, તેઓએ જુન મહિનામાં બળવો ઉઠાવ્યો. જુન આખરે ઇગ્લંડ પહોંચી. ૨૮ મી જુને ચાર લશ્કરી ખંડમાં મોકલવાની મંજુરીપત થઈ. લોર્ડ એલનબરોએ ડમાં હિંદુસ્થાનની માઠી હાલતના સમાચાર જણાવ્યા. ૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર ભરતખંડ બચાવવાને ઉતરી મી જુલાઈએ ઈગ્લંડની સરકારને ખબર મળી કે, લાળી લશ્કર સામું થયું છે ને તેણે બંગાલને કંપાવ્યું છે. । એ વેળાએ દીલ્હી કબજે લઈ ચુક્યા હતા, ને તેઓએ ; બાદશાહની આણ ફેરવી હતી. બળવાની શરૂઆતમાં જ ાસન હિંદુસ્થાનનો મુખ્ય સેનાપતિ મરણ પામ્યો હતો, તેની ને સર કોલીન કૅમ્બેલને ઇગ્લંડથી મોકલવાનું ઠરાવ્યું હતું.

ાએને આ બળવાની ખબર મળી કે, બનો ઠંપની સરખી ાચેન થયાં. લાર્ડ પામર્સ્ટનને ઘણીક રીતની ચેનવણી ાદી, પણ કમનસીબે હિંદુસ્થાનથી રોજરોજ માઠી ખબર ગી. પહેલે મામલો ઘણો ભય ભરેલો લાગ્યો નહિ, પણ પછી ાદી થઈ પડ્યો. ઓસબર્નથી તા. ૧૯મી જુલાઈએ રાણી- યું કે વગર બંદોબસ્તે ને નિયમ વગર કોઈપણ કામ હવે નથી, કેમકે તા. ૧૭ મીએ ઘણા ભયંકર સમાચાર મળ્યા ર પત્રમાં વધુ જણાવ્યું કે ઈંગ્લંડમાં થોડું ફાજલ લશ્કર રતખંડમાં મોકલવું. આ પત્રમાં રાણીએ વધુ જ સ્પ

પાન્ડઓએ ૧૦૦૦૦ માણસ સામા મોટી લડાઇઓ કરી, ૫ તોપની લીધી, ને બળવાખોરોને નરમ પાડ્યા. ઉતરી જનરલ હેવલાક, સર કોલીન કેમ્પબેલના એકઠા થયેલા સાથે, પાણીપતના મેદાનમાં લડી ને પછી ગુરીલા લડાઇએ ઉતરે લખનૌની લડાઇ પછી નરમ પડેલા બળવાખોરો હારીને ત્યા; આખો ભરતખંડ રાણીશ્રીના શીતળ છત્ર નીચે આવ્યો દેશમાં મોટો ફેરફાર થઈ રહ્યો.

૨—રાણીશ્રીનો ઢંઢેરો.

ભરતખંડ શાંત થયું. બળવો બેસી ગયો. પણ હવે કયા રાજ્ય કરવું તે નક્કી કરવાને માટે પ્રધાનમંડળ અને રાણી રાણીપતિ સર્વે વિચારમાં પડ્યાં. રાણીપતિને એ મંડળીથી રાજ નિકંપણ પસંદ હતું નહિ. બળવો સમાપ્ત થયો તે , મી. ડીઝરાયલીએ લોર્ડ પામર્સ્ટનની સરકાર પાસ ખુલાસો કે હવે તે કેવા પ્રકારે રાજ કરવા માગે છે? લોર્ડ પામા ઈંગ્લંડ પ્રતિઉત્તર વાળ્યો નહિ, પણ તેણે રાણી સાથે ને સાથે વિચાર કરવા માંડ્યો. જુલાઈની તા. ૨૭મી એ જ, ડીઝરાયલીએ કહ્યું હતું કે 'હવેથી હિંદુસ્થાનની પ્રજાને રાણી-સિદ્ધ શીતળ છત્ર નીચે લેવી' પણ બળવો બેસી પછી ઓક્ટોબરની મધ્યમાં, લોર્ડ પામર્સ્ટને લખ્યું કે, "ઓશાર્વના ભાગના એક વિશાળ પ્રદેશપર બે કમીટીથી રાજ કરવાની રચના ને મુશ્કેલી ઘણી છે, કે જેમાંની એક તે પાર્લામેંટને મદાર છે, ને બીજી માત્ર વેપારની વાત જ સમજે છે. તે માત્ર વરસમાં ત્રણ ચાર વાર જ મળે છે. તેના કાર્યક્રમ, દૃષ્ટિ કરતાં, અને આ વરસમાં બનેલા બનાવો તરફ જોતાં-વાર તે પેઢીએ રાજ્ય ચલાવવું એ યોગ્ય નથી તેટલા માટે હું યોજના મુકું છું કે, આવતી પાર્લામેંટની બેઠકમાં એક બિલ

રાણીએ લખ્યો હતો:—'ખ્રિસ્તી નીતિથી વિપરીત જે વિચાર અનુ-
કરવામાં આવે છે તે માટે મહારાણીશ્રી દિલગીર છે. તેઓએ
નિર્દોષ બાળક તથા પુરુષ ને રમણીના પ્રાણ લીધા છે તે બદ્દ
દોષજનક છે, તેને માટે યોગ્ય ન્યાય થવો જોઈએ; પણ પ્રજા
સમસ્તને —શાંત પ્રકૃતિની પ્રજાને શું છે!—જે, ધમાક સમજાવ્યું ને
દયાળુ રહી મિત્રોએ આપણને મદદ કીધી છે, શરણાગતને આશ્રય
આપ્યો છે, નિમકહલાલ-સત્ય ને વચનને રહ્યા છે, અતિ કરી રાજ-
ભક્તિ બતાવી છે, તેને શું? તેઓએ તો જાણવું જોઈએ કે, એવી
સામગ્રી નરાથી અન્યાય નથી, પણ તેઓની રાણીની ઇચ્છા છે
કે તેઓને સુખસંપત્તિ ને આબાદીથી ભરપૂર જોવા.' પછી સર
કોલીન કેમ્પબેલનો, તેની બહાદુરી માટે ઉપકાર માન્યો હતો.
સઘળો ખબરઅંતર રાણીશ્રી સાથે જ આવતો હતો ને લૉર્ડ
કેનિંગ તેમાં ઘણી મદદ કરતો હતો. હિંદુસ્થાનમાં ખરી બહાદુરીથી
જે યોદ્ધાઓ લડ્યા હતા, તેઓને માન ઇકરામ આપવાનો વિચાર
પણ જાનેવારી માસમાં થયો હતો.

અવધખંડ રાણીનાં રાજ્ય સાથે જોડી દેવો, તે સંબંધી ઠરાવ
થયો ને તેને લગતું બિલ પાર્લામેન્ટમાં લાવવામાં આવ્યું. પણ એ
અરસામાં જે સીપાઈઓએ તથા યોદ્ધાઓએ બળવો દાબી દેવામાં
આશ્રય આપ્યો હતો, તેમનો, સરદારોનો ને લૉર્ડ કેનિંગનો ઉપકાર
માનવાની દરખાસ્ત પાર્લામેન્ટમાં રજુ થઈ. ઘણા કૉન્ઝરવેટીવ મેમ્બરો
તેની સામા થયા, તેમાં ખસુસ કરીને લૉર્ડ કેનિંગનો ઉપકાર ન
માનવો, એમ તકરાર ચાલી હતી. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે,
લૉર્ડ કેનિંગે જે રાજનીતિ પસંદ કરી હતી તે રાજનીતિ અવધખં-
ડના ઘણા અંગ્રેજોને બિલકુલ પ્રતિકૂળ હતી. તેઓએ ઇંગ્લંડના
પત્રોમાં અને ખસુસ કરીને "ધી ટાઇમ્સ"માં મોટો પોકાર ઉઠા-
વ્યો. તેથી લાંબું અંતમન કરી ગયું. લૉર્ડ પામર્સ્ટનની એ દરખા-

થયો પ્રધાન થયો તેના દસ્તાવેજથી હિંદુસ્થાનનો કારભાર હાથમાં લેવો, તેને માટે બીલઘર નવા પ્રધાનમંડળના વખતમાં પણ પુખ્ત નકરાર ચાલી; ઘણી જોસ ભરી ચરચા થઈ, ને ઘણા સુધારા સાથે ને બિલ પસાર થયું. હવે મુખ્ય બનાવ ઢંઢેરાને લગતો હતો. ૨ જી આગષ્ટ ૧૮૫૮ ને દિને ભરતખંડમાં રકી બનવરથી રાજ્ય કરવાનું બિલ પસાર થયું. અને પછી ઢંઢેરો ઘડવામાં આવ્યો. ઢંઢેરાનો ખરો મહાવણી, જે તે વખતે જર્મની ગયાં હતાં, ત્યાં તા. ૧૪ મી આગષ્ટે પહોંચ્યો. પ્રથમ તે દસ્તાવેજ રાણીપતિના હાથમાં ગયો ને તેણે લખ્યું કે, "તે હાલની સ્થિતિમાં નહિ હોવો જોઈયે."

તા. ૧૫ મી આગષ્ટે બેબલ્સબર્ગ પરગણામાંથી તેનો પ્રતિઉત્તર રાણીશ્રીએ લખ્યો હતો. લૉર્ડ માલ્મસબરી, જે રાણીશ્રીનો ખાસ કારભારી હતો, તેણે લૉર્ડ ડરબીને લખ્યું કે, 'આ ઢંઢેરામાં ઘણી ભુલો ને વાંધાઓ કાઢવામાં આવ્યા છે, ને તેટલા માટે તે સુધાર્યા વગર રાણીશ્રી મંજુરીદાન આપશે નહિ. યાદ રાખવું કે આ એક ન્યાયદેવીનું રાજ્ય છે, ને તે પોતાની કરોડ પ્રજાને, જે સત્તા ને અભયવચનો આપે તે તેની (રાણીશ્રીની) સ્થિતિ–પ્રકૃતિ–સ્વભાવવૃત્તિને અનુસરતાં હોવાં જોઈયે–તે પણ વળી માંહોમાંહેની એક ચડેલી લડાઈ બંધ પડ્યા પછી,–આવા ઢંઢેરામાં ઔદાર્ય, પરહિતેચ્છા ને ધર્મ સમાનતા ને સ્વતંત્રતા જણાવતી, તે સાથે આબાદી ને સુધારાનાં અભયવચન આપે એવો ઢંઢેરો ઘડાવો જોઈએ." પ્રારંભ ઢંઢેરાના ખરડામાં ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રતાનો હક સરકારને હસ્તક હતો. પણ રાણીશ્રીએ જણાવ્યું કે,'તે પોતાનાધર્મને સર્વ પ્રકારે સન્માન આપે છે, તથાપિ સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ યથેચ્છ પાળવાને માટે તે અભયવચન આપે છે.' વળી અમુક ખરડામાં એવું લખાણ હતું કે, "પ્રજાની દષ્ટિનાનો નાશ કરશે." પણ રાણીશ્રીએ જણાવ્યું કે, તે કરવું તો સરકારનો ખરેખરો ધર્મ જ છે, તેમાં નવું શું છે?

પેરો પ્રધાન થયો. કેવા દસ્તાવેજથી હિંદુસ્થાનનો કાર
લેવો, તેને માટે બીલપર નવા પ્રધાનમંડળના વખતમાં
નકરાર ચાલી; ઘણી જોસ ભરી ચરચા થઈ, ને ઘણા
તે બિલ પસાર થયું. હવે મુખ્ય બનાવ ઢંઢેરાને લગતો
આગષ્ટ ૧૮૫૮ ને દિને બ્રિટનખંડમાં રૂડી વ્યવસ્થાથી રા
બિલ પસાર થયું. અને પછી ઢંઢેરો ઘડવામાં આવ્યો.
ખરો મહારાણી, જે તે વખતે જર્મની ગયાં હતાં, ત્યાં ત
આગષ્ટે પહોંચ્યો. પ્રથમ તે દસ્તાવેજ રાણીપતિના હાથ
ને તેણે લખ્યું કે, "તે હાલની સ્થિતિમાં નહિ હોવો
તા. ૧૫ મી આગષ્ટે બેબલ્સબર્ગ પરગણામાંથી તેનો પ્ર
ાણીશ્રીએ લખ્યો હતો. લોર્ડ મામ્સબરી, જે રાણીશ્રીનો
રભારી હતો, તેણે લોર્ડ ડરબીને લખ્યું કે, "આ ઢંઢેરામાં
ધા ને વાંધાઓ કાઢવામાં આવ્યા છે, ને તેટલા માટે તે સ
ર રાણીશ્રી મંજુરીયાન આપશે નહિ. યાદ રાખવું કે આ
પદેવીનું રાજ્ય છે, ને તે પોતાની કરોડ પ્રજાને, જે સ
ન નથવચનો આપે તે તેની (રાણીશ્રીની) સ્થિતિ–પ્રકૃતિ–સ્વભા
તિને અનુસરતાં હોવાં જોઈએ–તે પણ વળી માંહોમાંહેની
વડેની લડાઈ બંધ પડ્યા પછી,–આવા ઢંઢેરામાં ઔદાર્ય, પર
તેચ્છા ને ધર્મ સમાનતા ને સ્વતંત્રતા જણાવવી, તે સાથે આબા
ને સુધારાનાં અભયવચન આપે એવો ઢંઢેરો ઘડવો જોઈએ." આર
ઢંઢેરાના ખરડામાં ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રતાનો હક સરકારને હસ્ત
હતો. પણ રાણીશ્રીએ જણાવ્યું કે,'તે પોતાના ધર્મને સર્વ પ્રકારે સન્માન
આપે છે, તથાપિ સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ યથેચ્છ પાળવાને માટે
તે અભયવચન આપે છે.' વળી અમલ ખરડામાં એવું લખાણ
તું કે, "પ્રજાની દષ્ટિનાનો નાશ કરશે." પણ રાણીશ્રીએ જણાવ્યું
, તે કરવું તો સરકારનો ખરેખરો ધર્મ જ છે, તેમાં નવું શું છે?

શાસ્ત્રીઓનો દરજ્જો.

ભરતખંડમાં ચલાવેલી વર્તણુકના સંબંધમાં જો કે અયોગ્ય હુમલો થયો હતો તે માટે તેને સારો જવાબ [illegible] તરફથી આપવામાં આવ્યો હતો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નવી પદવી વધારવામાં આવી. લખેલા પત્રમાં, લૉર્ડ કેનિંગપર રાણીશ્રીનો સંપૂર્ણ ભરોસો હોવાથી તેના પ્રત્યે ઘણું માન બતાવ્યું હતું. લૉ. બરાબર બજાવવાને લાયક હશે, તે તે કામો અનુકૂળ હશે તે પ્રમાણે ઇન્સાફ અને વગર તરફદારીએ તે લોકોને, ન્યાત અથવા ધર્મ ઉપર નજર રાખ્યા વગર આપવા.

બાપ દાદાથી ચાલતી આવેલી જમીન ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકોનાં પ્યાર છે તે અમોને માલમ છે, અને અમારા ધ્યાનમાં છે. સરકારનું વાજબી લેણું હશે તે લઈને લોકોના જમીન બાબત જે જે હક હશે, તે તે તેઓની પાસે મુસ્લિન રાખવા, અને હરેક બાબતમાં કાયદા કરાવતી વખતે તથા તે અમલમાં લાવતી વખતે હિન્દુસ્તાનમાં જે પ્રાચીન હક તથા વહિવટ તથા રિવાજ ચાલતા આવ્યા હોય તે ઉપર યોગ્ય રીતે નજર રાખવી, એવી અમારી આજ્ઞા છે.

રાજ્યના લોભી માણસોએ પોતાના દેશના લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવીને ફસાવ્યા, અને દંગો કરવાને પ્રવૃત્ત કીધા; એવા તેઓના કામથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને ઉંડું અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં; તેથી અમને ઘણું દુઃખ થયું છે. દંગો કરનારાઓનો પરાજય કરીને દંગો બેસાડી દીધા, એ ઉપરથી અમારું સામર્થ્ય સર્વેને જાહેર થયું છે; પણ કેટલાક પ્રમાણે ફસેલા લોકોમાંથી જે પાછા યોગ્ય રીતે ચાલવા ઇચ્છે છે તેઓની ઉપર દયા કરીને તેઓના અપરાધની ક્ષમા કરવી એવી અમારી મરજી છે.

વધારે ખુનરેજી ન થાય તથા હિંદુસ્તાન આંહેના અમારા મુલકમાં સ્વસ્થતા વહેલી થાય એવા હેતુથી, એક પ્રાંતમાં તો અમારા વીસરાય તથા ગવરનર જનરલે, આપણી જે દુઃખદાયક દશા થઈ તેમાં જે લોકોએ સરકારની વિરુદ્ધ ગુન્હા કીધા તેઓના ઘણા ખરા લોકોને કેટલીએક શરત ઉપરથી ગુન્હાની માફી મળશે, એવી આશા દેખાડી છે. અને જેઓના ગુન્હા માફ કરવા લાયક નહિ હશે તેવા ગુન્હેગારોને શી શી સજા થશે, તે પણ તેઓએ કહ્યું છે. હાલની તજવીજ અમારા વીસરાય અને ગવરનર જનરલે કરી તે અમારે કબુલ મંજુર છે; અને એ સિવાય વધુ આગળ જાહેર કરીએ છીએ તે હુકમ મુજબ:-

અંગ્રેજ સરકારની રૈયતના ખૂન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સામેલ રાજદ્રોહ જેની ઉપર સાબીતી થઈ હોય અથવા થાય, તે ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવી, એ ન્યાય વિરુદ્ધ છે; પણ તે સિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે.

૮–ભરતખંડનાં મહારાણી.

રાણીશ્રીના દસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા
પમાં ઘણી મોટી ચરચા ચાલી રહી કે, ભરતખંડમાં
પદવી કેવી ને કેટલી—તે ભરતખંડના રાજા રાણાઓથી
હિ, તે સંબંધી ઘણી વેગાએ ચરચા થવા માંડી. રશિય
ન્ડ તરફ હંમેશ દૃષ્ટિ નાંખતો રહ્યો છે, અને તે એમ
હતો કે, ભરતખંડમાં રાણીની પદવી બીજા રાજા રાણાથી
નથી. ખરી રીતે, જ્યારથી રાણીશ્રીના હાથમાં ભરતખંડનો
આવ્યો ત્યારથી જ તે નામદાર સર્વોપરી રાણી ગણાયાં છે, ને
તાબામાં સઘળા રાજા રાણાઓ છે. પણ દસ્તાવેજમાં કે રાજ્યન
દર છાપ ને સીક્કામાં તેમાંનું કંઈ પણ લખાતું હતું નહિ, તેથી
ગુંચવણ પડવા માંડી. બીજા રાજ્યોમાંથી લખાતા દસ્તાવે
રાણીશ્રી ભરતખંડની સાધારણ માલિક તરીકે ગણાતાં હતાં,
બીજા રાજાઓથી શ્રેષ્ટ છે એમ ગણાતાં નહિ. આથી ઈગ્લંડ
નામદારના હરજ્જા માટે વાંધા ઉઠવા–વધવા માંડ્યા. આ બા
તમાં ભરતખંડને કંઈપણ લાગતું વળગતું ન હોતું, તો પણ અને
પ્રજા પણ એમ જ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજોપરથી એમ
જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની સત્તા
શ્રેષ્ટ નહિ હોય. તથાપિ આવી બાબતમાં કોઈ પણ દેશીનું કંઈપણ
બોલવું થતું નહોતું. સ્વતંત્ર રાજાઓ આ પદવીના સબંધમાં
ઘણા શંકાશીલ હતા.

છે. તેના કાગર-કંપવામાં તાજપત્રની શાખાથી બધન થયેલુ અપુર્જ છે,
રે શોહેન–શના પ્રુવાભની વરેહમાં ઇંદેરુ છે; જેમાં રાજગાદી પ્રગટ છે,
> વદન મીનાઆરી સવપુંથી જયમતી રહ્યો છે. મહારાણીશ્રીના મસ્તકનું
દડ ઘણું અચ્છા રામુનારથી બનાવેલા ગોળ કુંડાળામાં છે; જેમાં બીજા-
નું નામ હિરાથી મઢેલું છે. આ ચાંદ લટકવાની દોર ઝાંખા વાદળી રંગની
જેની બનેલ કોર વડી સોહેન છે.

ઘણા ઘણા વાંધાઓ નિકળ્યા, તકરારો થઈ, પણ
રાણીશ્રી તરફથી જ જણાવવામાં આવ્યું કે, કોઈ પ
દરેકતનો નાશ કરીને એ ખીતાબ લેવાવો જ જોઈએ. વ
મી. ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો, પણ તેણે રાણીશ્રીના હ
આપીને "ભરતખંડની શાહાનશાહબાનુ" ની પદવી આપવ

"એમપ્રેસ ઓફ ઇંડિયા" એ અંગ્રેજી ખીતાબ
'એમપ્રેસ'નો ખરો અર્થ શાહાનશાહની સ્ત્રી—શાનશાહબ
અને તેમ નથી અને શાહાનશાહબાનુના અંગથી તેનો પ
ખાય, ને તે શાહાનશાહ નહિ, તેથી એનો ખરો અર્થ ઉ
એમ વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો. આ તકરાર ખરી હતી
દેશી ભાષામાં કયો ખીતાબ રાખવો, તે માટે ઘણી ઘણી
થઈ. દેશીઓએ કહ્યું કે 'મહારાણી' એ ખીતાબ ઠીક છે,
તેમાં કંઈ ગાંભીર્ય ને મહત્વ જેવું નહિ જણાવાથી તેનો
કીધો. મોક્સમૂલર ભટ્ટે કહ્યું કે 'મહારાજ્ઞી' એ ઠીક છે, તથા
પણ યોગ્ય જાણ્યું નહિ. પછી ઉલ્લે ઘણી મહેનતને સર વિલ
ચુરે 'કૈસર–એ–હિંદ' એ પદ યોગ્ય છે એમ કહ્યું ને તે બ
કરતાં વધારે યોગ્ય ભાસવાથી તે માન્ય રાખવામાં આવ્યું. 'કૈસ
એ–હિંદ' એટલે હિંદનો સિદ; વળી 'કૈસર–એ–હિંદ' એટલે 'હિંદ
સિઝર' સીઝર એ રોમન રાજ્યમાં ઘણો સર્વોપરી ને સ્વતં
ચલાવતો હતો ને તેપરથી એ નામ વધારે અનુકૂળ લાગ્યું છે.

આ નવો ખીતાબ ધારણ કરતી વેળાએ આખા હિંદુસ્થા
નમાં મોટો મીજલસ કરવો ને રાણીજીની નવી પદવી રાજાઓ
તથા અમીર ઉમરાવને જણાવવી વધારે અગત્યની છે એવો
વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ સમે લૉર્ડ લિટન, એ મહા-
રાણીશ્રીનો ભરતખંડનો પ્રતિનિધિ હતો. તેણે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ
દિલ્હી–હસ્તિનાપુરમાં આ ખીતાબ ધારણ કરવાની યોગ્ય જગ્યા
સિદ્ધ કરી. અસલના વખતમાં જે જે મોટા સમર્થ રાજાઓ

ણા ઘણા વાંધાભર્યા નિબન્ધ, તકરારો થઈ, પણ પછી
ણીશ્રી તરફથી જ જણાવવામાં આવ્યું કે, કોઈ પણ કાર
દરકતનો નાશ કરીને એ ખીતાબ લેવાવો જ જોઇએ. વાંધા લેન
મી. ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો, પણ તેણે રાણીશ્રીના સમ્બને
આપીને "ભરતખંડની શાહાનશાહઆનુ" ની પદવી આપવાનું ઠરાવ

"એમપ્રેસ ઓફ ઇંડિયા" એ અંગ્રેજી ખીતાબ છે,
'એમપ્રેસનો ખરો અર્થ શાહાનશાહની સ્ત્રી-શાનશાહઆનુ થા
અત્રે તેમ નથી. અત્રે શાહાનશાહઆનુના અંશથી તેનો પતિ એ
ખાય, ને તે શાહાનશાહ નહિ, તેથી એનો ખરો અર્થ ઉકલે નહિ
એમ વિચાર જનાવવામાં આવ્યો. આ તકરાર ખરી હતી ને તેથ
દેશી ભાષામાં કયો ખીતાબ રાખવો, તે માટે ઘણી ઘણી તકરારો
થઈ. દેશીઓએ ઠરાવ્યું કે 'મહારાણી' એ ખીતાબ ઠીક છે, પણ
તેમાં કંઈ ગાંભીર્ય ને મોહત્વ જેવું નહિ જણાયાથી તેનો ત્યાગ
કીધો. મોક્ષમૂલર ભટ્ટે કહ્યું કે 'મહારાજ્ઞી' એ ઠીક છે, તથાપિ તે
પણ યોગ્ય ભાસ્યું નહિ. પછી છેલ્લે ઘણી મેહેનને સર વિલ્યમ-
મ્યુરે 'કૈસર-એ-હિંદ' એ પદ યોગ્ય છે એમ કહ્યું ને તે બીજા
કરતાં વધારે યોગ્ય ભાસવાથી તે માન્ય રાખવામાં આવ્યું. 'કૈસર-
એ-હિંદ' એટલે હિંદનો સિંહ: વળી 'કૈસર-એ-હિંદ' એટલે હિંદનો
સિઝર' સીઝર એ રોમન રાજ્યમાં ઘણો સર્વોપરી ને સ્વતંત્ર
સત્તાવાળો હતો ને તેપરથી એ નામ વધારે અનુકૂળ જણ્યું છે.

આ નવો ખીતાબ ધારણ કરી વેળાએ આખા હિંદુસ્થા-
નમાં મોટો મોહોત્સવ કરવો ને રાણીશ્રીની વધેલી પદવી રાજારાણા
થા અમીર ઉમરાવને જણાવવી વધારે અગત્યની છે એવો
વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. એ સમે લૉર્ડ લિટન, એ મહા-
રાણીશ્રીનો ભરતખંડનો પ્રતિનિધિ હતો. તેણે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ
દિલ્લી-હસ્તિનાપુરમાં આ ખીતાબ ધારણ કરવાની યોગ્ય જગ્યા
નક્કી કરી. અસલના વારામાં જે જે મોટા સમર્થ રાજરાણા

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જુબિલી-મહોત્સવાનંદ.

ભરતખંડના સુખ, શાંતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રતાપ, સંપત્તિ આ પ્રસંગમાં રાણીશ્રીનું રાજ્ય સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ નિવડ્યું છે ને તેમ ત્રણ પ્રસંગો અગત્યના બન્યા છે! એક ભરતખંડને [illegible] નીચે લીધો (તા૦ ૧ લી નવેંબર ૧૮૫૮); બીજો પ્રસંગ ભરતખંડની સર્વોપરી રાજ્યકર્ત્રી, કૈસર-એ-હિંદ એ પદને પામી,-ભૂપતિમંડળને પોતાના સિંહાસન સન્મુખ નમન કરતા કીધા (તા૦ ૧લી જાનેવારી ૧૮૭૭), અને ત્રીજો મહદ્ભુત પ્રસંગ ભરતખંડની જુબીલીનો હતો (તા ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭). જુબીલી એટલે ૫૦ વર્ષ સુધી સિંહાસનપર બિરાજીને અત્યંત ઐશ્વર્ય પ્રતાપથી રાજ્ય કરવું, એ મહિમાવંતો દિવસ તા. ૨૦ મી જૂનને સોમવારનો હતો. છતાં ભરતખંડમાં કેટલાક કારણસર તે દિવસ વહેલો (૧૬ મી ફેબ્રુઆરી) ઉજવવામાં આવ્યો હતો, તેનું વર્ણન આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧ ભરતખંડનું જુબીલી પ્રભાત.

"જુઓ! જુઓ! પ્રતાપી જનો, દિવ્ય પુરુષો, મહિપતિઓ, કુલિન ગૃહસ્થો! જરા આ પ્રભાતના સૂર્ય તરફ જુઓ! આજે ભરતખંડમાં મહા આનંદનો દિવસ છે, અને તમે મંગળપાઠકો ને વિદ્વજ્જનો, પંડિતો ને આચાર્યો, સાધુ ને સંતો, રાજા અને રાણીઓ ગરીબ અને શ્રીમંતો, બાળક અને વૃદ્ધો, સ્ત્રી અને પુરુષો, જેના પ્રતાપવડે તમે શાંતિ સુખ ભોગવો છો, તમારો ધર્મ યથાર્થ પાળો છો, તે પ્રતાપિ દેવી વિક્ટોરિયાની જુબીલીનો આજે મહિમાવંત દિવસ છે તેને જુઓ!" આવો શબ્દ પોકાર કરતા કુદરતી પ્રતિહારો

ગંગા ને ગોદાવરી, સ્હેર દમણે દેશ;
નાંખિ યમુના નર્મદા, આદિક પ્રેમે દેશ.
દેશે જન મંગળ કર્યું, યજ્ઞાદિક સહુ ગ્રેહ;
દેવાલયમાં ભજન ભણી, ગાયન કરે સુદેહ.
કંઇક કલાધર દર્શથી, કરે ધરી શુભ વેશ;
અતિ આનંદ વ્યાપિ રહ્યો, કો દુઃખ નહિ લવલેશ.

માલિની

યુધિષ્ઠિર ઘરપ આજે દર્શ આનંદ પામે;
સકળ જન સમાજે રાજિનું એવ સાધે;
જય જય જય કીર્તિ થઇ પુર પધારે,
પ્રિયું અવિચળ દેવે રાજ્ય પૂરે પ્રકાશે.

રોળાવૃત્ત.

યુધિષ્ઠિર મહોત્સવ કરે, પ્રિય પ્રજુએ મન આણી;
દર્શિયે નરે નગર, વાય છે જય જય વાણી.
વિરૂદાવિયા વદવંત, જ્યોતિ આરત મહારાણી;
જય કોહિનૂર ધરી, જ્યોતિ સુખની શુભ આણી.
નારીઓ પ્રિયથી ગાન, સેન સાથાવીઓ કરે;
તે દિન બેઠી તખ્ત, દર્શ દેઇ ધરી પ્રેરે.
સન્યાસીએ પૂર્ણ, થઇ ત્રિદિશી જન લ્હાવી;
વાત રાખજો માંડી, જુને વિક્ટોરિયા આવી.
દેખી જોઇ ને ઓહો! ઈન્દ્રાધિપતી;
પુર્ણ થયું પ્રતાપ, રાજ ભોગું છે જ્ઞાની.
સહુ ભૂપતિમાં એક, બની કેમ છે રાણી;
શાંત ચિત્ત છે રાજ, થયું કંઇ ન રહે વાણી.
પ્રેમરૂપથી વરી, મૂર્તિ રચી સહુચિત્તે;
વિજય વિજય ગાઇએ, જેથી જન મન બહુ રીઝે.

દોહરા.

કરો ગાન એ પ્રેમથી, સુંદરી નરનાર;
શોભા આજે બહુ બની, જન મન મોહિતકાર.

ન આગબોટ, ન આગગાડી, ન તાર, ન ટેલીફોન, અને રાજ્ય
મોટા વિસ્તારે નહિ. વળી રાણીશ્રી પ્રતિ પ્રજાની ભક્તિ પ
તેથી પણ સુવર્ણ મહોત્સવનો રંગ ખૂબ દિપેલો હતો. ઈ. ૧
ઈગ્લંડના રાજ્યાનંદોત્સવનું વર્ણન આ સ્થળે અમે કરીએ છ
તા૦ ૨૩ મી માર્ચે મહારાણીશ્રીએ બકિંગહામના
દેશનું ખાત મુહૂર્ત કીધું હતું. એક તો મહોત્સવનું વર્ષ, રાણી
આનંદ અને પ્રજાનો ઉત્સાહ અને તેમાં પણ બકિંગહામની પ્ર
અંતઃકરણના ઉમળકાથી નગરને શણગાર્યું હતું તેથી, ઈગ્
પ્રજાના આનંદમાં એ ખાતમુહૂર્ત પ્રસંગે અત્યંત વૃદ્ધિ થઈ હ
જયજયકારના ધ્વનિથી રાણીશ્રીને વધાવી લીધાં હતાં, પ્રજા ઉમંગ
ઘનઘનાટ કરી રહી હતી.

રાણીશ્રી બકિંગહામથી નિકળીને તા૦ ૨૮ મીએ ફ્રાંસ ગય
અને ફ્રાંસનાં કેટલાંએક સ્થળોની મુલાકાત લીધી. ફ્રાંસની પ્રજાએ
પણ રાણીશ્રીનો અત્યંત સત્કાર કીધો. યુરોપના કેટલાએક ભાગમાં
પ્રવાસ કરીને, તા૦ ૯ મી મેએ લંડન પધારીને, બકિંગહામના રાજ્મં
દિરમાં જઈ રહ્યા, ને ત્યાંજ લંડન નગરની કોરપોરેશનનું અભિનંદન
ન સ્વીકાર્યું. તા૦ ૧૪ મી મેએ, ગ્રીસના સ્ટ્રેટસમાજ મંદિરને ખુલ્લું
મૂક્યું અને આજ સમયથી મહોત્સવની રચના, લંડન નગરમાં રચાવા
માંડી હતી. તા૦ ૨૧ મી જુનનો દિવસ મહોત્સવનો હતો. વેસ્ટમીન્સ્ટર
એબીમાં એ કીયા થનાર હતી. જે માર્ગે રાણીશ્રીનું રાજ્કાર્નુ રતન-
કેમકે નવી પ્રજાને એવા મહોત્સવાનંદનો લહાવો નવો જ હતો-
સરઘસ જવાનું હતું, તે માર્ગને ઘણીજ ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં
આવ્યો હતો. દેશ વિદેશના રાજાઓ, અમીર ઉમરાવો, ગ્રીક-
લોકો, સ્વસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ, રાણીશ્રીને અભિનંદન આપવાને
પધાર્યા હતા. ભારતખંડમાંથી પણ ઘણા રાજ રાણાઓ રાણીશ્રીના
નિમંત્રણને માન આપીને ઈંગ્લંડ ગયા હતા. જર્મનીનો યુવરાજ પણ
પોતાની દાદીમાને અભિનંદન આપવાને પધાર્યો હતો. આસ્ટ્રીયાનો

ગોંડલ, લીમડી, મોરબી, કુચબીહાર, કચ્છના મહારાવશ્રી, હોલકર, ઝંઝીબારનો સુલતાન, જાપાનનો કુમાર કોમાટસુ. હવાઈની રાણી, વગેરેએ પોતાના [illegible] પોશાકોથી ઇંગ્લંડની પ્રજાના ધ્યાનને પુરતું ખેંચ્યું હતું. રાણીશ્રીની સ્વારી એબીમાં જેવી દાખલ થઈ, કે તેનું જ 'ગોડ સેવ ધી ક્વીન'નું રાજગીત ગાયું ને, તેમનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. કેંટરબરીના આર્ચબિશપે ઉપાસના શરૂ કરી. બાદ જબમાંના પીટરના વચનમાંથી કેટલીએક શ્રુતિઓ વાંચી સંભળાવી. ડાક્ટર બ્રીજે મહોત્સવ પ્રસંગે રાજ્યગીત ગાયું, રાણીશ્રીનું ટીપોંપુષ્પ રચ્યું. લગભગ સાડાબાર વાગે ક્રિયા પૂર્ણ થઈ. રાણીશ્રી પટ્ટાભિષેકના આસન ઉપરથી ઉઠ્યાં, કે તુરત તેમના દોહિત્રે પવિત્ર હસ્તનું ચુંબન કર્યું ને તે પછી બીજા રાજકુમારોએ ચુંબન કીધું હતું. ક્રિયા સમાપ્ત થઈ ને સરઘસ જેમ આવ્યું હતું, તેમ પાછું વિદાય થઈ ગયું.

એ દિવસે રાત્રે આખા લંડન નગરમાં રોશની કરવામાં આવી હતી અને દશ વાગે આતશબાજી છોડવામાં આવી હતી. તા૦ ૧૨ મીએ ત્રીસ હજાર બાળકોનો, હાઇડ-પાર્કના બગીચામાં મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. મહોત્સવાનંદમાં સ્મરણ રાખવા યોગ્ય માત્ર એક જ બનાવ બન્યો હતો. ગ્રેટબ્રીટન અને આયર્લંડની સ્ત્રીઓએ પૈસા ફંડ કીધું હતું, જેમાંથી સાડા દશ લાખ રૂપિયા એકઠા થયા હતા. એ રૂપિયા મહારાણીશ્રીને અભિનંદન આપતી વખતે ભેટ કરવામાં આવ્યા હતા. વળી આયરીશ સ્ત્રીમંડળે એક સુંદર પેટી પણ રાણીશ્રીને ભેટ કીધી હતી. તા૦ ૨૪ મીએ રાણીશ્રીએ પોતાના હસ્તાક્ષરનો એક ઢંઢેરો લંડન શહેરમાં છપાવીને પ્રકટ કર્યો અને તેમાં લંડન નગરે પોતા તરફ જે ભક્તિ દર્શાવી હતી, તેનો ઉપકાર માન્યો હતો. જેમ રાણીશ્રીના સત્કાર માટે આ દેશમાં કવિયોએ અને ભાટ ચારણોએ સ્તુતિ વચનો ગાયાં હતાં, તેમ જ ઇંગ્લંડની પ્રજાએ પણ ગાયાં હતાં. મહોત્સવાનંદના સ્મરણમાં હિંદ

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હીરક મહોત્સવ.

પ્રભુની પ્રતાપી વિભૂતિની ભોક્તા રાણીશ્રી થઇ હતી, તે
અન્ત કોઇ થયું નથી. દશ વર્ષ પૂર્ણ થતાં રાણીશ્રીનો હીરક મહોત્સ
ઉજવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એ પ્રસંગે, પૂર્વથી પણ અધિ
આનંદ અને ભક્તિ પ્રજાએ દર્શાવી હતી. દશ વર્ષના લાંબા કા
દરમ્યાન રાણીશ્રીના રાજ્યમાં અવનવા બનાવો બની ગયા હતા
તેનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવામાં આવશે.

૧–કૈસર ફ્રેડરીકનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના આરંભમાં અનિમહત્વનો પ્રસંગ યુવરાજ-
દમ્પતીના રૌપ્યાનંદનો હતો. એ પ્રસંગે યુવરાજને પુષ્કળ ભેટ સોગા
મળી હતી. એ જ દરમીયાન જર્મનીનો શાહાનશાહ વીલીય
પહેલો મરણ પામ્યો; તેથી પોતાના જમાઇના શોકશમનાર્થે
રાણીશ્રી જર્મની પધાર્યાં હતાં. જર્મન પ્રજા જો કે એ સ
શોકમાં હતી, તથાપિ તેમણે રાણીશ્રીનો સારો સત્કાર કર્યો
હતો. એમના જમાઈ શાહાનશાહ ફ્રેડરીક, કઠાકઠીનું આરો
ભોગવતા હતા–મૃત્યુ અને જીવન વચ્ચે તેમના આયુષ્યની દો
હિંસો ચઢી હતી. તેમને મળી, દીલાસો આપીને, તા૦ ૨૪
માર્ચે રાણીશ્રી લંડન પાછાં ફર્યાં. એપ્રીલમાં જમાઇરાજ ફ્રેડરીક
તબીયત જરાક વધારે લથડી–મૃત્યુને માટે જ બગડી. ડાક્ટરોએ રો
અસાધ્ય જ જણાવ્યો. શાહાનશાહ ફ્રેડરીકના ગળામાં કેન્સરનું દ
થયું હતું. કેન્સર એટલે નાસુર. એ દરદમાં ગળાના કાકડા નીચે ચાંદું
છે ને તેમાંથી એવું ભયંકર નાસુર પડે છે કે, જેથી દરદીના જીવનની આ
જ રહેતી નથી. કૈસર વીલીયમના મરણ પૂર્વે જ, યુવરાજ ફ્રેડરીક

ી હતી કે, તે દિવસે દિવસે નિસ્તેજ થતો ગયો. જુન મહિનાની વસ્થી આરોગ્ય વિશેષ કથળ્યું અને ૧૫ મી જુને સવારમાંથીવાર વારે પ્રજાને ધમધમાવનાર વિચાર પુત્રે, સત્તાવન વર્ષની વયે, ણ દિવસ રાજ્ય કરીને, પરલોક પ્રયાણ કીધું. ઇંગ્લંડમાં શોક પી ગયો. દીવાનેખાસ અને દીવાનેઆમે, મરહુમની સારી નિ ગાઈ. મહાત્મા ગ્લાડસ્ટને મરહુમના ગુણોનું ગાન કર્યું, રાણી-ને પણ દિલાસો આપવામાં આવ્યો. મનુષ્યને એક દિવસે મોત જેવું છે, એ સ્મરણથી રાણીશ્રીના શોકનું શમન થયું હતું.

ઇ. સ. ૮૯ માં, વીલીયમ બીજો, જર્મનીનો કૈસર થયો. ણીશ્રીનો દોહિત્ર, રાણીશ્રીને મળવા માટે ઓસ્બોર્નના મહેલમાં ગયો ો અને દોહિત્રા માટે, તેમ કૈસરના માનમાં નૌકાનો મેળાવડો થયો ો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની વસંતઋતુમાં રાણીશ્રી પાછા યુરોપના કલાએક ભાગની મુસાફરી કરવા ગયા ને તે સમયે પોતાની વસ્થાની સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાની ઉત્કંઠાને તૃપ્ત કરી હતી.

૨—શોકમાં વધારો.

ઇ. સ. ૧૮૯૨ નું વર્ષ રાણીશ્રીને માટે ગંભીર શોકનું હતું. રાણી-ીનો પૌત્ર–રાજ્યનો હકદાર–પાટવીકુમાર–ડયુક ઑફ ક્લેરન્સ એ ર્ષમાં મરણ પામ્યો. તેને જાનેવારીની શરૂઆતમાં જ સહેજ તાવ આવ્યો, શરદીમાં ફેફસા ઉપર સોજો થઇ ગયો. પ્રકૃતિ એટલી નમી ગઇ કે, ડાક્ટરો નિરુપાય બની ગયા. થોડા સમયમાં તેનાં ગ્ન થવાનાં હતાં ને તેની ધામધુમની તૈયારીઓ ચાલતી હતી, પણ ગ્ન હમની બાજુએ રહ્યાં ને તા• ૧૪ મી જાનેવારીએ, રાજ્યગાદીનો ભવિષ્યનો વારસ, પોતાનો ન્યાય કરાવવા ઇશ્વરની દરબારમાં ચાલ્યો ગયો. રાણીશ્રીને જમાઇના મરણનો ઘા હજી રુઝાયો નહતો, એટ-લામાં પૌત્રમરણનો ઘા એટલો તો સખત લાગ્યો કે, જો તેમાં પ્રભુએ ભાગ લીધો ન હોત તો તે રુઝાવો મુશ્કેલ હતો. ડયુક

l સો પચાસ પચાસ પૌંડ રાખવામાં આવ્યા હતા. આ
પ્રસંગે અનેક અભિનંદન પત્રો રાણીશ્રીને મળ્યાં હતાં.
ળુ ગામેગામ ને ઠામેઠામ હીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં
હતો. મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ આદિ સ્થળોનાં પાટ-
, રાણીશ્રી તરફનાં અભિનંદનસૂચક શબ્દો કહી સંભળાવ્યા
લોકસમાજે 'જયો વિક્ટોરિયા'થી તે વધાવી લીધા હતા.
સામ્રાજ્યનું ઐક્ય એ સમયે ઉત્તમ પ્રતિનું જોવામાં
હતું. સાઠ વર્ષ રાજ્યગાદી ભોગવવી, એ ઈશ્વરની જ કૃપા છે.
રી પૂર્ણ ભાગ્યશાળી પરમ પવિત્ર પ્રતાપી મહારાણીશ્રી હતાં.
રાજ્યમાં જે રંગ રંગ શોભતો હતો, તેનો જય જ છે.

ક સ્થળે તો પચાસ પચાસ પૌંડ રાખવામાં આવ્યા હતા. આ ખુશીની પ્રસંગે અનેક અભિનંદન પત્રો રાણીશ્રીને ગયાં હતાં. દેશમાં પણ ગામેગામ ને ઠામેઠામ હીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. મુંબઇ, કલકત્તા, મદ્રાસ આદિ સ્થાનકોનાં પાટ-નગરોમાં, રાણીશ્રી તરફનાં અભિનંદનસૂચક શબ્દો કહી સંભળાવ્યા હતા, ને લોકસમાજે 'જયો વિકટોરિયા'થી તે વધાવી લીધા હતા. બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનું ઐક્ય એ સમયે ઉત્તમ પ્રતિનું જોવામાં આવ્યું હતું. સાઠ વર્ષ રાજ્યગાદી ભોગવવી, એ ઈશ્વરની જ કૃપા છે. તે કૃપાની પૂર્ણ ભાગ્યશાળી પરમ પવિત્ર પ્રતાપી મહારાણીશ્રી હતાં. એમના રાજ્યમાં જે રંગે રંગ શોભતો હતો, તેનો જય જ છે.

રાણીઓના રાજ્યકાળમાં પ્રાપ્ત થયો છે, તે હવા સુધી બ્રિટિશ છત્ર નીચે રહ્યું, એ કહેવું સુગમ છે. કર્તાની કળા કરી શકવાને મનુષ્ય અશક્ત છે. તથાપિ રાણીઓના રાજ્યકાળ માટે આટલું તો કહી શકાશે કે, તે એક અલૌકિક રાજ્યકાળ હતો; બુદ્ધિચાતુર્ય, અને પદાર્થ વિજ્ઞાન શક્તિના શોધનનો કાળ હતો. એક રાણી, એક ગૃહિણી, અને એક સ્ત્રી તરીકે તેની કીર્તિ અવર્ણનીય છે. નીતિ ભાગવવામાં તે પવિત્ર મૂર્તિએ બહુ સંભાળ રાખી હતી. પ્રજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવું તેના જેવી લાગણી ભાગ્યેજ હતી. પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવામાં આત્મ-દેવીએ ઉત્તમ સદ્ભાવના આપી હતી. તેના હૃદયમાં ગરીબ અને તવંગર સમાનજ હતા. તેનું જીવન-ગૃહ અને ઘરસુખ દુઃખ, આનંદ અને શોક, તેમજ જશ અને કીર્તિમાં, વિચિત્રતાથી ભરપૂર હતું. નામ અને કામમાં, લોકસમાજમાં, ભારતવર્ષમાં, એમજ કહેવાનું છે અને કહેવાશે કે-

રાજ્ય તે રાણી વિક્ટોરીઆનુંજ!